

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ, В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

7

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання дослідницького характеру

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Дорогі семикласники!

Цього навчального року ви продовжите вивчати один з найбільших розділів мовознавства – «Морфологію». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про дієслово, прислівник, службові частини мови та вигук. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

Опрацювання кожного параграфа радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім бажано уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, переказати своїми словами. А виконавши різноманітні тренувальні вправи, ви закріпите свої знання, а також дізнаєтеся багато цікавого про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Сподіваємося, що вам сподобаються завдання з позначками «Попрацюйте в парах», «Коло думок», «Поспілкуйтеся», «Життєва ситуація». Окремі з них виконуються колективно й за певними правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають конкурсні завдання, пізнавальні рубрики «Із глибин мовознавства», «Культура мовлення», «Моя сторінка».

Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проектів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинути ваші творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику опорні малюнки й таблиці, орфографічний словник і словник синонімів, відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Пам'ятайте, що добре ВОЛОДІННЯ МОВОЮ – це крок до УСПХУ. Це дорога до самопізнання та самовдосконалення.

Нехай вам щастить!

Вступ

Мова – скарбниця духовності народу

*Збирай, як діаманти, ті слова.
Твого народу в них душа жива.*

С. Черкасенко

1 Прочитайте тексти й поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Малюнок Олександра
Добронецького (12 років)

Першим до нас приходить слово. З колисковою материнською піснею, тихою казкою, доброю ласкою. «Мама, тато, баба, льоля, киця», – лепече дитина. Які дивні перші двоскладові слова! А потім знання зі словесності поширюються. Дитина спинається на ноги, пізнає за день десятки нових слів, звучних та красивих: сонечко, квітка, казка, пісня, хліб, сіль, вода, трава. З кожним словом світ ширшає, розкриває свої принадли обрії... Світ – мов казка. І пізнаємо ми його за допомогою слова... (За І. Цюпою).

* * *

У слові народ втілив красу й багатство навколишнього світу, свої думки, почуття, переживання, любов і ласку, ніжність і великодушність, гнів і ненависть. Зробити

рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи та відшліфовуючи його протягом століть (В. Сухомлинський).

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову вважають тією основою, на якій ще з перших днів життя формується духовний світ кожної людини?

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає й своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо й розуміння того, що ці слова визначають, — чи назву якоїсь речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом зі словами набираємося й розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати й ці думки викладати словами (*Панас Мирний*).

* * *

Упродовж віків народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені в ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії... Той витворений народом світ оточує нас від народження (*І. Вихованець*).

* * *

Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть. Мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — у спадщину нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одним словом, увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові (*К. Ушинський*).

* * *

Велике діло — добре слово! Воно часом дорожче від усіх, усього, від усяких ліків, від багатства й потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода (*О. Довженко*).

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають «схованкою людського духу», «багатою скарбницею»?
- Чому мову вважають «душею народу»?
- Яку роль відіграє мова в збереженні духовних надбань народу?
- Як ви розумієте фразу «добре слово»?

Плакат із пластиліну Ольги Муравко (15 років)

Малюнок Юрія Поліщука (11 років)

* * *

Для мене мови народів – як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка (Р. Гамзатов).

* * *

Мова – така сама жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він покине свою мову, то тоді вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від інших людей. Він повинен буде загинути, тобто – стати іншим народом (Панас Мирний).

Плакат Катерини Завадської (13 років)

ПОМІРКУЙМО

- Чому кожна людина має плекати рідне слово?
- Чого позбудеться народ, який втратить мову?
- Чи згодні ви з твердженням, що мова – скарбниця духовності народу? Наведіть аргументи на захист своєї думки.

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте один із зазначених проектів.

1. Фрагмент теле- чи радіопередачі (уявної) на тему «Мова – цілюще народне джерело». Тривалість – 7–10 хвилин.
2. Стінна газета «Диво калинове» про красу й багатство української мови.
3. Соціальна реклама (плакат, інсценізацію телевізійної реклами тощо) про необхідність дбайливого ставлення до мови.

Повторення, узагальнення та поглиблення вивченого

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

ПРИГАДАЙМО. Що таке речення? Які є члени речення? Чим просте речення відрізняється від складного?

2 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Які природні об'єкти названо в тексті?

ПРИРОДНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Символами країни, народу можуть бути природні об'єкти.

Для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну й через усю її історію. Його оспівано в численних піснях, думках та легендах. Дніпро – національна гордість, слава України.

Наша земля дуже багата на природні об'єкти, їх любить і шанує український народ. Наприклад, гора Говерла височіє в Карпатах, а знають її в усій державі. Говерла є найвищою точкою на території України, висота гори становить 2061 метр.

Фактично частиною міста Запоріжжя нині став острів Хортиця, а це дорогий серцю кожного українця символ історії козацтва. Завдяки своєму стратегічному розташуванню Хортиця відіграла важливу роль у боротьбі нашого народу проти іноземних поневолювачів (*З посібника*).

І. Шутев. Говерла

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть однорідні члени речення, поясніть наявність чи відсутність коми між ними.
2. Визначте, які речення є простими, а які – складними. Чи є коми між частинами складних речень?
3. Знайдіть і зачитайте виразно речення зі вставним словом. Як це слово відокремлено на письмі?
4. З'ясуйте, які речення за метою висловлювання вжито в тексті (розповідні, питальні чи спонукальні).
5. Перекажіть усно прочитане.

3 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якими природними об'єктами славиться край (село, місто, район чи область), де ви проживаєте? У чому полягає особливість цих об'єктів?

4 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть одиниці члени речення та узагальнювальні слова як члени речення.

1. Я так люблю ці вересневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину бабиного літа (*В. Підпалій*). 2. Пагорбки кущики й дерева все оповите туманом (*О. Тамбієв*). 3. Туман підняв свій білосніжний гребінь завис на міді молодих тополь (*М. Боровко*). 4. Сміються в сонці золотому річки і села і поля (*Олександр Олесь*). 5. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 6. Мамина пісня батькова хата дідусева казка й бабусина вишиванка все це наша родовідна пам'ять (*В. Скуратівський*).

II. Знайдіть речення, яке відповідає схемі О, О й О – Δ.

III. Прочитайте виразно записані речення.

5 I. Спишіть речення. Виділіть комами звертання та вставні слова (словосполучення). Чи можуть ці конструкції бути членами речення?

1. Рідна мово без тебе ніхто я, мов підрізаний вітром листок (*П. Перебийніс*). 2. Літо до побачення! І за все спасибі: за поля квітучії, ліс зеленюкрилий (*В. Бичко*). 3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 5. За словами Сергійка вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*).

II. Складіть усно речення із вставним словом.

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне ім'я та по батькові. Складіть і запишіть із запропонованими вам словами одне речення так, щоб вони були звертаннями. Перевірте один в одного виконання.

7 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед виділеним сполучником ставимо кому, а в другому – не ставимо.

1. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються (*О. Гончар*).

2. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять (*Є. Гуцало*).

8 Об'єднайте пари простих речень у складне за допомогою сполучника й запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

1. Друзі запросили мене пограти в комп'ютерні ігри. Я вирішив піти з батьком на риболовлю. 2. Сонце вже зайшло. Надворі почало темніти.

9 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі речення, крім одного, є складними.

1. Вишня губить листя на причілку хати журавель колодязний трубить в мерзлу синь (*М. Боровко*). 2. Дужий дощульний вітер увірвався з моря в затишну бухту й одразу збив хвилю жбурнув у вічі холодними бризками

солоній води (В. Кучер). 3. В осіннім небі журавлі курличуть і голос їхній ледве чути з імлі (Є. Летюк). 4. Уже достигли полуниці роси вечірню трави п'ють і в ароматі медуниці* хрущі шевченківські гудуть (В. Сосюра). 5. Рече Дніпро й лани широкі медами пахнуть колосом шумлять (М. Рильський). 6. Сказати легко та зробити важко (Нар. творчість).

*Меду́нка (діал. медуни́ця) – трав'яниста рослина із запахними квітками.

II. Підкресліть члени речення в першому й другому реченнях.

III. Знайдіть речення, яке відповідає схемі: , , і .

10 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте звертання та вставне слово.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь про одну з яскравих подій свого життя. Використайте вставне слово та однорідні члени речення.

§ 2. ЧАСТИНИ МОВИ. ВИВЧЕНІ ОРФОГРАМИ

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови?

11 I. Прочитайте виразно усмішку вголос. Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між учителькою та учнем?

СУВОРО ЗАБОРОНЕНО

Учителька, як вимагалось
У плані цього річного,
Сьогодні з класом побувала
В музеї історичному.
Помітила, що Гриць в музеї
Знайомився з героями,
Найбільше розглядав трофеї*,
Цікавивсь дуже зброєю.
Спитала, вже як вийшли діти
З музею історичного:
– Так що ти, Грицю, виніс звідти
Цікавого й корисного?
А Гриць зіщулившись перед нею
І з жалем каже стомлено:
– Будь-що виносити з музею
Суворо заборонено.

А. Динник

*Трофе́й – яка-небудь річ як пам'ятка, як свідчення перемоги, подвигу, успіху в чому-небудь.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Поясніть роль цих частин мови в тексті. Які з виділених слів є службовими?
2. Знайдіть приклади таких іменників: а) назви істот і неістот; б) назви загальні й власні; в) конкретні й абстрактні.
3. Назвіть прикметники, визначте їхню групу за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Знайдіть займенники. Які з них особові?
5. Виконайте письмово розбір підкреслених слів як частини мови.

 12 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи траплялися з вами чи з вашими знайомими якісь кумедні історії? Розкажіть про це.

 13 Подумайте й дайте відповіді на запитання у формі розповіді. Скористайтесь таблицею «Частини мови» на форзаці.

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові? Які є самостійні частини мови?
2. Чим іменник відрізняється від прикметника?
3. Яка роль числівників у мові?
4. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників, прикметників, числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?

14 Знайдіть і поясніть орфограми в словах. Виберіть і спишіть 5 слів, які, на вашу думку, найскладніші в написанні.

Апельсин, лелечий, директор, режисер, тишею, сторожем, грушею, духмяний, боротьба, легкий, тонший, доньчин, у скриньці, щасливий, проїзний, пестливий, подорожжю, ніччю, статтею, радістю, тонна, Магеллан, розписати, списати, прибережний, хтозна з ким, ні до кого.

ОРФОГРАМА

• вишне <u>в</u> ий	• туман <u>н</u> ий	• не <u>п</u> равда
• зв'язо <u>к</u>	• Софійськ <u>й</u> собор	• груше <u>в</u> ий
• нен <u>ь</u> чин	• до Киє <u>в</u> а	• північн <u>о</u> -східний
• проїзн <u>и</u> й	• під вишне <u>ю</u>	• будь-х <u>т</u> о
• приїхат <u>и</u>	• печ <u>и</u> во	• пише <u>м</u> о
• спечен <u>и</u> й	• вікон <u>е</u> чко	

15 I. Відредагуйте сполучення й запишіть правильно. Поясніть суть допущених помилок.

Найбільш цікавіша розповідь, сама швидка тварина, більш зручніший рейс, сильна біль, широка степ, далекий путь, маленьке поні, одна друга метрів, дві треті мільйонів, три кілометра, два дзвінка, зустрілися з Олексієм Скляренко, подякувати Світлані Вікторівній.

II. Утворіть усно форми вищого й найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

16 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Визначте власні й загальні назви.

Південний (б)уг (*річка*), (д)ень (з)нань (*свято*), (є)вропейський (с)оюз, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт «(б)ориспіль», (в)елика (в)едмедиця (*сузір'я*), (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (к)иївська (р)усь, (в)ерховна (р)ада, (ш)евченківські вірші, (ш)евченкова хата, (д)амоклів меч.

 17 КОЛО ДУМОК. 1. Чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV?

2. Чи можна визначити рід іменників *ворота*, *жнива*? Чому?

3. Чому в родовому відмінку однини подана пара іменників має різні закінчення: *Рима* – *Риму*?

4. Яке сполучення є граматично правильним: *читати по складах*, *читати по складам*?

18 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Козак, добродій, **Андрій**, Марія, парубок, сокіл, Ганна Василівна, пан Дмитро, пані Галина, друг Сергій, Наталія Іванівна Василенко.

II. Від виділених імен утворіть і запишіть чоловічі й жіночі імена по батькові. Позначте суфікси.

III. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення зі звертанням.

 19 I. Спишіть іменники, вставляючи на місці пропуску букву **е(є)** або **и**.

Сон..чко, дон..чка, міш..чок, лож..чка, кра..чок, пал..во, травич..чка, мар..во, плет..во, книж..чка, вул..чка, річ..чка, мороз..во, мереж..во, кринич..чка.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Чи є в них м'які звуки?

20 Випишіть спочатку послідовно слова, у яких пропущено букву **е(є)**, а потім – слова, у яких пропущено букву **о**.

Кущ..м, дощ..вий, іне..м, родич..м, овоч..вий, крас..ю, вишн..вий, огорож..ю, Григорі..м, калин..вий, рілл..ю, алюміні..вий, дощ..м.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву в кожному слові першої групи. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста в Україні.

 21 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву **н**. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, лимон..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, височен..ий, неждан..ий, силén..ий, блажén..ий.

II. Виділені слова розберіть за будовою, визначте спосіб їх творення.

22 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Визначте, які з поданих слів потрібно писати разом, а які – через дефіс. Спишіть слова, знявши ризик: один із вас виписує слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, три/поверховий, хлібо/піч, синьо/жовтий, чотири/разовий, чорно/зем, прем'єр/міністр, пів/уроку, салон/магазин,

тихо/струнний кисло/солодкий, жовто/гарячий екс/чемпіон, міні/пекарня, аби/хто, будь/кого, де/який, хтозна/який.

23 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання **не** з іменниками і прикметниками.

1. (Не)добрий шлях веде в злий край. 2. Доброму каменю пісок (не)страшний (*Нар. творчість*). 3. Шукай (не)долі а волі (*Нар. творчість*). 4. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 5. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

III. Хто зможе швидко й правильно визначити, слів якої частини мови в поданих реченнях найбільше?

24 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон Марії, сестра Андрія, машина батька, халат лікаря, зошит дочки, адреса Оксани, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

25 Від поданих іменників утворіть та запишіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ-**. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при цьому.

ЗРАЗОК. Париж – паризький.

Волинь, Кременчук, Буг, Рига, Прага, Запоріжжя, Одеса, Кривий Ріг.

26 Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте відмінок числівників.

Слони живуть до 85 років. Кінь може жити до 60 літ, тривалість життя бегемота й тигра – до 50, зубра й лева – до 36 років. Страуси живуть від 30 до 80 років. Коршуни та грифи живуть більше 100 років. Найдовша тривалість життя в соколів. Вони доживають до 160–170 літ. Папуга в неволі може жити до 135.

27 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на вивчені орфограми. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

28 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Над сон(н)им с(е,и)лом високо вгорі ро(з,с)кинувся зорян(н)ий намет зага(д,т)кового неба (*І. Цюпа*). 2. Ходить, ходить зима гаєм – (біло)сніжна, кил(е,и)мочки прост(е,и)ляє по дорі(ш,ж)ках (*М. Підгірянка*). 3. Журавлин(н)им ключ(е,и)м відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 4. Тільки той не помиляється, хто ні(до)чого не торкається (*Нар. творчість*).

II. У першому реченні підкресліть члени речення та надпишіть скорочено над словами частини мови.

В УКРАЇНІ

В українській мові значення простору виражають прийменники *в (у), до, над, на*. Назви міст, країн вимагають уживання прийменника *в (у)*. Наприклад: *в Україні, у Франції, у Львові, в Одесі*. Коли ми говоримо про моря, океани, гори, то слід уживати прийменник *на*. Наприклад: *на Чорному морі, на горі Говерлі (на Говерлі)*.

АДРЕСА

В українській мові слово **адреса** вживають у складі таких прийменникових конструкцій: *мешкати за адресою, на нашу адресу, звернутися на адресу*. Неважко й перевірити себе. Коли можна поставити питання *куди?*, то слід уживати *на адресу* (*Пишіть нам на адресу ...*). Коли можна поставити питання *де?*, то слід уживати *за адресою* (*Я мешкаю за адресою ...*).

ОДНЕ ОДНОГО

Коли ми кажемо *один одного (не перебиває)*, то маємо на увазі тільки чоловіків. Якщо йдеться про жінок, то скажемо *одна одну (не перебиває)*. Коли йдеться і про чоловіка, і про жінку, то нормативним є сполучення *одне одного*. Наприклад: *розмовляють одне з одним, знають одне одного, не перебивають одне одного*.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
відтоді докласти зусиль до цього часу, досі, дотепер за життя за таких обставин, у таких обставинах найімовірніше насамперед, передусім, найперше наступного дня не завадило б сказати оскільки, тому що перешкод немає у крайньому разі (випадку) як виявилось, як з'ясувалось як годиться, як належить, як треба якомога швидше, щонайшвидше	з тих пір прикласти зусилля до сих пір при житті при таких обставинах скоріше всього прежде всього на слідуючий день не мішало б сказати так як, постільки преп'ятствий немає у крайньому случаї як оказалось як полагается як можна скоріше

ЦІКАВО ЗНАТИ

МОВИ ЄВРОСОЮЗУ

За даними Єврокомісії, майже 2 мільйони мешканців країн Європейського Союзу (ЄС) знають українську мову. Поширеність української мови пояснюється тим, що в багатьох країнах ЄС проживає українська діаспора (насамперед у Польщі, Угорщині, Словаччині, Прибалтиці, Чехії). Турецькою мовою володіють майже 3 мільйони осіб. Серед офіційних мов ЄС найуживанішою є німецька, якою розмовляють 88 мільйонів мешканців. Поширеними є також англійська, французька, італійська. Головною мовою міжнародного спілкування в ЄС залишається англійська.

СЛОВА ДИТИНИ

Спостережено, що спочатку дитина, яка вчиться говорити, засвоює **іменники** (як назви предметів, істот) та **прикметники** (як властивості цих предметів, істот), а тільки згодом – **дієслова** (як назви дій).

Перші 10–12 слів, які можна почути від півторарічної дитини, вона засвоює на основі звуконаслідування. Згодом дитина засвоює слова завдяки постійному вправлянню м'язів гортані, язика, губ. Потім починається свідоме засвоєння слів і їх використання.

ЯК ЦЕ БУЛО

ЛИЦЕЙ – ЦЕ ГАЙ

Що ви знаєте про слово *ліцей*? *Ліцей* – це назва гаю поблизу Афін. Там у IV ст. до н. е. Арістотель організував філософську школу, яку й іменували за назвою гаю ліцеєм. Пізніше в багатьох країнах так почали називати середні й вищі навчальні заклади.

НА ДОЗВІЛІ

Іде – шкандибає

Накресліть у зошиті кросворд. У вертикальні ряди клітин запишіть сім синонімів до слова *іти* так, щоб у виділеному рядку можна було прочитати слово *синоніми* (За Г. Передрій, Т. Карпенко).

[illegible]

Краса мови – в устах людини-носія.

В. Русанівський

Морфологія. Орфографія Дієслово

Ви знатимете:

- загальне значення дієслова, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль;
- форми дієслова;
- способи творення дієслів.

Ви вмітимете:

- розрізняти дієслова доконаного й недоконаного виду, часи та способи дієслів;
- творити дієслова умовного й наказового способів;
- конструювати речення з дієсловами в усіх часах і особових формах;
- правильно писати дієслова з вивченими орфограмами;
- правильно використовувати форми дієслів у мовленні.

§ 3. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль дієслова та його форми

ПРИГАДАЙМО. Що таке присудок? На які питання він відповідає?

29 Визначте частини мови виділених слів. Що означають ці частини мови, на які питання відповідають, які морфологічні ознаки їм властиві? Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.

1. Лунає спів. 2. Співучий птах. 3. Співає соловейко.

Лексичне
значення

Дієслово – це самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** читати, радіти, приїхати, мріяти.

Морфологічні
ознаки

Дієслова мають вид, змінюються за способами, часами, числами й особами (або родами).

Синтаксична
роль

У реченні дієслово найчастіше виступає **присудком**, рідше – іншим членом речення.

30 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів.

1. Ми йдемо по Львову тчемо по дорозі килимок-розмову (Д. Павличко). 2. Розквітли яблуні в садах цвітуть каштани в парку в ранкове небо зринув птах крилом торкнувся об хмарку (М. Познанська). 3. Холодне м'ята сік у листі гусне і ластівки сідають на дроти (М. Боровко). 4. А дощ мені знов розповість що в лісі виростив що в полі (В. Крищенко). 5. У світлі ліхтарів купалося листя та білі й рожеві свічки каштанів (В. Соболевський). 6. **Ходить** літо берегами в ширмі яворів і **замокнув** над полями журавлиний спів (В. Сосюра).

II. Доберіть синоніми до виділених дієслів.

31 I. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

ВИШИВКА

Українська вишивка – це своєрідний літопис життя, який **зберігає** нашу культуру в символах. Кохання й страждання, радість і смуток, життя й смерть – чого тільки в ній не знайдеш!

Хто й коли вперше втілював в узорний мотив красу рідної природи, свої переживання? Зразки найдавнішої вишивки в музеях Європи датують V ст. н. е. Пам'ятки ж української вишивки, на жаль, збереглися лише за кілька останніх століть. Наш народ через роки проніс високе це мистецтво. І навіть сьогодні в багатьох родинах дівчата **вишивають** рушники для майбутнього подружнього життя (За Т. Островською).

II. Випишіть дієслова. Зазначте в дужках час, особу, число, рід (якщо є), дієвідміну кожного з них.

III. Доберіть спільнокореневі дієслова до виділених слів.

Форми

Дієслово має п'ять основних форм.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Початковою формою дієслова є **неозначена форма**.

32 Розгляньте таблицю «Форми дієслова». Розкажіть за нею: а) які форми дієслова незмінні; б) які форми можуть змінюватися за часами й особами; в) які форми вживаються в реченні тільки в ролі присудка.

Форми дієслова

Назва форми	Загальне значення; питання, на яке відповідає	Граматичні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
Неозначена (інфінітив)	Означає дію, стан предмета узагальнено (що робити? що зробити?)	Незмінна форма	Будь-який член речення	читати, здійснити
Особова (власне дієслово)	Означає дію, стан предмета (що роблю? що зроблю? що зробив? що робитиму?)	Змінюється за особами, числами, родами, часами, способами	Присудок	читаю, здійснив
Безособова форма на -но, -то	Означає відношення до будь-якої особи (що зроблено?)	Незмінна форма	Присудок	читано, здійснено
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією (який? яка? яке? які?)	Змінюється за родами, відмінками, числами	Означення, присудок	читаний, здійснений
Дієприслівник	Означає додаткову дію предмета (що роблячи? що зробивши?)	Незмінна форма	Обставина	читаючи, здійснивши

- 33** Розподіліть дієслова на п'ять груп залежно від їхньої форми й запишіть. Усно доберіть до кожної групи по два власних приклади.

Граючись, сміюся, їхати, зібрано, зеленіє, зрубаний, нагороджений, вивчатиму, перекрито, росте, розказати, співаючи, прийти, зайшовши, підписано, думати, засіяний, пишучи, прочитаний, відчинено.

- 34** I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один із вас має вибрати серед поданих дієслів і записати дієприкметники, а інший – дієприслівники. Зіставте свої записи.

Намалювавши, розмальованийий, позеленілий, підписавшись, роздумуючи, сяючий, пройшовши, піднятий, збудований, оглядаючи.

II. Складіть усно речення з одним виписаним дієсловом.

- 35** I. Прочитайте текст. Про яку особливість української мови він свідчить? Яку основну думку висловлює автор?

Дієслово *говорити* має кілька десятків синонімів, може, й сотня набереться. Принаймні я зібрав уже понад шістдесят.

А ось *слухати* має лише кілька відтінків – *прислухатися, наслухати, дослухатися* тощо... Чому? Зумовлено мудрістю життя. Бо не завжди варто слухати те, що *варнякається, патякається* чи *жебонить* (П. Сорока).

- II. Хто добре якнайбільше синонімів до дієслова *говорити*? Дізнайтеся, які синоніми до цього слова можуть дібрати ваші рідні, знайомі.

III. Складіть і запишіть два речення із синонімами до дієслова *говорити*.

- 36** **КОЛО ДУМОК.** Чи можна назвати дієслово «найсильнішою» частиною мови? Обґрунтуйте свою думку.

- 37** I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу, як нанизування дієслів відтворює динаміку подій.

Подивуйся: вітер грає!
Вербі коси розплітає,
Верховодить у діброві,
Сни збирає кольорові.

Л. Завіщана

- II. Напишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Грайливий вітер» або «Вересень-жартівник», використавши дієслова в переносному значенні. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

П. Григор'єв. Пейзаж

ДОВІДКА. Вітер – *гуде, реве, завиває, пестить, грається*; сонце – *ніжить, посміхається*; проміння – *торкається, гладить*; квіти – *милують, чарують, ваблять*.

§ 4. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про початкову незмінну форму дієслова, її будову та синтаксичну роль

ПРИГАДАЙМО. Які форми дієслова є незмінними?

38 Прочитайте дієслова в неозначеній формі. Чи вказує ця дієслівна форма на час, коли відбуваються дії, на осіб, які виконують ці дії, на число? На основі спостереження зробіть висновок про особливості неозначеної форми дієслова.

Думати, прочитати, допомогти, обкошувати.

Лексичне
значення

Неозначена форма дієслова (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова, яка означає дію або стан предмета узагальнено, без вказівки на час, особу, рід, число. Відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** Буду *мріяти* й *жити* на крилах надій... (Д. Луценко).

Будова

Неозначена форма дієслова має наприкінці суфікс *-ти (-ть)*. **НАПРИКЛАД:** *малюва^{ти}*, *малюва^{ть}*.

Наприкінці деяких дієслів у неозначеній формі після суфікса *-ти (-ть)* може бути суфікс *-ся (-сь)*. **НАПРИКЛАД:** *плакта^{ти}ся*, *грат^ись*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Неозначена форма дієслова не має закінчення, навіть нульового.

39 I. Відновіть і запишіть фразеологізми, добираючи з довідки дієслова в неозначеній формі. Розберіть ці дієслова за будовою.

Горшки ... , витрішки ... , раки ... , п'ятами ... , у рот води ... , ніде голці ... , мало каші ... , як у воду ... , гав

ДОВІДКА. Пекти, впасти, накивати, побити, продавати, набрати, дивитися, ловити, з'їсти.

II. Поясніть усно значення кожного фразеологізму. Замініть фразеологізми (де можливо) дієсловами-синонімами в неозначеній формі.

40 I. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) неозначена форма дієслова; 2) особове дієслово.

Насміятися, просився, екати, ароматизує, достукатись, *дошкуляв*, автоматизувати, *лукавити*, асфальтують, екранізувати, колядувати, єдналися, одягатися.

КЛЮЧ. У виписаних словах підкресліть першу букву. З підкреслених букв прочитаєте продовження прислів'я: «Яблуко від яблуні...».

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичні значення виділених слів. Складіть і запишіть з кожним із цих слів речення.

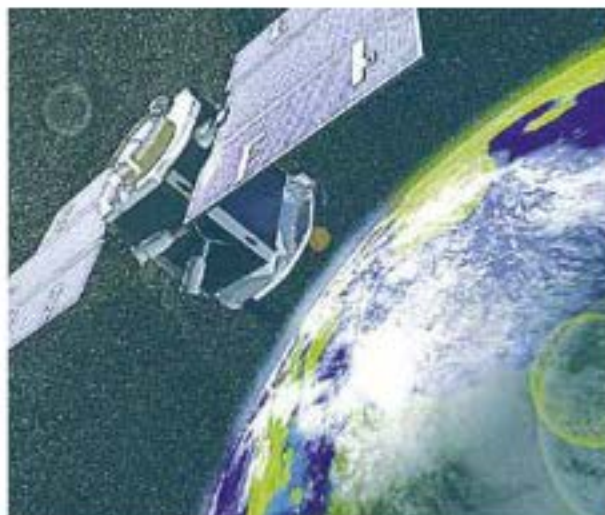
41 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте значення такої життєвої мудрості: «Говорити – срібло, а мовчати – золото».

Синтаксична
роль

Дієслово в неозначеній формі може бути будь-яким членом речення, найчастіше – частиною присудка. **НА-ПРИКЛАД:** 1. На дубі перестав мостити гніздо соловейко (В. Сухомлинський). 2. З вовками жити – (що це значить?) по-вовчому вити. 3. У мене не було бажання (якого?) заходити в будинок. 4. Денис виніс собаці (що?) їсти. 5. Хлопці присіли (з якою метою?) спочити.

42 I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому п'ять дієслів у неозначеній формі. На які питання вони відповідають?

ДОПОМАГАЄ СУПУТНИК

Польоти в космос можна вважати **вершиною** успіхів науки і техніки.

За допомогою штучного супутника вдалося побачити земну кулю безпосередньо з космосу. Супутником скористалися й для створення системи **всесвітнього телебачення**. Він допомагає оцінювати лісові ресурси, стан посівів, виявляти лісові й **степові** пожежі. За **відхиленням** супутника від заданої траєкторії можна відкривати могутні поклади **корисних** копалин як на суші,

так і під **товщею** океану. Інформація з літального апарата дуже допомагає синоптикам (*З довідника*).

II. Поясніть правопис виділених слів. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієслова в неозначеній формі як присудки.

43 Доведіть, що синтаксичну роль дієслів визначено правильно. Поставте усно питання до підкреслених членів речення.

1. Я діток своїх навчу любити тебе, Україно! (В. Жураківський). 2. Після полудня почали збиратися великі сині хмари (Б. Комар). 3. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Васильченко). 4. Учіть дітей бачити, мислити, відкривати й дивуватися (В. Сухомлинський). 5. Черниш зупинився перепочити (О. Гончар). 6. Бажання вчитися було в нього змалку (М. Коцюбинський).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Купатис^ь у морі – купатис^я в озері.

44 Спишіть, розкриваючи дужки й дотримуючись милозвучності при вживанні суфіксів **-ся, -сь**. Обґрунтуйте свій вибір.

Повернути(ся,сь) о шостій годині; зустріти(ся,сь) недалеко від школи; підняти(ся,сь) вгору; свято закінчило(ся,сь) увечері; пройти(ся,сь) вулицею; хапати(ся,сь) обома руками; купати(ся,сь) в озері; купати(ся,сь) у морі; дивити(ся,сь) у вічі; дивити(ся,сь) на годинник.

45 І. Прочитайте притчу. Визначте її основну думку. Виберіть із довідки прислів'я, які найтісніше пов'язані зі змістом прочитаного.

МУДРА ПРИТЧА

Перед смертю старий степовик мовив синові:

– А живи, сину, так: ні до кого першим не вітайся та їж хліб з медом... – Та й помер.

Син почав виконувати батьків заповіт. Проте незабаром у молодого господаря справи пішли кепсько. Дорого коштував мед, щоб його купувати, та й люди відвернулися від хлопця: степовики зневажають нероб і пихатих гордіїв.

Пішов бідолаха до рідного дядька питати поради. Чи й далі виконувати батьків заповіт?

– Авжеж, виконувати, – мовив родич, лукаво посміхаючись. – Але ж треба розуміти мудре слово... Ні до кого першим не вітатися – це значить найраніше за всіх вийти в поле й починати працювати. Люди проходять чи проїжджатимуть повз тебе, то першими й казатимуть: «Добридень». А ти лише відповідатимеш. А коли ти добряче напрацюєшся, сядеш, візьмеш чималий шмат хліба, то він тобі здаватиметься таким смачним, як мед! (За С. Плачиндою).

ДОВІДКА. *Хто рано встає, тому Бог подає. Маленька праця краща за велике безділля. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють. Краще синиця в руках, ніж журавель у небі. Осінь збирає, а зима з'їдає. У лиху годину пізнаєш вірну людину.*

II. Випишіть дієслова в неозначеній формі. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

46 Поміркуйте, які букви необхідно вписати в порожні клітинки таблиці, щоб по горизонталі можна було прочитати дієслова. Визначте форму цих дієслів. Запишіть дібрані дієслова й розберіть їх за будовою.

В	И		Т	И					
В	И			Т	И				
В	И				Т	И			
В	И					Т	И		
В	И						Т	И	

§ 5. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова першої, другої і третьої особи, їхні морфологічні ознаки та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Які є особові займенники?

- 47** Порівняйте виділені дієслова. На які питання вони відповідають? Яке з них має закінчення, а яке – не має? Яке дієслово вжито в неозначеній формі, а яке – в особовій? Чим різняться ці дві форми?

1. Треба **косити** траву. 2. Батько **косить** траву.

Категорія
особи

Значення особи в дієслові ґрунтується на стосунку до 1-ї особи (безпосередньо мовця), до 2-ї особи (його співрозмовника) або до 3-ї особи (будь-кого, будь-чого, що є предметом розмови).

Розрізняють **три особи** дієслова.

Особа	Однина	Множина
1-ша	слуха ю	слуха ємо
2-га	слуха єш	слуха єте
3-тя	слуха є	слуха ють

Морфологічні
ознаки

Особові дієслова змінюються за **особами** (у теперішньому й майбутньому часі), **родами** (у минулому часі), **числами**, **часами**.

У реченні особові дієслова є **присудками**.

Стилістичні
особливості

У **розмовному** та **художньому** стилях мовлення можуть уживатися дієслівні форми третьої особи однини без особових закінчень і суфіксів: *біга, зна, доганя*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю – я читаю; читаєш – ти читаєш*).

- 48** I. Змініть дієслова за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

Пишу, малюю.

II. З одним дієсловом (на вибір) у формі 2-ї особи однини складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслово як член речення.

- 49** I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Поясніть, що означає вислів *тримати камінь за пазухою*.

КАМІНЬ ЗА ПАЗУХОЮ

Були собі двоє селян – Молодий і Старий. От запросив Старий селянин Молодого в гості.

Прийшов Молодий селянин до сусіда. Правою рукою тисне сусідову руку, вітається, а ліву за пазуху **сховав**: камінь тримає. Бачить Старий

селянин камінь за пазухою в Молодого, та **мовчить**. Посадив він гостя за стіл...

– Пригощу тебе медом, – каже Старий селянин. – Але от звичай у нас такий. Із діжки дорогому гостеві **наливають** меду в тарілку, він бере тарілку й несе до рота обома руками. Як совість у гостя чиста – жодна крапля меду не розлілеться.

Зблід Молодий селянин, та що поробиш – звичай. Налив Старий повну тарілку меду, поставив перед сусідом. Вийняв Молодий селянин ліву руку з пазухи, ледве хотів доторкнутися обома до тарілки, а камінь вислизнув з-під сорочки, упав і розбив тарілку з медом.

Ось що буває, коли тримаєш камінь за пазухою (За В. Сухомлинським).

II. Випишіть із тексту особові дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках число й особу кожного з них.

III. Доберіть усно синоніми до виділених дієслів.

50 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть і запишіть по два дієслова в 1-й особі, які означають: 1) процес мислення; 2) процес переміщення; 3) процес мовлення; 4) процес праці; 5) ставлення до чогось; 6) навчання; 7) переживання; 8) вітання.

II. З двома дібраними дієсловами (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

51 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть особові дієслова як члени речення. Визначте особу цих дієслів.

1. Кожна любов цвіте й ві(д,т)цвітає, а любов мат(и,е)рі – вічна (О. Дучиминська). 2. Кожна ненька для своїх дітей простягає **щастя** на долонях (Р. Котик). 3. Я вас люблю великою любов(')ю, моя старенька мамо, тату мій (Д. Павличко). 4. Коли **усміхається** мама, то ніжності л(ь,л)ється ріка (Р. Котик). 5. У тривозі й любові, в замилува(нн,н)і й надії **вдивляються** матері в своїх дітей... (О. Сизоненко). 6. Я матусі **поцілую** сивину, і розгла(д)жу круг очей морщинки, та за руку радість приведу – хай кружляє в домі без спочинку (Р. Котик). 7. Як **хочеться** в(и,е)рнутися в село, у світлі стіни маминої хати (М. Боровко).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

52 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте такий вислів: «Молитва матері з дна моря рятує».

53 I. Прочитайте міні-усмішки, які складаються лише з особових дієслів. Чи допомагає нагромадження дієслів передати динаміку дії?

МОЯ ЯБЛУНЬКА

Побачив. Зрадив. Купив. Приніс. Викопав. Посадив. Полив. Доглядаю. Чекаю. Зацвіла. Милуюся. Достигли. Пригощаю.

БАБУСЯ

Находилася. Наробилася. Стомилася. Прилягла. Задрімала. Заснула.

II. Напишіть міні-усмішку, яка складалася б лише з особових дієслів на одну з таких тем: «Смачна картопелька», «Я посадив», «Святковий пиріг», «Цікава книжка». З'ясуйте, хто з ваших однокласників використав найбільшу кількість особових дієслів.

54 I. Замініть словосполучення одним дієсловом у відповідній особі та числі. Доберіть до цих дієслів іменники й запишіть утворені словосполучення.

Л. Неклюдова. У бабусі в селі

ЗРАЗОК. *Запускає в друк – друкує; друкує на принтері.*

Висловлює прохання, дав пораду, ішли в атаку, зробила зупинку, зробив операцію, сіють заново.

II. З двома утвореними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслова як члени речення.

55 виправте помилки в дієслівному керуванні. Відредаговані речення запишіть.

1. Син безмежно любить і вірить своїм батькам. 2. Сашко протиставляє себе з тими однокласниками, які не хочуть навіть за книжку братися. 3. Сергійко щиро подякував Дмитра за допомогу. 4. Я обурююся на тих, хто прагне жити нечесно.

§ 6. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Про те, коли не з дієсловами пишемо разом, а коли – окремо

56 Порівняйте написання виділених слів. Поміркуйте й зробіть висновок, чому ці слова пишемо по-різному.

1. Він **не** дочув моїх слів.

2. Старенький **недочував**.

Пишемо
окремо

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** здебільшого пишемо окремо. **НАПРИКЛАД:** *не посіяв, не побачив, не дійшов.*

Пишемо
разом

Разом пишемо **не** з дієсловами в таких випадках:

- якщо слово без **не** не вживається. **НАПРИКЛАД:** *нехтувати, неволити, незчутися;*
- у префіксі **недо-**, який означає неповноту, половинчастість дії. **НАПРИКЛАД:** *недовантажувати* (вантажити неповністю), *недочувати* (погано чути), *недосолити, недоплатити.*

Розріз-
няймо

Є дієслова з префіксом **до-**, перед якими вжито частку **не** для заперечення дії (*не до́чув*). У таких випадках **не** з дієсловом пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

недоїдати
(голодувати)

–

не доїдати
(залишати їжу на тарілці)

Значення
слова

Із чотирма дієсловами **не** пишемо **разом** або **окремо** залежно від їхнього значення:

- *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти);
- *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти);
- *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не бути похованим);
- *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

ОРФОГРАМА

Написання *не* з дієсловами окремо й разом

57 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні *не* з дієсловом пишемо разом, а в другому – окремо.

1. Після купання в холодній морській воді Сергій **нездужав**.
2. Після роботи в саду дідусь уже **не здужав** і води принести.

58 I. Спишіть речення. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання *не* з дієсловами окремо й разом».

1. Смутки і турботи **непокоїли** людей ночами і на самоті (Ю. Тис).
2. Як **не казав** ти правду вчора, то не повірять і сьогодні (Д. Білоус).
3. Я ненавиджу рабства кайдани (П. Грабовський).
4. Рідна мати моя, ти ночей не доспала (А. Малишко).
5. Краще недосолити, ніж пересолити (Нар. творчість).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

59 Перебудуйте речення так, щоб у них заперечувалася відповідна дія. Перебудовані речення запишіть.

1. Виставу додивилися до кінця.
2. Тарас повернувся додому вчасно.
3. Я вчора дописав листа.
4. Ми славили переможців.
5. Пекарі місили тісто.
6. Мати дошила сорочку.
7. Мене допустили до екзаменів.

60 I. Запишіть дієслова у дві колонки залежно від написання з *не*: 1) разом; 2) окремо. Обґрунтуйте написання.

Не/прийти, не/навидіти, не/дістати, **не/волити**, не/славити (*ганьбити*), не/славити (*не прославляти*), не/долюблювати, не/дочути, не/переоцінити, **не/хтувати**, не/переживати, не/добачити, не/добачати, не/довантажувати.

II. Поясніть лексичні значення виділених слів.

III. Складіть і запишіть речення з одним словом кожної колонки (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти заперечне слово *немає* (його можна замінити формою *нема*) і дієслово *не має* (не володіє, не є власником). **ПОРІВНЯЙМО:** 1. Сергійко **не має** книжки. 2. У Сергійка **немає** книжки.

61 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова як члени речення. Поясніть написання *не* з дієсловами.

1. Без хліба (не)має життя. 2. У класі (не)має картин. 3. Учень (не)має книжки. 4. На клумбі (не)має гладіолусів. 5. У портфелі (не)має олівця. 6. Він (не)має завдання. 7. Ранньої осені ще (не)має снігу. 8. У зоопарку (не)має бегемота. 9. Думка (не)має кордонів.

62 Перебудуйте подані речення так, щоб *не* з дієсловами писалося окремо, якщо воно написано разом, і разом, якщо написано окремо.

1. У дівчинки немає велосипеда. 2. Тато не має вільної хвилини. 3. У вірності немає ціни. 4. Мене познайомили з хлопцем, у якого немає поганих звичок.

63 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно такого твердження: «На грубість потрібно відповідати грубістю». Чи вдалося вам або вашим однокласникам обійтися без дієслів із часткою *не*?

64 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки при звертанні. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання *не* з дієсловами окремо й разом».

1. (Не)бачив я подібної краси, хоч обійшов із краю в край планету (Д. Луценко). 2. Людей багато, а друзів (не)має (Нар. творчість). 3. На стернях, прислухаючись до перелітних птахів, (не)покоїлися гуси (М. Стельмах). 4. (Не)плач Вкраїнонько (не)плач, (не)надривай сльозою ліри (Т. Севернюк). 5. У чужому оці й порошинку бачить, а в своєму й сучка (не)добачає (Нар. творчість).

II. Визначте в першому реченні рід, число, відмінок іменників і прикметників.

65 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте з однокласником (однокласницею) діалог (6–8 реплік) за поданим малюнком, використавши не менше трьох дієслів з *не*.

66 Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні за змістом дієслова з довідки. Опишіть життєві ситуації, за яких можуть бути використані чотири з поданих крилатих висловів (на вибір).

1. З поганої трави доброго сіна не ... 2. У лісі бути, а днів не ... 3. Дозріла ягода збирачів довго не ... 4. Сам ..., як здоров'я позбувся. 5. Брехня як не ..., то випередить. 6. Чого сам не ..., того й іншому не роби. 7. Не ... криниці, бо схочеш водиці. 8. Не ... ученого їсти хліба печеного.

ДОВІДКА. Брудни, наздожене, виходить, бачити, вчи, незчужся, любиш, чекає.

67 Ходом шахового коня прочитайте зашифровані прислів'я. Запишіть ці прислів'я, поясніть їхні значення, підкресліть орфограми.

лод	лиш	сло
вом	не	Хо
па	ним	сер
це		за

ми	пиш	ва
ми	не	пли
то	сло	ха
ти	Te	на

рук	Ко	по
гань	ко	й
то	не	ли
не		валь

§ 7. ВИД ДІЄСЛОВА

*Про дієслова доконаного й недоконаного виду
та про засоби творення видових пар*

68 Порівняйте дієслова двох видів. Які з них відповідають на питання *що зробити?*, а які – на питання *що робити?* Чому, на вашу думку, ці два види дієслів мають такі назви?

Доконаний вид

написати
долетіти
збудувати

Недоконаний вид

писати
летіти
будувати

**Вид
дієслова**

Розрізняють дієслова *доконаного й недоконаного виду*.

Дієслова доконаного виду	Дієслова недоконаного виду
Означають дію, завершену в минулому, або дію з вказівкою на її завершеність у майбутньому. Відповідають на питання <i>що зробити?</i> (<i>що зробив? що зроблю? що зробиться?</i>)	Означають незавершену дію без вказівки на її результат у минулому, теперішньому чи в майбутньому. Відповідають на питання <i>що робити?</i> (<i>що робив? що роблю? що буду робити? що робиться?</i>)
списати, списав, спишу, спишеться	писати, писав, пишу, писатиму, пишеться

**Видові
пари**

Дієслова доконаного й недоконаного виду складають **видові пари**. **НАПРИКЛАД:** *робити – зробити; лишати – лишити*. Деякі дієслова не мають видових пар. **НАПРИКЛАД:** *ходити, мислити, ворогувати* (недоконаного виду); *натерпітися, насидітися, схаменутися* (доконаного виду). Окремі видові пари дієслів мають **різні основи**. **НАПРИКЛАД:** *говорити – сказати, шукати – знайти, ловити – піймати, брати – взяти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія виду притаманна для всіх форм дієслів.

69 Прочитайте речення. Доведіть, що в першому з них ужито дієслова лише доконаного виду, а в другому – недоконаного.

1. Аж он каштан упав на стежку, колючий **скинув** кожушок (Д. Білоус).
2. Місяць у шибки **бризкає**, **шепче** за вікнами сад (Д. Чепурний).

70 І. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Увібрати, свистіти, дописувати, кинути, одягати, злетіти, зайти, діставати, спати, вмитися, ридати, витягти, освітлювати, дарувати, спитати, зносити, довести, володіти.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. З підкреслених букв прочитаєте приказку.

ІІ. З одним словом кожної колонки складіть і запишіть речення.

71 І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має виписати фразеологізми з дієсловами доконаного виду, а інший – з дієсловами недоконаного виду. Зіставте свої записи.

Кинути якір, брати на буксир, кинутися в атаку, змотувати вудки, носа не показувати, повісити носа, народитися в сорочці, розв'язати язика, переливати з пустого в порожнє, давати жару, каламутити воду.

ІІ. Усно поясніть значення фразеологізмів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Творення

Форма недоконаного виду дієслів вважається основною, оскільки від неї творимо доконаний вид.

Творення дієслів доконаного виду

Засіб творення	Приклади
префікс	<i>зеленіти – позеленіти, летіти – злетіти</i>
суфікс	<i>смикати – смикнути, зігрівати – зігріти</i>
наголос	<i>розрізати – розрі́зати, розкида́ти – розкі́дати</i>
чергування звуків	<i>перевозити – перевезти, зачіпати – зачепити, наголошувати – наголосити</i>

72 Визначте усно вид поданих дієслів. Назвіть засоби творення дієслів доконаного виду в кожній парі слів.

Розвивати – розвинути, прикрашати – прикрасити, споруджуємо – спорудимо, зупинятися – зупинитися, вивершувати – вивершити, копати – скопати, розкида́ти – розкі́дати.

73 Утворіть від поданих дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду, використовуючи префікси або суфікси. Запишіть видові пари, виділіть суфікси й префікси, якими різняться дієслова кожної пари.

ЗРАЗОК. *Кидати – кинути.*

Чесати, пекти, малювати, пиляти, терти, їхати, носити, розвивати, ступати, прибувати, розписувати, лишати, звикати.

74 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а в якому – частини складного речення? Підкресліть граматичні основи.

1. Орбіту літа дописав листок і ліг на **стежку** що прямує в осінь (М. Боровко). 2. Хтось бабине літо розвісив на ґанку і посаг для осені тче (М. Боровко). 3. Осіння пошта вчора **принесла осінній** лист що ходить без конверта (Є. Гуцало). 4. Засипають поля облітає гілля і садами по жовтому листі їде осінь в багровім намисті (В. Сосюра). 5. А листя ніжно падало в траву шукало там і затишку й спочинку (Л. Завіщана).

II. Над кожним дієсловом скорочено надпишіть його вид.

III. Обґрунтуйте написання виділених слів.

75 I. Прочитайте текст, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Усно визначте їхній вид.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (мати) заслужену репутацію будівничого. З його ідеї і на його кошти (з'явитися) прекрасні церкви в Лохвиці, у Ромнах, а також у знаменитому Межигірському монастирі. Чимало власних грошей (пожертвувати) упродовж свого довгого життя Калнишевський іншим монастирям.

Для історії (зберегтися) лист князя Потьомкіна до кошового Запорозької Січі, у якому вельможа (присягати) у своїй любові до козацтва, до Січі й особисто до Калнишевського. Потьомкін (запевняти), що завжди при царському дворі буде відстоювати інтереси Січі й усієї України, і (подарувати) кошовому на згадку срібний годинник.

Як свідчать сучасники, Петро Калнишевський справді (відзначитися) в численних баталіях і особистою хоробрістю, і мудрим керівництвом. Очолюване ним козацтво (показати) високе володіння воєнним мистецтвом (За М. Слабошпицьким).

Вознесенська церква
в м. Ромни

II. Обґрунтуйте написання в тексті слів з великої букви.

III. Розкажіть, що ви дізналися з тексту про Петра Калнишевського.

76 Випишіть із тлумачного словника української мови шість дієслів на букву **р** з поміткою *емоц., експрес.* Визначте вид цих дієслів. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним виписаним дієсловом.

§ 8. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

*Про дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу,
а також про вживання одного часу замість іншого*

77 З'ясуйте, у якому реченні йдеться про дію, що відбувається в момент повідомлення про неї, у якому – до моменту повідомлення, а в якому – після повідомлення. Зробіть висновок про роль часових форм дієслова в мові.

1. Срібне павутиння літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над перелазами (І. Цюпа). 2. Повернулися гуси додому, принесли з моря краплю солону (Г. Чубач). 3. Ніжність до полів і до дібров житиме у серці до загину (Р. Котик).

Часи

Дієслова можуть мати форму теперішнього, минулого або майбутнього часу.

Теперішній

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї.

Минулий

Минулий час означає дію, яка відбулася або відбувалася до моменту повідомлення про неї.

Майбутній

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи відбуватиметься після повідомлення про неї.

ПОРІВНЯЙМО:

Теперішній час	Минулий час	Майбутній час
шукаю фарбують	шукав фарбували	шукатиму фарбуватимуть

78 І. Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова особовим дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Обґрунтуйте вибір часової форми.

1. Лиш на ранок вгамувалися грізні хвилі, (влягтися) на спочин вітер (Б. Комар). 2. Човни поминули поросле очеретом гирло, (випливти) на морське чистоводдя і, нап'явши вітрила, (попростувати) попід лівим берегом (Б. Комар). 3. (Писнути) десь спросоння синичка, і знову довкола запанувала тиша (Б. Комар). 4. Зайду в траву і (лягти) горілиць*... (Д. Луценко). 5. При березі тихім вода пробігала, у діток про літо купальне (питати) (П. Мовчан).

*Горілиць – догори обличчям, навznak.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

79 І. Розгляньте таблицю «Часи дієслова». Розкажіть про дієслова кожного часу: а) як змінюються; б) якого виду бувають; в) на які питання відповідають. Наведіть приклади.

II. Складіть і запишіть три речення з дієсловами минулого, теперішнього та майбутнього часу. Підкресліть ці дієслова як члени речення, визначте їх вид, число, особу (якщо є).

Часи дієслова

Час	Якого виду буває дієслово	За чим змінюється
Минулий	доконаного, недоконаного	за числами, родами (в однині)
Теперішній	недоконаного	за числами, особами
Майбутній	доконаного, недоконаного	за числами, особами

80 I. Прочитайте текст. Яким у тексті зображено Остапа Вересая?

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

Під гучні оплески в супроводі своєї дружини та композитора Миколи Лисенка з'явився Остап Вересай, кремезний, літніх років чоловік. На ньому була приношена свитина, дебели, майже до самих колін ялові* чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка, з якою він не розлучався навіть улітку. Чемно уклонившись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, взяв з рук дружини свою вірну супутницю – кобзу, підладнав на ній струни й пробіг пальцями. Віртуозний** програш одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії... (За В. Скуратівським).

Кобзар

* Яловий – виготовлений зі шкіри великої рогатої худоби.

** Віртуозний – високомайстерний.

II. Перебудуйте усно текст так, ніби дія відбувається зараз і ви є безпосередніми свідками виступу відомого кобзаря. Для цього замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу.

Стилістичні особливості

Зі стилістичною метою може вживатися один час замість іншого.

- Щоб наблизити до слухача події, надати розповіді більшій виразності, вживають **теперішній** час замість **минулого**. **НАПРИКЛАД:** *Приходжу я вчора додому й бачу диво.*

- Близьке майбутнє передають формами **теперішнього** або **минулого** часу, підкреслюючи впевненість у тому, що дія обов'язково відбудеться. **НАПРИКЛАД:** *Від'їжджаю через годину.*

- Майбутній** час у значенні **минулого** виражає раптову, несподівану дію або передає дії, що повторюються. **НАПРИКЛАД:** *Піднявся лев могутий, як на лапи стане, та як зареве, аж волосся в'яне!* (С. Руданський).

81 Прочитайте речення. Знайдіть дієслова у формі одного часу замість іншого. Поясніть, з якою метою їх ужито.

1. Чую, за селом гуркотів комбайн. 2. Презентація починається через тиждень. 3. Оксано, я пішов! 4. Вистава закінчується через 15 хвилин.

82 I. Поміркуйте, що потрібно зробити для того, щоб зміст поданих речень співвідносився з минулим або майбутнім часом.

1. Сьогодні день дощовий. 2. Дмитро – учень музичної школи. 3. Трава на лузі зелена.

II. Чи можна речення «Собака – друг людини» доповнити дієсловом *був* або *буде*? Відповідь обґрунтуйте.

83 Напишіть твір-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Останні теплі вересневі дні», «Щокою неба скочувались зорі». Розповідь ведіть про минулі події, але використайте декілька дієслів у формі теперішнього часу з метою наближення минулих подій до читача.

84 Спишіть речення, вибираючи з дужок найдоцільніше слово. Яке із цих слів не потрібно вживати, коли йдеться про щось негативне?

1. Після сказаного вона (сподівалася, надіялася) найгіршого. 2. Петро не (сподівався, надіявся), що йому не поставлять оцінку. 3. Потрібно (сподіватися, надіятися) лише на власні сили. 4. Хочеться разом з усіма і вірити, і (сподіватися, надіятися). 5. Він ніколи не (сподіватися, надіятися), що друг виявиться зрадником.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Надіятися – 1. Мати надію, очікувати на щось радісне, приємне. 2. Покладатися на когось, щось.

Сподіватися – чекати когось або чогось.

§ 9. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Про особливості вживання та змінювання дієслів теперішнього часу, а також про правопис -ться, -шся в кінці дієслів

85 Прочитайте. У якому реченні дієслова означають конкретну дію, яка відбувається в момент мовлення, а в якому – дію невизначеної тривалості, яка відбувається постійно? Зробіть висновок про різновиди значень форм теперішнього часу.

1. Гарбузи **в'ються** поміж картоплею, **спинаються** на вишні, **перелазять** через тин (Є. Гуцало).

2. Усе **мінється**, **оновлюється**, **рветься**, усе в нові на світі форми **переходить** (П. Тичина).

Змінювання

Дієслова теперішнього часу бувають лише **недоконаного** виду й можуть змінюватися за **числами** й **особами**.

Змінювання дієслів теперішнього часу

Особа	Однина	Множина
1-ша	читаю, пишу стою, кричу	читаємо, пишемо стоїмо, кричимо
2-га	читаєш, пишеш стоїш, кричиш	читаєте, пишете стоїте, кричите
3-тя	читає, пише стоїть, кричить	читають, пишуть стоять, кричать

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 1-й особі **множини** в кінці дієслів виступає **о**: *ходимо, говоримо, пишемо*.
Форми без кінцевого **о** (*ходим, говорим, пишем*) допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

Форму теперішнього часу мають лише дієслова **недоконаного** виду.

86 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому від дієслів першої групи не можна утворити дієслова у формі теперішнього часу, а від другої – можна.

1. Намалювати, пересідати.
2. Малювати, сидіти.

87 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Один з вас має дібрати до поданих дієслів і записати форми теперішнього часу 1-ї особи однини, а другий – 2-ї особи однини. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

Стерегти, берегти, пекти, просити, хотіти, в'язати, сидіти, ходити.

II. Одне з утворених дієслів (на вибір) змініть за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

[г], [з] – [ж]
[к], [т] – [ч]
[х], [с] – [ш]
[д] – [дж]

88 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та доберіть заголовок. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

ВСЕСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

У світі є бібліотека, що не має меж. Кожна країна в цій бібліотеці має свої полицки. Але матеріали, розміщені на них, не паперові, а електронні. Тобто зберігаються вони в пам'яті комп'ютерів, розташованих у всіх країнах світу. І, як ви вже здогадалися, зветься така бібліотека Інтернетом.

Отримати матеріали з будь-якого питання в цій мережі дуже просто. Як і в звичайній бібліотеці, беремо каталог, але не книжок і журналів, а каталог інформаційних ресурсів Інтернету – сайтів.

Якщо за допомогою каталогів ви не можете знайти потрібний сайт, звертайтеся до «помічників» – пошукових систем, що теж містяться безпосередньо в мережі. Сформулювавши їм запит у вигляді вислову з ключових слів або у вигляді речення, ви отримаєте перелік назв та адреси сайтів з питань, які вас цікавлять (За Б. Березінцем).

II. Випишіть дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках біля кожного з них особу, число. Виділіть особові закінчення.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

- 89** Поміркуйте, у якому з поданих речень форми теперішнього часу означають постійну дію; у якому – дію, властиву предмету взагалі; а в якому – дію, що обов'язково відбудеться в близькому майбутньому. Наведіть власні приклади подібних речень.

1. Навіть орли на ці висоти не літають. 2. Післязавтра ми вирушаємо на екскурсію. 3. Цукор розчиняється у воді.

Правопис

Дієслова на **-ться** пишемо зі знаком м'якшення, а дієслова на **-шся** – без знака м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо

сміє**ть**ся

боре**ш**ся

Вимовляємо

[см'іі́ец':а]

[бо́ре"с':а]

- 90** I. Спишіть, вставляючи замість крапок, де це потрібно, знак м'якшення. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

Розбігаєш..ся, насміхаєш..ся, плещет..ся, усміхаєт..ся, відштовхуєш..ся, стелит..ся, розганяєш..ся, валит..ся, граєш..ся, хвалит..ся, розгойдуєш..ся, чіпляєт..ся, набираєт..ся, дивуєш..ся.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією й розберіть за будовою.

- 91** Складіть і запишіть невеликий твір у публіцистичному стилі на тему «Скарби рідного краю», використовуючи дієслова у формі 2-ї особи однини. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом, поданим у довідці.

ДОВІДКА. Горди**ш**ся, усвідомлює**ш**, знає**ш**, бачи**ш**, радіє**ш**, розуміє**ш**, відчуває**ш**, спостерігає**ш**, вивчає**ш**, надіє**ш**ся, милує**ш**ся, збагачує**ш**ся, розвиває**ш**ся.

- 92** I. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова в теперішньому часі. Усно визначте час, число, особу дієслів.

Нужда (вчити) людину, лозина – дитину; добра слава дома (лежати), а лиха по доріжці (бігти); двоє (сваритися) – третій (радіти); хай ми (мовчати), проте вчинки (радувати); хату руки (держати).

II. Поясніть значення крилатих висловів. Складіть усно й розіграйте за особами діалог (5–7 реплік), використавши одне або декілька з поданих прислів'їв.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО!

Нести – несемо́, несете́, несла́, несли́, нести́му.

Везти – веземо́, везете́, везла́, везли́, везти́му.

Вести – ведемо́, ведете́, вела́, вели́, вести́му.

§ 10. МИНУЛИЙ ЧАС

*Про те, як змінюються дієслова у формі минулого часу,
а також про особливості їхнього творення*

93 Розгляньте зразки творення дієслів минулого часу. Які суфікси використовуються? На основі спостереження розкажіть про особливості творення форм минулого часу.

Ходити → ходив, ходила, ходило, ходили.

Будувати → будував, будувала, будувало, будували.

Творення

Форми дієслів минулого часу творимо від **основи інфінітива** за допомогою суфікса **-л-**, який у чоловічому роді змінився на **-в**. **НАПРИКЛАД:** співа(ти) – співа**в**, співа**ла**, співа**ло**, співа**ли**.

В окремих односкладових дієсловах з основою інфінітива на приголосний суфікс **-в** зникає. **НАПРИКЛАД:** нести – **ніс**, не**сла**; везти – **віз**, вез**ла**.

Суфікс **-ну-** під час творення форм минулого часу також може зникати. **НАПРИКЛАД:** мерзнути – мерз, мерз**ла**, мерз**ло**, мерз**ли**.

Паралельні форми

Деякі дієслова мають **паралельні форми** – із суфіксом **-ну-** і без нього. **НАПРИКЛАД:** сох і сох**нув**; зів'яв і зів'я**нув**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Основу інфінітива виділяємо в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса **-ти**.

НАПРИКЛАД: принести.

Змінювання

Дієслова минулого часу змінюємо лише за **числами**, а в однині – ще й за **родами**. За особами дієслова минулого часу не змінюємо. **НАПРИКЛАД:**

Однина			Множина
Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
читав писав	читала писала	читало писало	читали писали

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На особу у формах минулого часу може вказувати особовий займенник.
НАПРИКЛАД: 1. **Я** розповів цікаву історію. 2. **Він** розповів цікаву історію. 3. **Ти** розповів цікаву історію.

94 I. Утворіть від дієслів усі можливі форми минулого часу та запишіть. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Мріяти – мріяв, мріяла, мріяло, мріяли.*

Жити, пекти, принести, приносити, підвезти, підвозити.

 II. Прочитайте вголос утворені дієслова, правильно їх наголошуючи. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

95 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова у формі минулого часу як члени речення.

1. А дощ змивав із ос(е,и)ні рум(“)яна (*Л. Демидюк*). 2. Вітер згинав д(е,и)рева, вив провулками, громом перекочувався по небу (*Ю. Тис*). 3. Руді дощі зб(е,и)ралися за лісом, як штурмовий ударний батальйон (*М. Боровко*). 4. Ранок народивсь у росах, у зелених буйнощах л(е,и)вад (*О. Гончар*). 5. На віях хмар застиг осін(н)ій дощик (*М. Боровко*). 6. Сонце сльозою упало за хмару (*М. Боровко*).

II. У підкреслених вами дієсловах виділіть суфікси, усно визначте число і рід (в однині). Яке із цих дієслів утратило суфікс *-ну-*?

96 I. Утворіть від кожного інфінітива й запишіть паралельні форми дієслів минулого часу у формі чоловічого роду однини. Яка з паралельних форм є уживанішою?

ЗРАЗОК. *Звикнути – звик, звикнув.*

Одягнути, пожовкнути, мерзнути, бліднути, тиснути, *щезнути*, гаснути, замовкнути.

II. З двома утвореними дієсловами складіть і запишіть речення.

97 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Присудки вживайте у формі минулого часу.

1. _____ = _____ ~~~~~ .
2. _____ = _____ і _____ .
3. ~~~~~ _____ і _____ ~~~~~ .
4. _____ = _____ _____ .

98 I. Прочитайте текст уголос, намагаючись інтонацією передати спокій, таємничість, захоплення тощо. Розкажіть, як починається дощ, що першим дає про нього знати. Якою стає природа після дощу?

ДОЩ

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно, і знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, в невідомому світі, починається шум... І то

ще не шум, а шепотіння землі, шерхит сухої трави, шелест пожовклого листя. Ти прислухаєшся: невже багато спав і тобі шумить у голові? Ні, це вже садом іде неквапливий шум, іде до вікна і шумить у стіну – рівно, густо, заспокоїливо, і пахне тихим дощем і тихими снами...

Ти сидиш заколисаний, а слух гострий – чуєш, як скрипить мокре дерево. Стихло муркотіння під вікном. Шум одійшов за хату...

Стріпнувся, глянув у вікно: немає вже дощу. І сонця немає, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах (За В. Близнецем).

В. Воронін. Одеса

II. Знайдіть у виділених реченнях приклади вживання дієслів одного часу в значенні іншого. Чи надає цей художній засіб емоційно-експресивного забарвлення, виразності й невимушеності оповіді?

III. Випишіть три дієслова у формі минулого часу (на вибір). Розкажіть, як їх утворено, та визначте їхні граматичні ознаки.

99 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «А за вікнами плавав дощ». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть п'ять речень, об'єднаних темою «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Шуміти, дзвеніти, іти, капати, періщити, сіятися, мрячити, мжичити, накрапати, крапотіти, лити, стукати, ринути, шурхотіти.

§ 11. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Про три форми дієслів майбутнього часу, про особливості їх творення та змінювання

100 Прочитайте. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу. Чи можна в них визначити число й особу? Чи можна змінити за особами виділене дієслово? На основі спостереження розкажіть про змінювання дієслів майбутнього часу.

1. Із слів борщу не звар^иш. 2. Укус^ить і губи схова^є. 3. Язик до Києва дове^де.

Форми

Майбутній час дієслова може виражатися в трьох формах: простій, складній і складеній.

Форми дієслів майбутнього часу

Форма	Як творимо	Приклади
Проста	Від дієслів доконаного виду за допомогою особових закінчень	<i>донесу, донесеш, донесе, донесемо, донесете</i>
Складна	Від інфінітива недоконаного виду за допомогою суфікса -м- та особових закінчень	<i>берегтиму, берегтимеш, берегтиме, берегтимемо</i>
Складена	Додаванням до інфінітива недоконаного виду допоміжного дієслова бути в особових формах	<i>буду їхати, будеш їхати, будемо їхати, будете їхати</i>

101 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити складну та складену форми майбутнього часу.

Узяти, брати.

102 I. Визначте вид дієслів. Утворіть від них складну та складену форми майбутнього часу.

ЗРАЗОК. Учити – учитиму, буду вчити.

Розказувати, обточувати, ростити, визначати, визначатися.

II. Розберіть за будовою слова, які ви утворили від виділеного дієслова.

103 I. Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок пропущені дієслова у формі майбутнього часу. Підкресліть орфограму «Правопис -ться, -шся в кінці дієслів».

1. Усе минеться, одна правда 2. Що посієш, те й 3. Раз опечешся, другий – 4. На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі не 5. З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдешся – й свого

-**ТЬСЯ**
-**ШСЯ**

ДОВІДКА. Останеться, остережешся, пожнеш, забагатієш, позбудешся.

II. Пригадайте 1–2 прислів'я, у якому є дієслова у формі майбутнього часу.

Змінювання

Дієслова у формі майбутнього часу змінюються за **особами** й **числами**. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Проста форма		Складна форма	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	поорю	пооремо	оратиму	оратимемо
2-га	поореш	поорете	оратимеш	оратимете
3-тя	пооре	поорють	оратиме	оратимуть

Особа	Складена форма	
	Однина	Множина
1-ша	буду орати	будемо орати
2-га	будеш орати	будете орати
3-тя	буде орати	будуть орати

104 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Утворіть від «свого» слова особове дієслово у формі майбутнього часу та змініть це дієслово за особами в однині. Перевірте один в одного правильність виконання.

Шкодувати, відчиняти.

105 I. Доберіть до дієслів складну форму майбутнього часу. У дібраних словах виділіть закінчення. У дужках зазначте особу дієслова.

ЗРАЗОК. Буду читати – читатиму (1ос.).

Будеш співати, будемо спати, буде купатися, будете шукати, будуть писати, буду тримати, будете вимагати, будеш декламувати, будемо ремонтувати.

II. З одним дієсловом у складній формі складіть і запишіть одне речення.

106 I. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу. Доберіть усно до кожного з них складну та складену форми.

Я ПІДУ В ДАЛЕКІ ГОРИ

Я піду в далекі гори,
На широкі полонини
І попрошу вітер в полі,
Щоби він не спав до днини.
Щоб летів на вільних крилах
На кичери і діброви
І дізнавсь, де моя мила,
карі очі, чорні брови...

А як вітер з полонини
Прилетіти не захоче,
Все одно знайду дівчину,
Чорні брови, карі очі.
Перейду я бистрі ріки,
І бескиди, і діброви.
І шляхи мені покажуть
карі очі, чорні брови...

В. Івасюк

 II. Знайдіть у тексті діалектизми та поясніть їхнє лексичне значення. За потреби зверніться до словника діалектизмів.

 107 Складіть і запишіть за мотивами картини Є. Лещенка «Підемо під квітами, полетимо над квітами» три речення з дієсловами у формі майбутнього часу.

Є. Лещенко. Підемо під квітами, полетимо над квітами

108 Спишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у формі майбутнього часу. Виділіть у цих дієсловах суфікси й закінчення. Усно визначте особу та число.

1. Місто само (перетворювати) себе, (шукати) іншу нову якусь досконалість (О. Гончар). 2. Ми любимо квіти дарувати, й коли (настати) слухний час – все те, що хочемо сказати, букетик (висловити) за нас (Д. Білоус). 3. Гроза (нарвати) волошок в небі синіх і, сплівши із таких квіток вінок, твоє чоло (прикрасити), Україно, в вінок з небесних синіх волошок (Є. Гуцало). 4. Вічно (світити) над неозорим степом гаряче сонце, і вічно (колихатися) на щедрій землі під погожим вітром важкі бронзові колоски (Д. Ткач).

109 Спишіть речення, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами у формі майбутнього часу. Підкресліть граматичні основи.

Десь далеко в Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був із якогось особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло заснути (Г. Тютюнник).

110 Утворіть від дієслів у неозначеній формі можливі особові часові форми. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК.

Неозначена форма	Минулий час	Теперішній час	Майбутній час
думати прочитати	думав прочитав	думаю –	думатиму прочитаю

Пам'ятати, перевезти, перевозити, захистити, відчинити, відчиняти, малювати.

111 Запишіть словосполучення, виправляючи допущені помилки. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Привести цікаві факти, завернути в папір, заставити працювати, приводити приклади, навчати правилам поведінки, приймати участь у змаганні, виключити світло, положити олівець.

§ 12. ДІЄСЛОВА І ТА ІІ ДІЄВІДМІН

Про дві дієвідміни дієслів, особливості дієвідмінювання та про написання *е(є)*, *и(ї)* в особових закінченнях

ПРИГАДАЙМО. Що таке закінчення?

Діє-
відміни

Дієслова **теперішнього** та **майбутнього** часу (крім складеної форми) за характером закінчень поділяють на дві дієвідміни – першу й другу.

І діє-
відміна

До **І дієвідміни** належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**. **НАПРИКЛАД:** веду (вед**уть**), читаю (чита**ють**), пишу (пиш**уть**).

II діє-
відміна

До II дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-ать (-ять)**. **НАПРИКЛАД:** *стою (стоять), кричу (кричать), лежу (лежать)*.

Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	іду чую	ідемо чуємо	бачу клею	бачимо клеїмо
2-га	ідеши чуєши	ідете чуєте	бачиши клеїши	бачите клеїте
3-тя	іде чує	ідуть чують	бачить клеїть	бачать клеять

-вісти

Окрему групу становлять дієслова *бути, дати, їсти* та дієслова з основою на **-вісти** (*розповісти, відповісти* та ін.). Вони відрізняються своїми формами від інших дієслів. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Однина			Множина		
1-ша	дам	їм	відповім	дамо	їмо	відповімо
2-га	даси	їси	відповіси	дасте	їсте	відповісте
3-тя	дасть	їсть	відповість	дадуть	їдять	відповідать

Від дієслова *бути* вживається тільки форма *є*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 2-й особі однини дієслова *дати, їсти, відповісти* мають форму *даси, їси, відповіси* (без кінцевого *ш*).

112 Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Освітлює, сплю, зливаю, колядує, місить, вдарять, зволікаєш, дарують, глитає, ушпарять, кидає, дивиться, стою, остерігається, колишуть, зісковчив, умієш.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте початок прислів'я, другою частиною якого є «... а думки вовком підбиті».

Букви *е, и*

У закінченнях дієслів у формі 2-ї й 3-ї особи однини та 1-ї й 2-ї особи множини пишемо:

- букву **е (е)**, якщо це дієслово I дієвідміни;
- букву **и (ї)**, якщо це дієслово II дієвідміни.

ПОРІВНЯЙМО:

	I дієвідміна		II дієвідміна	
е	пишеши	працюєши	и	любисши
	пишемо	працюємо		любимо
	пишете	працюєте		любите
				стоїши
				стоїмо
				стоїте

113 I. Прочитайте слова, а потім запишіть їх під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть особові закінчення дієслів.

Ходимо, несемо, везете, бачите, біжите, клеїмо, пишете, читаємо, дістаєшся, гоїмо, усміхається, квітуєте, пишаєшся, запрошуємо, переносимо, відроджується, просите.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Букви **е(є)**, **и(ї)** в особових закінченнях дієслів».

ОРФОГРАМА

Букви **е(є)**, **и(ї)** в особових закінченнях дієслів

 114 Спишіть, уставляючи замість крапок пропущену букву **е(є)** або **и(ї)**. Обґрунтуйте написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Крут...те, пиш...те, притул...мо, вантаж...ш, тягн...ш, колиш...мо, перебор...те, ірж...мо, перепрошу...мо, крич...те, полет...мо, жен...мо, посі...мо, регоч...те, майстру...ш, город...мо, рознос...мо, усміха...шся.

115 I. Запишіть прислів'я, замінюючи подані в дужках дієслова відповідною особовою формою теперішнього чи майбутнього часу. Підкресліть орфограми в особових закінченнях дієслів. Поясніть значення прислів'їв.

1. І каші ми не (хотіти), і по воду не (піти). 2. Кожний цвіт на своєму стеблі (розпускатися). 3. Від своєї тіні не (сховатися). 4. Кожен звір своєї стежини (триматися). 5. Думай не думай, а вище себе не (пригнути).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в другому прислів'ї.

 116 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Розкажіть, чи доводилося вам бути свідком життєвої ситуації, за якої можна було б використати вислів «І каші ми не хочемо, і по воду не підемо». Чи можна з людьми, яких характеризує це прислів'я, мати важливу справу?

 117 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **е(є)**; 2) зі вставленою буквою **и(ї)**. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

Переверн...мо, зроб...те, крад...мо, писат...муть, приїд...те, прос...те, розкаж...те, оратим...ш, відчин...ш, усміха...ться, малю...мо, крич...те, вивча...мо, стел...мо, вед...мо, засмаж...мо, чу...мо, знаход...те, заход...ш, загра...ш, їд...мо, приход...мо, проїда...мо, сто...мо, звар...мо.

II. Виконайте письмово розбір за будовою двох слів (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У дієсловах II дієвідміни після **губних** приголосних у кінці основи в 1-й особі однини й 3-й особі множини з'являється **[л]**. **НАПРИКЛАД:** *ловити – ловл^лю; топити – топл^лю; помити – помл^лю.*

118 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має виписати дієслова I дієвідміни, а другий – II дієвідміни. Доберіть до своїх дієслів і запишіть форми 1-ї, 2-ї та 3-ї осіб однини теперішнього часу. Перевірте один в одного правильність виконання.

Любити, терпіти, писати, колихати.

 119 Уявіть себе письменником-фантастом. Розкажіть, яким буде ваше місто (село) чи школа через сто років. Використовуйте дієслова у формі майбутнього часу.

§ 13. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА ДІЙНОГО ТА УМОВНОГО СПОСОБІВ

*Про три способи дієслова, особливості їхнього творення
та вживання в мовленні*

120 Порівняйте слова трьох колонок. У дієсловах якої з колонок можна визначити час – теперішній, минулий чи майбутній? Чи дієслова всіх колонок можна змінити за числами?

Дійсний спосіб	Наказовий спосіб	Умовний спосіб
достигає зацвітуть	напиши розгляньмо	повернувся б підняв би

Способи Дієслова можемо вживати в трьох способах: дійсному, умовному, наказовому.

Дійсний спосіб Дієслова **дійсного способу** означають реальну дію, яка відбулася, відбувається чи відбуватиметься, і відповідають на питання *що робить? що робив? що буде робити?* **НАПРИКЛАД:** *Знов на землю упало листя і на травах зашерхли роси* (М. Боровко).

Лише дієслова дійсного способу мають форми теперішнього, минулого та майбутнього часу.

Умовний спосіб Дієслова **умовного способу** означають дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов і відповідають на питання *що робив би? що зробив би?* **НАПРИКЛАД:** *Хотів би я садом шуміти над сном безтурботним твоїм* (В. Сосяра).

Дієслова умовного способу змінюємо за **числами і родами** (в однині).

Наказовий спосіб Дієслова **наказового способу** виражають прохання, побажання, наказ, пораду, заклик до виконання дії і відповідають на питання *що роби? що зроби? що зробимо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Ходімо в ліс осінній як на свято, ходім на карнавал в осінній ліс* (Є. Гуцало).

Дієслова наказового способу змінюємо за **числами й особами**.

121 Запишіть послідовно дієслова в три колонки: 1) дійсного способу; 2) умовного способу; 3) наказового способу.

Усміхнись, скочується, внесіть, понесли б, організовується, дочитаймо, даруватимуть, остудила б, спілкуймося, кажи, освітлюється, вносить, відчинив би, вмикайте, днювали б, дарували, тьмянів би, дивіться.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу букву. З підкреслених букв прочитаєте прислів'я, другою частиною якого є «... а зима намолотом».

122 І. Прочитайте виразно усмішку за особами. Знайдіть дієслова та визначте їхній спосіб. Чи дієслова всіх трьох способів використано автором?

ДОПИТЛИВИЙ СИН

– Чуєш, тату, – син питає, – що таке хамелеон?

– Відчепися, я не знаю, – каже Филимон.

– Чуєш, тату, ще спитаю. Що таке аукціон?

– Відчепися, я не знаю, – злиться Филимон.

Мати сердиться на хлопця:

– Ну чого ти пристаєш?

Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.

– Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним. Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

П. Глазовий

II. Поясніть лексичні значення виділених слів і складіть з ними речення. Яке із слів є багатозначним?

Творення

Дієслова умовного способу творимо додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**. При цьому після голосного вживаємо **б**, а після приголосного – **би**. **ПОРІВНЯЙМО**: співав **би**, співала **б**, співали **б**.

Правопис

Частку **би (б)** з дієсловами пишемо окремо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні частка **би (б)** може стояти після будь-якого повнозначного слова. **НАПРИКЛАД**: Коли **б** рибалки **розчаровувались** при кожній невдачі, давно **б** вони **перевелися** на світі (Ю. Збанацький).

123 Обґрунтуйте орфограму «Частка **би (б)** в дієсловах умовного способу».

124 І. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення.

1. Якби міг, у ложці води втопив би. 2. Якби знав, де впадеш, соломки підстелив би. 3. Косити б косив, та коли б хто косу носив. 4. Співала б риба, коли б голос був. 5. Якби та якби, то вирости б у роті гриби. 6. Він би робив, та в нього рукава болять.

II. Випишіть дієслова умовного способу, зазначте в дужках їхній рід, число. Не забудьте виписувати разом з дієсловами й частку **би (б)**.

125 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ**. Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Була б охота, піде на лад усяка робота».

126 Спишіть речення, замінюючи подану в дужках неозначену форму дієслова особовими дієсловами у формі умовного способу. Поясніть написання частки *би* (*б*) з дієсловами.

1. (Бути) більше часу, Сергійко (прочитати) книжку. 2. Якби не дощ, Марина (іти) до лісу. 3. Рибалка (попливти), якби не вітер. 4. Гарно як довкола! (Бути) так завжди. 5. Маринка (працювати) до вечора, та почав здійматися вітер. 6. Коли тепло (прийти), гарні в садку (зацвісти) ма-тіоли.

127 *КОЛО ДУМОК.* Чи мають дієслова умовного способу категорію часу й особи? Відповідь обґрунтуйте.

128 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його тему й основну думку. Якими якостями наділений дідусь? Що він умів робити? Кому допомагав?

ДІДУСЬ

Скільки пам'ятає Сашко, дідусь був завжди в праці. Або копає город, або косить, або колоду теше, або тин переплітає.

Розповідали односельчани – Сашко не раз чув: навіть у фронтових окопах, як забрали дідуся ще за царя в солдати, і там не міг усидіти без діла. У години затишшя видовбував з дерева ложки...

Допомагав дідусь не лише своїй численній родині. За поміччю до нього зверталось майже все село. Тому за-скли-ть вікно, тому вставить до грабель зубок, тому сапу нагострить, тому за-мінить у діжці клепку...

І він нікому не відмовляв, хіба що ледарям та гультям... (За Б. Ко-марем).

II. Випишіть дієслова, що означають процеси праці. Визначте особу цих дієслів. Одне з дієслів у формі теперішнього або майбутнього часу (на вибір) змініть за особами в однині й множині та запишіть.

III. За виписаними дієсловами стисло перекажіть прочитане. Переказ запишіть.

§ 14. ДІЄСЛОВА НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Про особливості творення дієслів наказового способу та про вживання одного способу дієслова в значенні іншого

ПРИГАДАЙМО. Які речення називають спонукальними?

129 Прочитайте дієслова. Поміркуйте, яке із цих дієслів має цікаву особливість – уживається в мові лише у формі наказового способу.

Доганяй, відбігай, стривай, перелазь, почекай.

Форми

Дієслово в наказовому способі має різні форми.

Форми дієслів наказового способу

Особа	Однина	Множина
1-ша	—	кричімо, пробачмо
2-га	кричи, пробач	кричіть, пробачте
3-тя	хай кричить, хай пробачить	хай кричать, хай пробачать

Творення

Дієслова наказового способу 1-ї та 2-ї особи творимо від основи **теперішнього** часу за двома зразками:

- за допомогою закінчень **-и, -імо, -іть**: пишии, пишиімо, пишиіть;

- за допомогою нульового закінчення та закінчень **-мо, -те**: тримай , тримаймо, тримайте.

Дієслова наказового способу 3-ї особи однини і множини творимо описово – за допомогою спонукальної частки **хай (нехай)**, яку додаємо до форм 3-ї особи однини і множини дієслів **теперішнього** або **майбутнього** часу. **НАПРИКЛАД**: хай пише, хай пишуть, нехай прибіжить, нехай прибіжать.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, форми наказового способу не утворюємо за допомогою частки **давайте**. **ПОРІВНЯЙМО**:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
давай петь давайте говорить	співай <u>мо</u> говорі <u>мо</u> (говорім)
пусть (пускай) поют	нехай (хай) співають
спой-ка	заспівай- <u>но</u>

130 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому дієслова першої групи вважаємо формами дієслів дійсного способу, а другої – наказового.

1. Кричимо, пишемо, носимо.
2. Кричімо, пишімо, носімо.

131 I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення. Які норми народної моралі в них відображено?

Не копай іншому яму, бо сам туди впадеш; учи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями; не називай сяким, бо станеш таким; з добрим дружись, а лихих бережись; уміймо вибачати ворогам нашим; друга шукай, а знайдеш – тримай; не кажи гоп, поки не перескочиш.

II. Випишіть дієслова наказового способу, визначте їхню особу та число.

132 I. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієслів наказового способу. Запишіть слова, виділіть закінчення.

ЗРАЗОК. Читаю – читаймо, читай , читайте, хай читає, хай читають.

Телефоную, роздивляюся, перемагаю, лечу.

II. З трьома утвореними формами одного з дієслів (на вибір) складіть і запишіть речення.

133 Спишіть. Підкресліть дієслова наказового способу як члени речення. Усно визначте особу та число дієслів, виділіть особові закінчення.

1. Щоб у душі розквітнула відвага, зумій стежину до тепла відкрити (М. Боровко). 2. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця при-
тули, життям своїм переповни (І. Драч). 3. Будьмо свідомими того, що
кожен українець є спадкоємцем глибокої та мудрої нації, багатої духовно
й морально, і не ганьбімо пам'яті наших пращурів (Г. Лозко).

134 Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Давайте говорити про наші досягнення. 2. Хлопці, давайте заспівае-
мо! 3. Давайте напишемо твір разом. 4. Мамо, давай підемо на прогулян-
ку! 5. Давай прочитаємо виразно.

135 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєтеся на спортивному майдан-
чику. У цій ситуації часто доводиться користуватися дієсловами в наказовій формі.
Вимовте подані словосполучення, замінивши неозначену форму дієслова формою
наказового способу.

Кидати м'яч, грати у вибивного, бігти до воріт, доганяти один одного,
відпочивати дві хвилини, іти швидше, триматися міцно, робити колесо,
бігти наввипередки, стрибати вище, подати обрúч.

Буква ь

Знак м'якшення у дієсловах наказового способу в кінці сло-
ва та складу вживаємо тільки після букв на позначення
м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'].
НАПРИКЛАД: полізь, виходьте, погляньмо. **АЛЕ:** ріж, по-
став, повірте.

ОРФОГРАМА

Буква ь у дієсловах наказового способу

136 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «Буква ь у дієсловах наказового способу».

Вибач(ь), порад(ь)те, їш(ь), поклич(ь), заход(ь)те, подивис(ь), відріж(ь),
насип(ь)те, виход(ь)те, подивіт(ь)ся, почист(ь)мо, залиш(ь), вибач(ь),
зваж(ь)те, замаж(ь), повір(ь), помнож(ь).

137 I. Прочитайте веселі поради. Чому саме таку форму оповіді використав письменник? Чи поведете ви себе так, як радить автор?

ЯК ПОВОДИТИСЯ В КІНО

Моя перша порада: як тільки ви зайшли до кінозалу, негайно сядьте. Бажано на своє місце. Тоді зніміть шапку, скиньте пальто чи плащ, і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажано голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують.

Роздягнувшись і добре вмостившись, лізьте до кишені. Свої. Діставайте бутерброд (хліб із сиром чи ковбасою) і їжте. Добре до ковбаси з хлібом іде часник. Отож не забудьте прихопити із собою один-два зубчики. Коли ви не взяли бутерброд, то жуйте кекс, облизуйте морозиво або лузайте насіння. Соняшникове.

Як тільки на екрані з'являться титри, починайте читати. Теж голосно. Бажано так, щоб вас чули аж в останньому ряду. Читайте назву фільму, чия студія цей фільм, читайте, хто які ролі грає, потім коментуйте всі події, що відбуваються на екрані (За О. Чорногузом).

II. Випишіть дієслова наказового способу. Поясніть спосіб творення кожного з них, позначте суфікси. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Буква ь у дієсловах наказового способу».

138 КОЛО ДУМОК. I. Між двома семикласниками виникла суперечка. Один з них доводив, що форму наказового способу *розповідай* утворено від дієслова *розповідати*, а інший – що від дієслова *розповісти*. А яка ваша думка?

II. Дієслово *стривай* належить до так званих «цікавих» слів. Як ви думаєте, у чому його особливість?

139 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть п'ять речень про необхідність дбайливого ставлення до природи, використавши дієслова наказового способу.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Людина і природа». Використайте в тексті не менше трьох дієслів наказового способу.

Малюнок Насті Коломієць
(10 років)

140 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалоги відповідно до запропонованих ситуацій, використовуючи дієслова умовного та наказового способів.

СИТУАЦІЯ 1. Ви відпрошуєтесь у батьків сходити з друзями в кінотеатр. Вас відпускають, але з певною умовою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви хочете, щоб на свято батьки подарували вам велосипед. Вони погоджуються, але натомість вимагають гарних знань і оцінок.

Стилістичні особливості

Дієслова одного способу можемо вживати в значенні іншого.

- Для пом'якшення тону наказу, прохання в значенні **наказового** способу вживаємо форми **умовного** способу або **дійсного**. **НАПРИКЛАД:** *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки?* (М. Коцюбинський).
- Для висловлення наказу, прохання в категоричній формі у значенні **наказової** форми вживаємо **інфінітив**. **НАПРИКЛАД:** *Слухати команду!*
- У значенні **дійсного** й **умовного** можемо вживати **наказовий** спосіб. **НАПРИКЛАД:** *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай...* (Панас Мирний).

141 Прочитайте речення. З'ясуйте, дієслова яких способів ужито в значенні наказового. У яких випадках категоричність мовлення пом'якшено, а в яких – посилено?

1. Обміряли б норми та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (О. Гончар).
2. Ви лягли б, мамо, спочити (Панас Мирний).
3. Королева Веселості плеснула в долоні і гукнула: «Спати всім, спати! До завтрашнього дня спати!» (В. Шевчук).
4. Перемогу не віддавати (О. Костенко).
5. Ти прочитаєш це оповідання і перекажеш його зміст (О. Костенко).
6. «Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись,» – сказав він (О. Гончар).
7. «Разом з населенням рухатися далі на німецькі окопи. Жодного пострілу» (О. Довженко).

142 I. Прочитайте. У яких реченнях способу форму дієслова ужито одну замість іншої?

1. Сину! Залишив би ти вже свої ковзани та сідав за уроки.
2. Виходимо, друзі, по одному, не поспішаючи.
3. Після уроків забіжиш до бібліотеки і візьмеш книжки.
4. Може, залишився б ще на день у нас, Миколо?

II. Запишіть, замінюючи вжиті дієслова формою наказового способу.

143 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно в одному випадку висловити прохання категорично, а в іншому – пом'якшеним тоном. Запишіть кожне речення двічі, спочатку замінюючи дієслова наказового способу умовним (для пом'якшення наказу), а потім – неозначеною формою (для посилення категоричності наказу).

1. Відпустіть дітей додому.
2. «Їдь!» – сказав офіцер.
3. Купи кілограм цукру.
4. «Зачиніть двері», – попросив охоронець.
5. Іди працюй.

§ 15. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Про особливості дієслів, які означають дію без вказівки на виконавця, та про їхню роль у мові

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення? Чи бувають речення з одним головним членом?

144 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи можна пов'язати дії, позначені підкресленими дієсловами, з певними виконавцями. Чи можуть бути при цих присудках підмети?

1. Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви – сизою синню (М. Стельмах). 2. Хотілося додому повернутись... (Д. Луценко). 3. Човна прибило до якогось півострова, порослого очеретом і травою (Г. Тютюнник).

Лексичне
значення

Дієслова, що означають дію без вказівки на діяча (особу чи предмет), називаємо **безособовими**.

Безособові дієслова **означають**:

- явища природи (*світає, підмерзає, розвидняється, смеркає*);
- стихійні явища (*замело, вигоріло, вимерзло*);
- фізичний і психічний стан людини (*трусить, нудить, не хочеться*);
- уявлення про долю людини, буття, існування (*не судилося, щастить, минулося*).

Граматичні
ознаки

Безособові дієслова **не змінюються** за особами, числами, родами. Вони мають **форму 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу та форми середнього роду однини минулого часу**.

Синтаксична
роль

У реченнях безособові дієслова співвідносні з **присудками**. Підметів при таких присудках немає і не може бути.

145 I. Випишіть спочатку речення, у яких безособові дієслова означають явища природи, а потім – у яких безособові дієслова означають фізичний і психічний стан людини.

1. Не дрімалося у партизанському загоні – думалося про наступний день (Ю. Збанацький). 2. Роздоцилося, щоденно квасить і квасить... (Ю. Збанацький). 3. Під цим високим зоряним небом думається про все одразу (О. Сизоненко). 4. Влітку світає дуже рано (О. Квітневий). 5. У хаті не сидиться. Тягне в садок, на свіжу прохолоду (Панас Мирний).

II. Підкресліть головні члени речення. Чому в цих реченнях немає підметів?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі особові дієслова можуть уживатися в ролі безособових. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучення з особовим дієсловом	Сполучення з особовим дієсловом у безособовому значенні
пахне хліб темніє море морозить холодильник	пахне хлібом темніє в хаті мене морозить

146 Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення. У ролі якого члена речення виступатимуть при цьому слова, що були підметами? Речення запишіть, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. У садку пахли свіжі яблука. – У садку пахло свіжими яблуками.

1. Звечора всі вулиці засипало листя. 2. Назар не сидить на місці. 3. З моря повіяв холодок. 4. У садку пахне свіжоскошена трава. 5. Тепло війнуло в розчинене вікно. 6. Уже третій день іде дощ. 7. Пісок позаносив молоді посадки. 8. Грім струсонував землю. 9. Я не хочу кави.

147 Складіть і запишіть по два речення з кожним дієсловом так, щоб в одному випадку воно було безособовим, а в іншому – особовим.

Пече, тьмяніє, мрячить.

148 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення. Які з них виражено безособовими дієсловами, а які – особовими в безособовому значенні?

1. Пахло свіжими яблуками сосною стружкою і березовим дьогтем (В. Кучер). 2. Дрімається. У лісі гуде свище блискає (С. Васильченко). 3. Навкруги посутеніло потемніло після сліпучої спеки (О. Гончар). 4. Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну дрібну мжу (Г. Тютюнник). 5. Довкола мене гриміло ревло клекотіло, мов у котлі (І. Франко). 6. Хомі й за вухом не свербить (Л. Глібов).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

149 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть текст-опис за поданою картиною (5–7 речень), використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 4–5 речень за поданою картиною, використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

І. Бабинець. Карпатський мотив

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
заспіваймо думки збігаються брати участь вимкнути світло класти руку на плече класти дітей спати	давайте заспіваємо думки співпадають приймати участь виключити світло ложити руку на плече ложити дітей спати

§ 16. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

Про те, як творяться дієслова, та особливості їх розбору за будовою

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотвору?

150 Розгляньте зразки творення дієслів. На основі спостереження зробіть висновок, якими способами можуть творитися дієслова.

за + бігати ← *бігати*
жарт + ува-ти ← *жарт*
по + легш + и-ти ← *легший*

*Похідні
дієслова*

Похідні дієслова найчастіше утворюються від основ дієслів, іменників, прикметників, числівників, рідше – від займенників, прислівників, вигуків.

Способи
творення

Дієслова творимо трьома способами:

- **префіксальним:** *летіти* → *до*летіти, *друкувати* → *на*друкувати, *холонути* → *о*холонути, *глянути* → *ви*глянути, *кинути* → *в*кинути;
- **суфіксальним:** *обід* → обіда*ти*, *літо* → літу*вати*, *білий* → білі*ти*, білі*ти*, *як* → яка*ти*, *охолодити* → охолоджу*вати*;
- **префіксально-суфіксальним:** *земля* → *за*земли*ти*, *смысл* → осмысле*ти*, *закон* → *у*закони*ти*, *хапати* → *о*хопи*ти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префіксальним способом дієслова утворюємо тільки від інших дієслів, причому до одного твірного дієслова може приєднуватися значна кількість префіксів, кожен з яких надає слову іншого значення. **НАПРИКЛАД:**

151 I. Спишіть, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Пропахли села сіном і травою в чеканні жнив і спілої черешні (Г. Чубач). 2. Трудився лютий до світанку і заморозив геть струмок а березень підкрався ранком і схрумав нишком весь льодок (Н. Забіла). 3. Розпогодилося й умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля (М. Стельмах).

II. Знайдіть дієслова, утворені префіксальним способом. Виділіть у них словотвірні префікси. Усно доберіть твірні слова.

III. Доберіть до виділеного дієслова чотири спільнокореневих іменники та три спільнокореневих дієслова.

152 Виконайте письмово словотвірний розбір дієслів.

ЗРАЗОК. *Заволодіти* ← *володіти* (префіксальний спосіб).

Дійти, червоніти, мандрувати, відшукати, відшукувати, збудувати, переписати, переписувати.

153 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Оберіть одне з дієслів. Утворіть від свого слова префіксальним способом якнайбільше нових дієслів і запишіть. Хто з вас утворив найбільше слів?

Носити, ділити.

154 Утворіть від поданих слів і запишіть дієслова, використавши один із суфіксів: -а(-я-), -и-, -і-, -ува(-юва-). Суфікси виділіть.

ЗРАЗОК. *Зелений* → *зеленіти*.

Адреса, фотограф, обід, червоний, сідло, вечерея, весло, ніч, салют, день, слабій, загадка, стріла.

155 I. Від поданих слів утворіть і запишіть дієслова за допомогою префікса з-(зі-, с-). Обґрунтуйте написання. Чи змінюватиметься при цьому вид дієслова?

Ходити, писати, шити, губити, топтати, кидати, ховати, фантазувати, єднати, сипати, чистити, брати, вести, косити, штовхнути, їсти, хотіти, куштувати, танцювати, грати.

II. З двома утвореними дієсловами складіть і запишіть два речення: перше – з однорідними членами, друге – із звертанням.

156 Утворіть усі можливі форми умовного, дійсного та наказового способів поданих дієслів. Виділіть суфікси.

Дзвеніти, допомогти.

157 Доберіть до поданих слів дієслова, які означали б протилежні дії. Запишіть слова парами. Виділіть префікси.

Зачинити, вбігти, засекретити, вийти, віднести, роз'єднати, зігнати, звикнути, розв'язати, від'єднати, зашифрувати, прихилити, відбігти.

158 Прочитайте подані парами слова. Поміркуйте, з якою метою в українській мові вживають паралельні форми дієслів з префіксами у і в. Складіть і запишіть два речення із словами однієї пари (на вибір).

ввійти – увійти

вміємо – уміємо

вкрила – укрила

вчитися – учитися

втихає – утихає

всміхатися – усміхатися

159 Напишіть невеликий твір-роздум (7–8 речень) на одну із запропонованих тем: «Що означає "бути людиною"», «Чи може людина чогось досягти в житті без знань?», «Чи легко бути дорослим?». Скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

ДОВІДКА. Я вважаю; відповідати за свої слова та вчинки; мати успіх у житті; піклуватися про інших; бути відповідальним за інших; впевнено йти до своєї мети; знання – сила.

Розбір дієслова як частини мови

Послідовність розбору

1. Назва частини мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид (доконаний, недоконаний).
4. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
5. Час (для дієслів дійсного способу).
6. Особа (для теперішнього і майбутнього часу).
7. Рід (для минулого часу в однині).
8. Число.

10. Дієвідміна (I, II).
11. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Вишивала мама татові сорочку, вибирала нитки ясні, мов живі (Л. Завіщана).

Вишивала – дієслово, початкова форма – *вишивати*, недоконаний вид, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід, однина, I дієвідміна, у реченні – присудок.

Зразок письмового розбору

Вишивала – дієсл., п. ф. *вишивати*, недокон. вид, дійсн. спосіб, мин. час, ж. р., одн., I дієвідм., присудок.

160 I. Прочитайте виразно вірш. Назвіть дієслова, вжиті в переносному значенні. З'ясуйте, коли відбувається дія, названа кожним дієсловом. Чи допомагають дієслова передати часову послідовність перебігу подій?

Уже спустилися стійбища отар,
Своє за літо одлітали бджілки.
Стихає клич золочених литавр*,
Наносять краплі дощовий удар
По листях-віях молодій гілці.

Вже тулиться поближче до воріт
Сільська дорога у грузькому глеї,
Кленовий лист побляк і догорів,
І позолота пізня яворів
Прощально лебедіє над землею.

Холонуть верб потріскані вуста,
А дощ німий торкає руку гілки.
Повільно гасне жовта мить густа:
Упала осені корона золота
Під звуки Лукашевої сопілки.

М. Боровко

* *Лита́ври* – музичний інструмент, різновид барабана.

- II. Випишіть п'ять дієслів і виконайте письмово їх розбір як частини мови.
III. Випишіть два похідних дієслова (на вибір) і виконайте їхній словотвірний розбір та розбір за будовою.

161 Прочитайте речення. Випишіть дієслова, розберіть їх усно як частину мови. Розбір трьох з них запишіть.

1. Послухаймо вечір, послухаймо зірку, що закотилась у твої долоні (Н. Грач). 2. У вікно знадвору насторожено дивився темний осінній вечір (О. Донченко). 3. Заглядає ніч у вічі, в чорнім небі світять зорі (М. Рильський). 4. Намалюй мені ніч, коли падають зорі (М. Петренко).

Занóсити – приносити, відносити щось.

Заносíти – забруднити, обтріпати.

Занóсити газети; заносíти сорочку.

Прошú – виражає прохання, клопотання.

Прóшу – вживається тоді, коли треба передати ввічливу форму запрошення (синонім до *будь ласка*).

Прошú відпустити мене. Прóшу, заходьте.

§ 17. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄСЛОВО»

162 I. Прочитайте текст, визначте його стиль і тип мовлення. Визначте тему тексту. З яким почуттям розповідає хлопчик про свого тата?

ТАТО

Г. Шабатура. Родина

Є в мене тато, мама й менша сестра Оксана...

У тата стільки сили й терпіння, що їх вистачило б, як каже мама, на двох або й на всіх трьох. Він іще встигає й порибалити, і з'їздити на полювання, і в театр чи на стадіон піти, і мої домашні завдання щодня перевірити. Правда, я не раз переконував його позбутися хоча б цього, останнього, свого клопоту. Адже в мене, як і в нього, немає двійок. Та він чомусь не слухається.

Дивує мене інше.

Що б не зробив я чи Оксана – або надумавемо тільки зробити, – він неодмінно догадається. Чи то його мисливську рушницю зі стіни зніму, чи спінінга покручу, чи навіть тоді, як скажу, що йду в бібліотеку, а насправді на ковзанку збираюся гайнути.

– Я, – каже, – по ваших очах усе бачу. Мене не обдурите!

І як він може все по очах бачити, коли в них нічогосінько не видно? Ми з Оксаною вже не раз заглядали одне одному в очі і в дзеркало дивилися, – тоді, як шкоду зробимо. Ну й що ж, очі як очі.

Ні, по очах нічого ми не могли вгадати. Але ж тато якось відгадує!.. (Б. Комар).

II. Завдання до тексту.

1. Усно перекажіть прочитане від 1-ї особи, передаючи інтонацією почуття оповідача.
2. Випишіть дієслова в неозначеній формі, розберіть їх за будовою.
3. Випишіть два дієслова у формі умовного способу, змініть їх за родами та числами.

4. Випишіть не менше трьох дієслів (на вибір) у формі теперішнього часу. Визначте їх вид, особу, число.
5. Випишіть два дієслова у формі майбутнього часу (на вибір). Доберіть до них усі можливі особові форми.
6. Знайдіть і обґрунтуйте орфограми «Не з дієсловами», «Букви е(є), и(і) в особових закінченнях дієслів», «Частка би (б) з дієсловами умовного способу».

163 I. Спишіть речення, вибираючи з дужок одне із запропонованих слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

1. Він же (переводить, переказує) громадські гроші ні за що, ні про що.
2. Потрібно (перевести, переказати) гроші з одного банківського рахунку на інший.
3. Я (перевів, переказав) її слова майже дослівно.
4. Гонорар за публікацію (перевели, переказали) на мій рахунок.

II. Поясніть, що означають фразеологізми *переводити хліб, переводити папір, переводити гроші*. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

164 I. Прочитайте тексти. Пригадайте прислів'я, за допомогою яких можна було б висловити основну думку прочитаного.

1. Якось поверталася я зі школи й побачила на дорозі бабусю, яка не могла підняти відро з водою. Я їй допомогла, а вона сказала: «Спасибі твоєму батькові» (З. Васильцова).

2. Хулігани чіплялися до жінки й ображали її. Неподалік проходив батько із сином-першокласником. Він поставив сина збоку і сказав: «Нікуди не йди, чекай». А сам пішов утихомирювати розбишак. Була бійка. Батько все ж розправився з негідниками. А малюк стояв і плакав. Він усе бачив (П. Білоусенко).

II. Поясніть, як ви розумієте сказане бабусею в першому тексті та чому тато (другий текст) поставив сина там, де хлопчик міг усе бачити. У відповіді вживайте дієслова у формі минулого та майбутнього часу.

165 Напишіть невеликий твір-розповідь у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Моя родина», «Найдорожча у світі людина», «Мама і тато – два сонця гарячих». Введіть у структуру тексту речення з безособовим дієсловом та спонукальне речення. Використайте прислів'я про тата й маму. За потреби скористайтесь довідкою.

ДОВІДКА. *Мати одною рукою б'є, а другою гладить; шануй батька й неньку – буде тобі все гладенько; за науку цілуй батька й матір у руку; які мама й татко, таке й дитяtko; який куц – така й хворостина, який батько – така й дитина; нема того краму, щоб купити маму; молитва матері з дна моря рятує.*

166 Прочитайте речення. Поясніть сутність допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Дідусь любив і піклувався про онуків. 2. Сестра загрожувала брату розповісти батькам про його витівки. 3. Великий камінь на горі погрожував загородити прохід. 4. Доповідач освітлював важливі проблеми. 5. У відкритому морі неабияку загрозу складають хижі акули.

167 I. Відновіть вірш, добираючи з довідки дієслова та ставлячи їх у відповідній формі на місці пропусків.

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

Ходила яблуня і ... у вікна.
Бульдозер до кінця не ... сад.
І яблуня одна, нікому не підзвітна,
Хазяїна свого ... навздогад.

Та так і не ..., було багато вікон.
Доми все кам'яні, і вікна все чужі.
І яблуня одна ... серед віхол.
Залізний пес ... у гаражі.

За Л. Костенко

ДОВІДКА. Знаходити, стукати, стояти, чекати, викорчовувати, гарчати.

II. Прочитайте виразно відновлений вірш. Кого вам нагадує яблуня, зображена в творі?

168 I. Доберіть іменник до кожного дієслова, утворюючи фразеологізм. Запишіть фразеологізми. Поясніть їхні лексичні значення.

ДІЄСЛОВА		ІМЕННИКИ	
спалювати	пекти	дифірамби*	раки
топтати	прикласти	ряст	руку
тягти	надути	кораблі	губи
співати	накивати	волинку**	п'ятами
бити	напускати	байдики	туману

*Дифіра́мб – у стародавній Греції — урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса.

**Воли́нка – народний духовий музичний інструмент, що складається з міха і вставлених у нього двох-трьох трубок; коза.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

 169 I. **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили дати стислу характеристику товаришу, якого пропонують включити в збірну школи з гімнастики. Який текст ви обрали б за зразок? Чому?

1. Сергій учиться в нашому класі. Він гарно вчиться. Він встигає з усіх предметів. Сергій добросовісно ставиться до доручень. Він дисциплінований. Він бере участь у спортивній роботі. Уміє ладити з дітьми.

2. Сергій учиться в нашому класі. Він встигає з усіх предметів, добросовісно виконує доручення, бере участь у спортивній роботі, дисциплінований, користується авторитетом у товаришів.

II. Уявіть ситуацію: ідуть вибори капітанів волейбольних команд хлопчиків і дівчаток вашої школи. Ви пропонуєте кандидатуру однокласника (однокласниці). Дайте йому (їй) рекомендацію, використавши дієслова як однорідні члени речення.

170 Спишіть вірш, замінюючи подані в дужках дієслова відповідними формами наказового способу. Визначте основний мотив твору.

Сказав мудрець:
(Жити), добро (звершати)!
Та нагород за це не (вимагати).
Лише в добро і в правду віра

Людину відрізня від мавпи
і від звіра.
(Оживати) істина стара –
Людина починається з добра.

О. Воскрекасенко

171 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієслово» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Часто помилково кажуть «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Треба казати: *вибачте, пробачте, я перепрошую*. Так само не можна казати: «За ці слова треба вибачатися». Правильно: «За ці слова треба просити вибачення».

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Дієсловом є кожне слово в рядку

А косити, косовиця, косять	В стрибати, ходьба, бігти
Б рятувати, допомагати, порятунок	Г кричати, кричу, кричать
2. Дієсловами одного виду є всі слова в рядку

А описати, виходити, їсти
Б розмовляти, малювати, оберігати
В штовхнути, прочитати, творити
Г рубати, бачити, відстояти
3. До I дієвідміни належать усі дієслова в рядку

А поважають, здобувають, пишуть
Б стоять, радять, бродять
В звіряють, організовують, вчать
Г скачуть, біжать, читають
4. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А радят..ся, кин..те, поведеш..ся
Б виріж..те, сходят..ся, веселит..ся

В красует..ся, сміют..ся, стан..те
Г учіт..ся, їд..мо, бореш..ся

5. Дієсловами одного способу є всі слова в рядку

А гукаємо, гукаймо, прийшов
Б пишімо, повірмо, киньте

В писав би, пишіть, пишемо
Г летіло, летить, летіть

6. **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно повести в кіно (театр, музей, на виставку) молодшого братика чи сестричку. Сформулюйте усно 3–4 поради про те, як поводитися в кінотеатрі (театрі, музеї, виставковому залі), використовуючи дієслова наказового способу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають дієсловом? Які є форми дієслова?
2. Поясніть відмінність між дієсловами доконаного й недоконаного виду. Наведіть приклади.
3. Які дієслова називають безособовими? Наведіть приклади речень з безособовими дієсловами.
4. Що таке неозначена форма дієслова (інфінітив)? Наведіть приклади. Чим є кінцева частинка *-ти* в інфінітиві?
5. Поясніть, як творимо дієслова умовного й наказового способів. Чи можна дієслова одного способу вживати замість іншого? Наведіть приклади.
6. Що виражає категорія часу дієслів? Дієслова яких способів не мають форм часу?
7. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II? В особових закінченнях дієслів якої дієвідміни пишемо *у(ї)*, а якої – *е(є)*?
8. Назвіть три способи творення дієслів. Наведіть приклади.

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Граматичний брейн-ринг» на тему «Дієслово».

Час для підготовки – 1 тиждень.

Визначте режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, дві-три команди гравців.

Обов'язки *режисерської групи*: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів тощо.

Обов'язки *експертів-мовознавців*: підготовка пакета завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки гравців: добре опрацювати тему «Дієслово».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

Проект

ІГНОРУВАТИ

Дієслово *ігнорувати* має значення *навмисне не помічати когось або чогось, не брати до уваги*. Тому вимагає після себе додатка у формі знахідного відмінка – *ігнорувати (кого? що?) думку людей*.

ГОВОРИТЬ чи ГОВОРЕ?

Ненормативними в українській мові є дієслова *говоре, сердюсь, сидю, хотять, тремтю, любе*. Вони можуть уживатися в художніх творах для відтворення просторіччя, особливостей мовлення героя твору. Літературній нормі української мови відповідають форми *серджусь, сиджу, тремчу, любить, говорить, хочуть*.

РОЗРІЗНЯЙМО

Загрожувати – становити небезпеку, створювати її.

Погрожувати – залякувати чим-небудь, нахвалятися зробити щось неприємне.

* * *

Плутати – безладно переплітати нитки, волосся і таке інше; помилятися; свідомо вводити в оману.

Путати – стягувати путами – мотузками, ремнями – ноги якоїсь тварини, щоб обмежити її рух.

* * *

Утюжити – вирівнювати, згладжувати ґрунтові дороги, поля за допомогою спеціального пристрою – утюга.

Прасувати – вирівнювати, вигладжувати гарячою праскою одяг, тканину.

Гладити – проводити рукою, вирівнюючи, розправляючи що-небудь.

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати до уваги	приймати до уваги
оголосити подяку	винести подяку
висувати претензії	виставляти претензії
відрахувати з училища	відчислити з училища
точніше сказати	вірніше сказати
вгамувалися пристрасті	вляглися пристрасті
закон набрав чинності	закон вступив у силу
говорити відверто, щиро	говорити відкрито
додалося клопоту	добавилося клопоту
насилу вмовив	з трудом вговорив
збити з пантелику	збити з толку

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ ІСНУЮТЬ МОВИ БЕЗ ДІЄСЛІВ?

У всіх мовах Східної та Південно-Східної Азії – китайській, в'єтнамській, бірманській, тайській, лаоській і багатьох інших – прикметники неможливо відрізнити від дієслів. Там значно простіше сказати *листя зеленіє*, ніж *зелене листя*.

Без іменників і дієслів немає жодної мови. Це вперше помітив і описав у книжці «Мова» французький учений Жорж Вандрієс. Не існує також мов без числівників, займенників, прислівників, сполучників (*З посібника*).

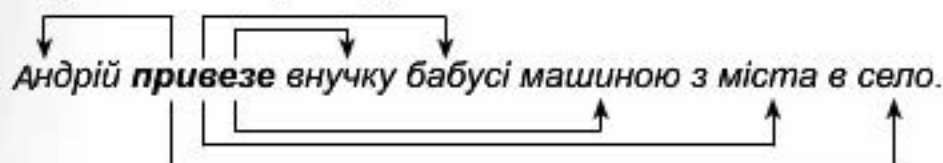

ДИВО ДИВНЕ

Є в мові дієслова, які здатні керувати аж шістьма іменниками водночас! Це абсолютний рекорд. Ось ці дієслова: *везти, вивезти, відвезти, завезти, звести, навести, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити*.

Самотньо розташувалися дієслова, які не керують жодним іменником. Таких дієслів у сучасній українській мові небагато: *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає* тощо. Їх нарекли безособовими.

Спробуйте сконструювати висловлення із шістьма іменниками, яких вимагає одне дієслово. Наприклад:

НА ДОЗВІЛІ

Прочитайте вірш. Про яку цікаву особливість дієслів української мови в ньому йдеться?

Де, скажи, існує в світі мова
У пестливій формі дієслова?
Де іще від матінки-матусі
Та почуєш: «Спатоньки-спатусі»?
Хоч у нас і кажуть, що невістка
Буцімто чужа у хаті кістка,

Та недавно ув одній господі
Чув таке я, що повірять годі:
Каже до невістоньки свекруня:
«Ти вже хочеш їстоньки, Віруню?».
Та, їй-право, незбагненна мова,
Лагідно-чарівно-загадкова.

Д. Білоус

УСМІХНІМОСЬ

– Скажи, Петрику, який це буде час, коли скажемо: я миюся, ти миєшся, він миється? – запитав учитель.

– Неділя, Миколо Петровичу! – відповів учень.

*... І кожна мова по-своєму прекрасна.
Вона, мов неповторний самоцвіт, ви-
грає всіма барвами веселки, має своє
звучання, свою ваговитість, власну
наповненість і красу.*

Василь Сухомлинський

Морфологія. Орфографія Дієприкметник

Ви знатимете:

- загальне значення дієприкметника, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити в реченні дієприкметники, дієприкметникові звороти, безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*;
- визначати дієприкметники активного й пасивного стану, засоби творення їх;
- правильно писати дієприкметники з вивченими орфограмами;
- правильно розставляти розділові знаки при дієприкметниковому звороті;
- складати речення та зв'язні висловлювання з дієприкметниковими зворотами.

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

*Про лексичне значення, граматичні ознаки
та синтаксичну роль дієприкметника*

ПРИГАДАЙМО. Які граматичні ознаки має дієслово та прикметник?

172 Порівняйте слова. У словах яких колонок можна визначити час, а в яких – рід, відмінок? На основі спостереження зробіть висновок, які граматичні ознаки взяв дієприкметник від дієслова, а які – від прикметника.

Особові дієслова	Дієприкметники	Прикметники
іржавіє наповнювали	заіржавілий наповнена	іржавий повна

**Лексичне
значення**

Дієприкметник – це форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який? яка? яке? які?* **НАПРИКЛАД:** *пострижене* волосся, *відірваний* листок, *розквітлі* волошки.

**Грама-
тичні
ознаки**

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслова й прикметника. Вони мають вид, час, змінюються за родами, числами, відмінками.

Ознаки дієприкметника

Дієслівні ознаки	Прикметникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> вид: доконаний/недоконаний; час: теперішній або минулий; здатність приєднувати до себе залежні слова 	<ul style="list-style-type: none"> здатність виражати ознаку предмета; змінюється за: <ul style="list-style-type: none"> а) родами б) числами в) відмінками

**Синтак-
сична
роль**

Дієприкметник узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку. **НАПРИКЛАД:** *зарослі стежки, зарослих стежок, зарослими стежками, на зарослих стежках, заросла стежка.*

У реченні дієприкметник найчастіше є означенням, рідше – частиною складеного присудка. **НАПРИКЛАД:** 1. *Тихий вечір уже ласкаво обіймав стомлену денною спекою землю* (М. Старицький). 2. *На луках трава була не кошена* (П. Воронько).

173 З кожної пари слів випишіть дієприкметник і доберіть до нього дієслово, від якого його утворено. Складіть і запишіть речення з двома дієприкметниками (на вибір).

ЗРАЗОК. *Загострений – загострити.*

Охолоджений, холодний; черствий, зачерствілий; занижений, низький; дрібний, подрібнений; працьовитий, опрацьований; збережений, бережливий; помітний, помічений; дослідний, досліджений.

174 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Про яку моральну норму в ньому йдеться?

ЯБЛУКО

На галузці* яблуко висіло;
Каменем я кинув – перебив
Гілочку, аж серце заболіло:
І навіщо я таке зробив?
Не подумав. Лютий недотепа.
За добро я розплатився злом.
І стоїть коло дороги щепи,
Наче птах з підстреленим крилом.
Яблунько моя зеленокрила,
Може, ти й заплакала тихцем.
Ти для мене яблуко вродила,
Я ж у тебе кинув камінцем!
Засихає перебита галузь
І в душі горить, немов батіг
Совісті. А яблуко зосталось, –
Мій важкий, хоч не достиглий гріх.

Д. Павличко

*Галу́зка – гілка.

II. Знайдіть у тексті дієприкметники та визначте усно спочатку їхні прикметникові, а потім – дієслівні ознаки.

175 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Не плюй у криницю – доведеться води напитися». За якої життєвої ситуації його можна використати?

176 Спишіть сполучення слів. Знайдіть у кожному з них дієприкметник і поставте від нього запитання до залежного слова.

чим?

ЗРАЗОК. Заплетені павутинням стебла.

Зігріті любов'ю зорі, розвантажений вчора вагон, посріблені промінням хмари, тремтячий від хвилювання голос, натоптаний сіном віз, очищена від бруду дорога, залиті сонцем вулиці, оповитий тишею ранок.

177 I. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дроти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (М. Луків). 2. Від землі йде духмяний аромат уже зів'ялих трав (О. Пархоменко). 3. Духмяне квіття закосичене скрашає мамині грядки (Д. Білоус). 4. А в передмісті, а в передмісті зриває вітер пожовкле листя (Л. Калиновська). 5. Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином (І. Нечуй-Левицький).

II. Усно визначте рід, число, відмінок дієприкметників.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

178

I. Прочитайте текст-роздум. Доберіть до нього заголовок. Поясніть, чому людина найкраще має володіти рідною мовою. Які аргументи на користь цієї тези наводить автор? Усно перекажіть прочитане.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоєною змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі, наповненої

пахощами землі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колысці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

Рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя людини й зв’язує її з сучасниками, – у рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу (За Б. Антоненком-Давидовичем).

II. Випишіть чотири дієприкметники. Визначте спочатку їхні дієслівні ознаки, а потім – прикметникові.

179

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть себе дизайнером. Вам необхідно словесно описати інтер’єр своєї майбутньої квартири. Доберіть для цього опису п’ять словосполучень з дієприкметниками.

Активні

За значенням дієприкметники поділяють на дві групи: активні й пасивні

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує. **НАПРИКЛАД:** *погасле* вогнище, *змоклі* дерева.

Змокле під дощем

Пасивні

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет. **НАПРИКЛАД:** *розбита* склянка, *вишитий* рушник, *зрубане* дерево.

Зрубане лісником

180

Доведіть, що в поданих словосполученнях ужито лише пасивні дієприкметники. Доповніть кожне словосполучення іменником, який означає виконавця дії.

Розбите скло, розсипаний цукор, зіграна роль, виконане завдання, ви-
прана білизна, захована річ, передплачений журнал.

181 Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) активні; 2) пасивні.

Настояний, зсунутий, куплений, умитий, сумуючий, зліплений,
скрипучий, відрізаний, зношений, мислячий, знайдений, зораний.

182 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприкметників. Складіть
і запишіть з кожним з них по два речення так, щоб в одному випадку дієприкметник
виступав означенням, а в другому – присудком. Перевірте одне в одного правильність
виконання.

ЗРАЗОК. 1. Лист написаний дитячою рукою. 2. Дмитрик відправив
написаний власноруч лист.

1. Споруджений, посаджений.
2. Вишитий, викопаний.

183 I. Прочитайте. Поясніть роль дієприкметників у створенні образності худож-
нього тексту. Обґрунтуйте написання виділених слів.

Додому ти повернувся зовсім іншою людиною. Став на тих самих
воротах і оглянувся. Несходимі дороги лежали за тобою, країни, визвалені
і взяті з бою міста, грізні армії юрмилися на пройдених тобою просторах.
І звільнені люди, і відвойовані містечка та села, і вбиті товариші під
палаючими оселями, і задимлений Берлін – усе бачиться від батьківської
хати як на долоні (О. Сизоненко).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя чи однокласника. Написане уважно звірте з
надрукованим. Підкресліть дієприкметники як члени речення, надпишіть над ними
скорочено групу за значенням.

184 Складіть і запишіть по два речення із словами *зраділа*, *зблідла* так, щоб
у першому реченні слово було дієприкметником, а в другому – особовим дієсловом.
Підкресліть ці слова як члени речення. Якими граматичними ознаками вони різняться?

185 Спишіть прислів'я, ставлячи на місці пропусків дієприкметники з довідки в
потрібній формі. Поясніть, від чого залежить рід, число, відмінок дієприкметника.

1. Тільки сир одкладений гарний, а ... робота – погана. 2. Дів-
ка ... , а хата не метена. 3. Зароблений сухар краще ... бублика.

ДОВІДКА. Одкладений, крадений, заплетений.

§ 19. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

*Про те, що таке дієприкметниковий зворот, та особливості його
виділення в усному мовленні й на письмі*

ПРИГАДАЙМО. Який порядок слів у реченні вважають прямим, а який – непрямым?

186 Прочитайте речення. Знайдіть іменники, від яких залежать виділені дієприк-
метникові звороти. Визначте в кожному звороті дієприкметник і залежні від нього сло-
ва. Зробіть висновок про особливості дієприкметникових зворотів.

1. Даруйте Вітчизні навіки чисте серце, умите в росі (М. Нагнибіда).
2. Денис, взутий у гумові чоботи, скочив у воду (Л. Дмитерко).
3. На дрібнолистих гілках ясно синіють огорнені сизим пилком ягоди (Я. Стельмах).

Зворот

Дієприкметниковий зворот – це дієприкметник разом із залежними від нього словами. **НАПРИКЛАД:** обнесений парканом, скошена пізнім літом, завезений з півдня.

Означуваний іменник

Іменник, від якого залежить дієприкметниковий зворот або одиничний дієприкметник, називають **означуваним**. Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним іменником або після нього. **ПОРІВНЯЙМО:**

1) **будинок**, обнесений парканом;

означуване слово дієприкметниковий зворот

2) скошена пізнім літом **конюшина**.

дієприкметниковий зворот означуване слово

Розділові знаки, інтонація

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після означуваного іменника, в усному мовленні **виділяємо інтонацією**, а на письмі – **комами**. **НАПРИКЛАД:** До будинку вела дорога, вибита сотнями ніг.

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова у середині речення, то цей зворот **відокремлюємо комами з обох боків**.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним іменником, комами та інтонацією **не виділяємо**. **НАПРИКЛАД:** На краю села стояв мурований з білої цегли будинок.

ПОРІВНЯЙМО:

Туристи підійшли до **гори**, порослої вільхами.

До **гори**, порослої вільхами, підійшли туристи.

Туристи підійшли до порослої вільхами **гори**.

Синтаксична роль

У реченні дієприкметниковий зворот є **означенням**.

187 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому перше й друге речення є граматично правильними, а третє – неправильним.

1. Лежала трава, скошена косою.
2. Лежала скошена косою трава.
3. Лежала скошена трава косою.

188 Доберіть спочатку до дієприкметників залежні слова, утворюючи дієприкметникові зврати, а потім доберіть означувані іменники. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. Укритий → укритий срібним інеєм → укритий срібним інеєм ліс.

Розірваний, намальований, побілілий.

189 І. Прочитайте текст. Поясніть, чому Степову Діброву можна назвати оазою*.

СТЕПОВА ОАЗА

Я змалку люблю ліс, його таємничі, сповнені сторожкої тиші нетрі. Хутір, де ми жили до переїзду в Очеретяне, розкинувся над крутою балкою, порослою столітнім пралісом.

У таврійських степах лісів мало. Та вже коли такі є серед поруділого, випаленого суховіями безмежжя, то здаються оазами. Як і ось цей праліс, названий кимось Степовою Дібровою.

Росли там дуби, чорноклени, граби. А ще білокорі сокорини з листям, яке завжди тремтіло.

Галявини в гущавині поросли нехворощем, ведмежими вушками, звіробоем, болиголовом. А попід терновими кущами тулиться рожевоока материнка, злиняла на сонці.

За лісом – степ, пшениці, політі сонцем.

Той ліс мов на чатах. Він оберігає спокій землі, гойдає й мене малого (За Л. Тендюком).

*Оаза – родюче місце в пустелі або напівпустелі з буйною рослинністю й прісною водою.

II. Доведіть, що виділені сполучення слів є дієприкметниковими зворотами. Визначте в кожному з них дієприкметник та залежні від нього слова. Знайдіть означувані іменники. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при дієприкметникових зворотах.

190 І. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Попередниками кобзарів були музиканти, зображені на фресках у Софії Київській (І. Шаров). 2. Твоє ім'я, нащадками зігрите, засяє сонцем в голубій імлі (Г. Шенітько). 3. Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомця (Р. Іваничук). 4. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (Г. Хоткевич). 5. Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (А. Малишко).

II. Визначте, де стоять звороти відносно означуваних іменників. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприкметниковому звороті».

191 Прочитайте виразно речення вголос, звертаючи увагу на місця пауз та на підвищення чи пониження тону. Поясніть, як виділяємо дієприкметниковий зворот після означуваного іменника в усному мовленні й на письмі.

ЗРАЗОК. Книжки, / прочитані під час канікул, / я відніс до бібліотеки.

Я відніс до бібліотеки книжки, / прочитані під час канікул.

1. Аплікації, виготовлені семикласниками, були представлені на виставці. 2. На виставці були представлені аплікації, виготовлені семикласниками. 3. Ялини, засипані снігом, виднілися здалеку. 4. Здалеку виднілися ялини, засипані снігом.

ПРИМІТКА: ↗ ↘ – знаки зниження чи підвищення тону; / – знак паузи.

192 I. Спишіть, відокремлюючи дієприкметникові звороти комами. Підкресліть ці звороти як члени речення.

1. Повітря настояне на ароматах горобини й мокрого листа приємно дурманить голову (*Є. Шморгун*). 2. Біліє розквітла гречка де-не-де підсинена волошками (*Є. Гуцало*). 3. Безмежний степ укритий снігом спав (*М. Старицький*). 4. Коровай – обрядовий хліб поширений серед багатьох слов'янських народів (*Л. Кожуховська*). 5. Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*). 6. Через вікно в очі зазирнув клопоть неба присипаний срібним теплом (*С. Васильченко*). 7. Холодний дощ перемішаний з мокрим снігом заступив ясні обрії (*А. Шиян*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

193 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані дієприкметникові звороти.

Розмальований олівцями, розказана бабусею, принесений вітром, вкрита листям, зрубана в лісі, досконало вивчений.

194 I. Утворіть із кожної пари речень одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Троянда усміхається сонцю шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу й сонцю. 2. Яблуні посихляли гілля до землі. Воно обтяжене медовими запашними плодами. 3. Хмари здавалися важкими й суворими. Вони нависли над обрієм. 4. Прометей подолав нелегкий шлях від темряви до світла. Його прикували до скелі.

II. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

195 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно **вкриті** краплистою росою (*М. Коцюбинський*). 2. Любов до Вітчизни починається з любові до б(е,и)різки біля рідної хати до ст(и,е)жини на городі втоптаній дитячими ногами (*М. Рильський*). 3. Біля хатини пр(е,и)тулився зроблений із хворосту й обмазаний глиною сарайчик (*О. Донченко*). 4. Довкола площі стояли ч(е,и)пурні будиночки закриті городами і садами... (*Ю. Тис*). 5. Біля горба було нев(е,и)лике озерце **сховане** в заростях лози з б(е,и)регами зарослими осокою (*І. Багмут*). 6. На подзьобаному дощем піску залишилися ві(д,т)битки його босих ніг (*А. Шиян*).

II. Визначте граматичні ознаки та групу за значенням виділених дієприкметників.

196 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з підручника історії або географії п'ять речень з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Розгляньте картину К. Крижицького «Вечір». Складіть і запишіть за картиною чотири речення з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення.

К. Крижицький. Вечір

197 Перебудуйте речення так, щоб дієприкметникові звороти відокремлювалися комами. Утворені речення запишіть. У яких реченнях (поданих чи перебудованих) ознака, виражена дієприкметниковим зворотом, виступатиме більш яскраво, виразно?

1. Накреслений архітекторами план затвердили вчасно. 2. Тихо дрімала встелена осіннім листям земля. 3. Засіки засипали зібраним улітку зерном. 4. Поріділий від непродуманої вирубки ліс зустрів нас неприємно. 5. Дідусеві подарували оздоблену мереживом сорочку. 6. Заплетені зеленим горошком трави м'яко лоскотали босі ноги.

§ 20. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо активні дієприкметники теперішнього й минулого часу, та про особливості вживання їх у мовленні

ПРИГАДАЙМО. У чому особливість суфіксального способу творення слів?

198 Визначте будову поданих активних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для активних дієприкметників теперішнього часу, а які – минулого часу.

Минулий час

розквіт^{лий}
погас^{лий}
зблід^{лий}

Теперішній час

процвіта^{ючий}
сидя^{чий}
спля^{чий}

Вид Активні дієприкметники мають форми теперішнього й минулого часу та зберігають вид того дієслова, від якого вони утворені.

Творення активних дієприкметників

Теперішній час

Творимо від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-уч-(-юч-)**, **-ач-(-яч-)**:

в'януть + **уч** = **в'янучий**,
киплять + **ач** = **киплячий**

Минулий час

Творимо від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-л-**:

потемніти + **л** = **потемнілий**,
змарніти + **л** = **змарнілий**,
промокнути + **л** = **промоклий**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні активних дієприкметників минулого часу суфікс **-ну-** основи інфінітива випадає: **засохнути** – **засохлий**, **змерзнути** – **змерзлий**.

Особливості вживання

Активні дієприкметники теперішнього часу вживаємо рідко. Замість них використовуємо описові форми. **НАПРИКЛАД**: *який говорить* (а не *говорячий*), *який іде* (а не *ідучий*), *який протікає* (а не *протікаючий*).

У сучасній українській літературній мові немає активних дієприкметників минулого часу із суфіксом **-ш-(-вш-)**.

НАПРИКЛАД: *який закінчив школу* (а не *закінчивший*); *наболіле питання* (а не *наболівше*).

199 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити активний дієприкметник минулого часу.

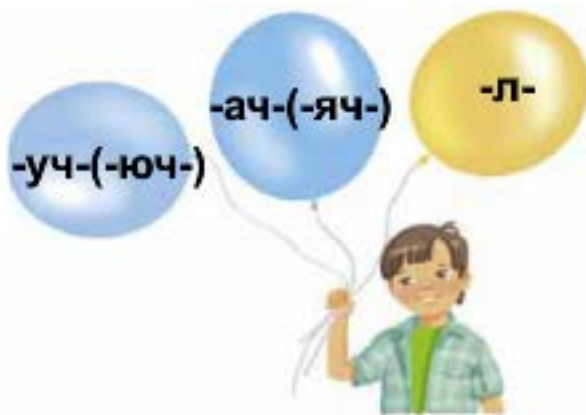
Зеленіти, позеленіти.

200 I. Запишіть активні дієприкметники у дві колонки: 1) теперішнього часу; 2) минулого часу. Позначте суфікси.

Киплячий, **згорілий**, **розквітлий**, **в'янучий**, **опалий**, **обважнілий**.

II. Виділені дієприкметники розберіть за будовою, визначте спосіб їхнього творення.

201 I. Утворіть від першої групи дієслів активні дієприкметники теперішнього часу, а від другої – минулого часу. Виділіть дієприкметникові суфікси.

1. Процвітають, замерзають, відпочивають.
2. Опастися, спорожніти, застигнути.

II. З двома утвореними дієприкметниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

202 I. Спишіть словосполучення, утворюючи від інфінітивів, поданих у дужках, активні дієприкметники минулого часу та узгоджуючи їх з іменниками.

ЗРАЗОК. (Засмагнути) обличчя – засмагле обличчя.

(Вигоріти) трава; (замерзнути) річкою; (позеленіти) вода; (прив'язати) огудиння; (розквітнути) дерева; (присохнути) гілка; (схуднути) дитя.

II. З двома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення з дієприкметниковими зворотами.

ПОРІВНЯЙМО:

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
збіднілий	збіднівший
постарілий	постарівший
який перебігав	перебігавший
який перебігає	перебігаючий
який протікає	протікаючий
вимірвальний	вимірюючий

203 Прочитайте сполучення слів. Поясніть суть допущених у них помилок. Відредаговані сполучення запишіть.

Біжучий дорогою хлопчик; протікаюча бочка; підійшовший чоловік; загубившийся собака; пишуча вірші дівчинка; сидячі в залі глядачі; виконуючі завдання учні; побілівший листок; посивівший чоловік; чекаючі автобус пасажери.

204 I. Замініть за зразком сполучення слів синонімічними словосполученнями з активними дієприкметниками і запишіть. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. Листя, яке опало – опале листя.

1. Шхуна, яка дрейфує.
2. Гості, які зголодніли.
3. Красуня, яка спить.
4. Пальці, які задубіли.

II. Знайдіть серед утворених словосполучень фразеологізм. Поясніть його лексичне значення.

 205 Перекладіть речення українською мовою і запишіть. За потреби скористайтесь російсько-українським словником.

1. Растущая в нашем саду земляника*. 2. Я заметил грибок, спрятавшийся под листиком. 3. Слетевшиеся к кормушке* воробьи быстро склевывали брошенные им крошки. 4. Лося спугнул шум машины, приближавшейся по шоссе. 5. Сквозь туман смутно* виднелись деревья, чернеющие на противоположном берегу реки.

*Земляника – (укр.) полуниця; кормушка – (укр.) годівничка; смутно – (укр.) неясно.

206 І. Спишіть, замінюючи подані в дужках дієслова активними дієприкметниками. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Я тобі зимові дні сріблясті заплету в (сивіють) косу (Д. Павличко).
2. Лиш морщини глибокі і (посивіти) за ті дні волосся свідчили, кільки він перетерпів (І. Франко).
3. До боровика шматочком осіннього сонця присусідився (пожовкнути) березовий листок (М. Стельмах).
4. На столі дбайливо загорнутий у чистий рушник лежав (зачерствіти) окраєць гречаного хліба (О. Донченко).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

§ 21. ТВОРЕННЯ ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо пасивні дієприкметники, та про написання голосних і приголосних у суфіксах дієприкметників

ПРИГАДАЙМО. Як визначити основу інфінітива?

207 Визначте будову поданих пасивних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для пасивних дієприкметників. Форму якого часу мають ці дієприкметники?

Згада^{ни}й, переписа^{ни}й, вимоще^{ни}й, скропле^{ни}й, зігну^{ти}й, відкрит^ий.

Форми
Тво-
рення

Пасивні дієприкметники мають форми лише минулого часу.

Пасивні дієприкметники **творимо** від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-(-єн-)**, **-т-**. **НАПРИКЛАД:**

^н -	^{ен-(-єн-)}	^{т-}
читати → читан ^{ни} й	погризти → погризен ^{ни} й	бити → бит ^и й
обрати → обран ^{ни} й	озброїти → озброє ^{ни} й	вибити → вибит ^и й

Від дієслів із суфіксом **-ну-** та від дієслів з буквосполученням **-оро-, -оло-** в корені можна утворити паралельні форми дієприкметників – із суфіксом **-т-** та із суфіксом **-ен-**. **НАПРИКЛАД:** згорнути – згорну^{ти}й, згорне^{ни}й; одягнути – одягну^{ти}й, одягне^{ни}й.

Коли пасивні дієприкметники **творимо** за допомогою суфіксів **-ен-(-єн-)** від основи, яка закінчується на голосний, то цей голосний **випадає**. **НАПРИКЛАД:** посолити – посол^єний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні пасивних дієприкметників перед суфіксом **-ен-** приголосні звуки можуть чергуватися (як і в 1-й особі однини дієслів теперішнього часу).

ПОРІВНЯЙМО: 1) запросити – запрош^у – запроше^{ни}й; 2) розбудити – розбуд^{жу} – розбуде^{ни}й; 3) замовити – замов^{лю} – замове^{ни}й.

Правопис

У суфіксах пасивних дієприкметників пишемо:

- букву **е(є)**, а не **и, ї** (**заплаче-ний**, **зачинений**, **присвоєний**);
- одну букву **н** (**розказаний**, **бажаний**, **закінчений**).

ОРФОГРАФИ

Буква **н** у суфіксах пасивних дієприкметників.

Буква **е** в суфіксі **-ен-** пасивних дієприкметників

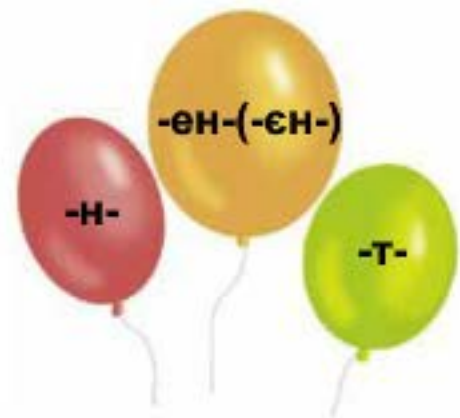
208 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому слові кожної пари маємо суфікс **-ти**, а в другому – **-т-**.

Помити – помитий; накритися – накритий.

209 I. Порівняйте пари слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбуваються при творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-**.

Погодити – погоджений, об'їздити – об'їжджений, знизити – знижений, постригти – пострижений, скоротити – скорочений, оголосити – оголошений, сікти – січений, вимостити – вимощений, загубити – загублений.

II. Спишіть. Підкресліть букви, що позначають звуки, які прочергувалися.

210 I. Утворіть від дієслів і запишіть пасивні дієприкметники. Від виділених слів утворіть паралельні форми. Позначте суфікси.

Зібрати, подолати, обстругати, атакувати, зупинити, загородити, розщепити, обставити, захистити, оголосити, змолотити, змолоти, підперти, взути, розкрити, **огорнути**, **натягнути**.

II. Складіть і запишіть речення з трьома утвореними дієприкметниками (на вибір).

211 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми в суфіксах пасивних дієприкметників.

Засекреч(е,и)ний, обмет(е,и)ний, визна(н,ни)ий, обкле(ї,є)ний, струш(е,и)ний, відчин(е,и)ний, напо(ї,є)ний, затрима(н,ни)ий, заскл(е,и)ний, заплет(е,и)ний, залиш(е,и)ний, запряж(е,и)ний, відпрош(е,и)ний, представл(е,и)ний, написа(н,ни)ий, окресл(е,и)ний.

II. Розберіть за будовою виділені дієприкметники.

- 212** I. Розгляньте репродукцію картини І. Сколоздри «Коломийки». Уявіть, що ви є її автором. Яку назву ви до неї дібрали б? Скажіть, що зображено на передньому, а що – на задньому плані картини. Яка кольорова гама переважає на полотні?

І. Сколоздра. Коломийки

- II. Напишіть невеликий текст-опис (6–8 речень) за картиною, використавши не менше чотирьох пасивних дієприкметників.

- 213** I. Спшиіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

Відлитий з металу солдат застиг на гранітному постаменті встановл(и,е) ному на високім кургані...

Він (не)стоїть він застиг у леті. Поли його сірої шинелі розвія(н,ня)і вітром нагадують крила орла. Стоїть солдат осипа(н,ня)ий червінцями з білокорих беріз.

Пам'ятник нагадує в(е,и)летенський дзвін, що виріс із землі. Здається він от-от задзвонить і розбудить своїм віщим гулом тих, хто спить важким сном (За І. Цюпою).

- II. Знайдіть пасивні дієприкметники та виділіть у них суфікси. Усно визначте час і вид дієприкметників. Підкресліть дієприкметникові звороти як члени речення.

- III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

214 I. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів дієприкметниковими зворотами. У яких зворотах ужито пасивні дієприкметники.

ЗРАЗОК. Хмари, які нависли над обрієм, здавалися суворими. – Хмари, навислі над обрієм, здавалися суворими.

1. Квіти, які подарували під час зустрічі, Марина забрала із собою.
2. Трава, яку скошили вчора, майже посохла. 3. Яблука, які достигли пізньої осені, були солодкими. 4. До лісного обійстя вела стежка, яка заросла бур'янами. 5. На стенді розмістили плакат, який намалювали учні 7 класу.

II. Випишіть два пасивні дієприкметники та виконайте їх словотвірний розбір і розбір за будовою.

215 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи слів і утворіть пасивні дієприкметники. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

- Пилити, підписувати, створювати, преміювати, маскувати, стиснути.
- Посадити, позолотити, удосконалити, колоти, повернути, адресувати.

II. Складіть і запишіть складне речення з одним утвореним дієприкметником.

216 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

МІНІАТЮРИ З ЄВАНГЕЛІЯ

Пересопницьке євангеліє – визначна пам'ятка староукраїнської мови шістнадцятого століття, що зберігається в Національній бібліотеці імені Володимира Вернадського.

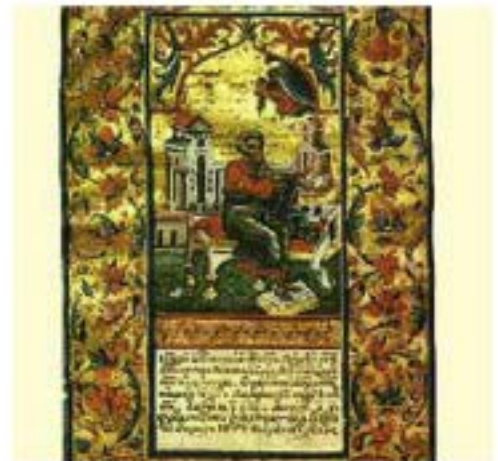
Ця книга – одне з рідкісних видань, створених до появи в Україні друкарської техніки. Тоді книги переписували від руки спеціально підготовлені для цього люди.

Рукопис Євангелія оздоблено мініатюрами, заставками й ініціалами. Читання книжок у всі часи було пов'язане з особливим психологічним настроєм, що допоміг би читачеві не лише уявити описані події, а й побачити їх.

Високим художнім рівнем виконання відзначаються чотири мініатюри із зображенням апостолів Матвія, Марка, Луки й Івана, обрамлених пишним рослинним орнаментом.

Автором мініатюр дослідники вважають переписувача книги Михайла. Він був родом із села Пересопниця, що на Волині. Отже, навіть у віддалених куточках України в XVI столітті жили високоосвічені люди (За О. Харченком).

II. Випишіть словосполучення «пасивний дієприкметник + означуваний іменник». Дієприкметники розберіть за будовою. Поясніть їхній спосіб творення.

Пересопницьке євангеліє

§ 22. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про відмінкові закінчення дієприкметника та його паралельні форми в місцевому відмінку

ПРИГАДАЙМО. Які відмінкові закінчення мають прикметники твердої групи?

217 Зіставте відмінкові закінчення прикметників і дієприкметників. На основі спостереження зробіть висновок про особливості відмінювання дієприкметників.

Відмінки	Прикметник	Дієприкметник
Н.	ясний	грітий
Р.	ясного	грітого
Д.	ясному	грітому
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Ор.	ясним	грітим
М.	на/у ясному, ясним	на/у грітому, грітим

Дієприкметники відмінюємо як прикметники твердої групи – за родами, числами, відмінками. **НАПРИКЛАД:**

Відмінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	закритий	закрите	закрита	закриті
Р.	закритого	закритого	закритої	закритих
Д.	закритому	закритому	закритій	закритим
Зн.	як Н. або Р.	закрите	закриту	як Н. або Р.
Ор.	закритим	закритим	закритою	закритими
М.	на/у закритому, закритім	на/у закритому, закритім	на/у закритій	на/у закритих

Знахідний відмінок

У знахідному відмінку однини чоловічого роду та множини дієприкметники можуть мати паралельні форми залежно від означуваного іменника. Якщо означуваний іменник належить до назв істот, то дієприкметник має таку ж форму, як і в родовому відмінку. А якщо означуваний іменник належить до назв неістот, то – як і в називному. **ПОРІВНЯЙМО:** Зірвав *пожовтілий* листочок. Побачив *посивілого* дідуся.

Місцевий відмінок

У місцевому відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього роду можуть мати паралельні закінчення *-ому* та *-ім*. **НАПРИКЛАД:** на *примерзлому* ґрунті – на *примерзлім* ґрунті.

 218 I. Прочитайте фразеологізми й поясніть їхнє лексичне значення. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Убитий горем, ломитись у відчинені двері, знати як облупленого, правити смаленого дуба, як з хреста знятий, стріляний горобець, заборонений плід.

II. Знайдіть дієприкметники та визначте їхній рід, число, відмінок. Складіть усно речення з одним із фразеологізмів.

219 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте словосполучення. Обмінюйтесь зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Заощаджені кошти, скошена трава, підметене подвір'я.
2. Зростаючі доходи, надрукована газета, захищене право.

II. З одним словосполученнями (на вибір) у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

220 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібному роді, числі, відмінку. Позначте в дієприкметниках закінчення.

1. (Розбитий) плити лежали долі, (засипаний) пилом, (заплутаний) в будяки та павутиння (М. Коцюбинський). 2. Уся вулиця була заповнена запахом (печений) хліба (Ю. Мушкетик). 3. Рівно і спокійно дише (натомлений) з праці земля (М. Рильський). 4. Пахне сіном, рибою, (засушений) луговими квітами (Ю. Збанацький). 5. Через річечки з острівця на острівце були (перекинутий) над водою легенькі місточки (І. Нечуй-Левицький). 6. До кипариса магнолія пишная чолом (заквітчаний) ніжно схилилася (Леся Українка).

II. Випишіть один дієприкметник у формі чоловічого роду й провідмініайте його за відмінками в однині та множині.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір четвертого речення.

221 Запишіть дієприкметники в родовому, знахідному та орудному відмінках. Якщо є паралельні форми, наведіть їх.

Виготовлений, відроджена, виголошене.

 222 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Висловіть свої міркування стосовно тези «Щастя кожний здобуває сам, без допомоги інших».

223 I. Визначте рід, число, відмінок дієприкметників за поданими закінченнями. Доберіть до кожної схеми дієприкметник.

_____ ими, _____ ою, _____ ому, _____ их, _____ ої,
_____ им.

II. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення з дієприкметниковим зворотом.

- 224** Доберіть 4–6 дієприкметників, за допомогою яких можна описати зимовий сад. Напишіть текст-опис (5–6 речень), використавши дібрані дієприкметники.

М. Глуценко. Зима

- 225** Поясніть відмінність у значенні виділених слів. Провідмінійте словосполучення. Виділіть відмінкові закінчення.

Оплачений проїзд; сплачений податок.

- 226** Утворіть від дієслова *написати* пасивний дієприкметник. Складіть і запишіть з ним два речення так, щоб в одному з них дієприкметник мав форму родового відмінка і був одиничним означенням, а в іншому – мав форму давального відмінка і входив би до складу дієприкметникового звороту.

- 227** Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. За потреби скористайтеся матеріалом рубрики «Культура мовлення». Відредаговані речення запишіть.

1. Павло підняв лежачу на підлозі монету.
2. Нам потрібна людина, знаюча проблеми всієї галузі.
3. З цієї вишки можуть стрибати початкуючі спортсмени.
4. Товари, користуючися попитом, розкупили швидко.
5. Завезли лікувальні препарати, успішно пройшовші випробування.
6. Група туристів сіла в потяг, слідуючий до Ужгорода.

§ 23. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

*Про те, коли не з дієприкметниками пишемо разом,
а коли – окремо*

ПРИГАДАЙМО. Коли не з прикметниками пишемо окремо?

- 228** Порівняйте подані попарно сполучення слів з дієприкметниками. На основі спостереження поясніть, що впливає на роздільне написання не з дієприкметниками.

неметена хата – не метена звечора хата
небачені дива – ніким не бачені дива

Разом

З дієприкметниками **не** пишемо разом або окремо.
Найчастіше **не** з дієприкметниками пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *небачений, незадоволений, незнайдений, недозрілий.*
Завжди **не** з дієприкметниками пишемо разом, якщо слово без **не** не вживається або якщо **не** входить до складу префікса **-недо**. **НАПРИКЛАД:** *нечуваний, недописаний.*

Окремо

Окремо **не** з дієприкметниками пишемо, якщо:

- є заперечення або протиставлення. **ПОРІВНЯЙМО:**
*незасіяне поле – ні, поле **не** засіяне,*
*нескопаний город – **не** скопаний, а виораний город;*
- дієприкметник є частиною присудка. **ПОРІВНЯЙМО:** 1. *Михайлик залишив роботу незакінченою.* Михайликова робота була не закінченою. 2. *Залишилися нез'ясовані питання.* Питання залишилися не з'ясованими;
- при дієприкметнику є пояснювальне слово. **ПОРІВНЯЙМО:**

де?

незнаний – не знаний *тут*

ким?

неполоханий – не полоханий *мисливцями*

ким?

небачений – ніким не бачений

ОРФОГРАМА

НЕ з дієприкметниками

229 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в другому реченні **не** з дієприкметником пишемо разом.

1. Увечері ми йшли **не освітленою** ліхтарями вулицею. 2. Увечері ми йшли **неосвітленою** вулицею. 3. Вулиця **не освітлена**.

230 I. Спишіть прислів'я. Поясніть їхнє значення.

1. У лінивого ліжка до спини не прив'язане, а приклеєне. 2. Де хата не метена, там дівка не плетена. 3. Незваному гостю місце за дверима. 4. Чого Івась не навчений, того Іван не знатиме.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприкметниками». Поміркуйте, чому написання **не** з дієприкметником не завжди можна перевірити за орфографічним словником.

231 I. Складіть і запишіть з кожним словом, розкриваючи дужки, по два речення так, щоб у першому реченні дієприкметник був означенням, а в другому – присудком. Форму слова можна змінювати.

ЗРАЗОК. Залишилися нерозгадані таємниці. Таємниці не розгадані.
(Не)освітлений, (не)скошений, (не)розчищений.

II. Поясніть спосіб творення слів.

232 Доберіть до дієприкметників пояснювальні слова, які відповідали б на поставлені в дужках питання, і запишіть утворені сполучення. Поясніть орфограму «Не з дієприкметниками».

ЗРАЗОК. *Ненаписаний (ким?) вірш – не написаний мною вірш.*

1. Надісланий (коли?) рахунок. 2. Непомічені (ким?) помилки. 3. Неосвітлені (де?) вулиці. 4. Ненадрукований (з якої причини?) текст. 5. Ненаповнений (чим?) басейн. 6. Непідтверджений (ким?) факт. 7. Неоплачений (коли?) проїзд.

233 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

(Не)зібране жито; **ще (не)зорані ниви**; (не)закінчена картина; (не)скопаний горід; (не)спростовані ніким звинувачення; (не)змащений віз; (не)позичені батьком інструменти; (не)сходжені стежки; талан (не)позичений, а власний; давно (не)бачені простори; шибки (не)затулені фіранками; ніким (не)помічені помилки; (не)сказане, а написане вітання; ніким (не)промовлене слово; **(не)скошене жито**; (не)политі за тиждень квіти.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними сполученнями.

234 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. Материнські (не)доспані ночі, колискової ніжність свята... (*Р. Братунь*). 2. У давнину природа просто зачаровувала людину своїми (не)звіданими таємницями (*М. Дмитренко*). 3. Ніким (не)помічений і веснував клен, і літував (*М. Магера*). 4. Чисте, (не)заросле місце то звужувалося, то місцями розходилося, ніби озерце (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Від лиману до самого обрію лежить рівний, ще (не)присмалений сонцем степ (*Д. Міщенко*). 6. Лише мох укривав собою оте віковічне, ніким (не)займане каміння (*А. Шиян*). 7. Засмалені матроси співають на палубі про (не)відкриті ще землі, про зелені тропічні країни (*О. Гончар*).

II. Підкресліть дієприкметники й означувані іменники як члени речення. У дієприкметниках виділіть суфікси.

235 I. Перебудуйте речення так, щоб *не* з дієприкметниками писалося окремо. Утворені речення запишіть.

1. До вечора залишився один нерозвантажений фургон. 2. На серці ятрила незагоєна рана. 3. У садку буяла **нескошена** трава. 4. **Недостиглі** ягоди так і залишилися лежати на столі. 5. Хлопці йшли неосвітленою вулицею. 6. Під косу лягали **нескошені** трави. 7. **Ненаписані** книги ще чекають на своїх авторів.

II. Випишіть виділені дієприкметники, розберіть їх за будовою й визначте їхні дієслівні ознаки (вид, час).

236 I. Утворіть і запишіть із двома словами (на вибір) по два словосполучення так, щоб в одному випадку *не* з дієприкметником писалося окремо, а в іншому – разом.

(Не)прополений, (не)доплетений, (не)накритий, (не)затоплені, (не)мете-на, (не)виконаний, (не)присмалений, (не)розгаданий, **(не)огороджений**.

II. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

237 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має виписати, розкриваючи дужки, словосполучення, у яких *не* з дієприкметниками пишемо окремо, а інший – у яких пишемо разом. Зіставте свої записи.

(Не)засаджені помідорами грядки; (не)завершена робота; (не)висушене заздалегідь насіння; (не)доплетений рогозяний кошик; групі ще (не)зірвані; (не)доспівані пісні; (не)сказані на прощання слова; (не)сказані слова; (не)здійснені мрії; ніким (не)читані вірші; (не)викопана картопля; (не)закінчений портрет; кофта (не)шита, а в'язана; (не)підписана вчора заява; (не)відпрацьований механізм; (не)закінчена фраза; (не)полита досі розсада.

§ 24. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

*Про те, як відрізнити дієприкметники від прикметників, та про написання **н** у дієприкметниках і **ни** у прикметниках дієприкметникового походження*

ПРИГАДАЙМО. Коли в суфіксах прикметників пишемо дві букви **н**?

238 Порівняйте слова в колонках. Які із слів виражають постійну ознаку предмета, а які – змінну? На основі спостереження поясніть, як відрізнити дієприкметники від прикметників.

Дієприкметники

киплячий
зігнилий
підписаний

Прикметники

кипучий
гнилий
підписний

Перехід у
прикмет-
ники

Дієприкметники можуть втрачати ознаки дієслів і **переходити в прикметники**.

РОЗРІЗНЯЙМО:

Дієприкметники	Дієприкметники, що переходять у прикметники
битий дощами шлях сіяне через сито борошно	битий шлях сіяне борошно

У сполученнях смажена риба, квашена капуста підкреслені слова – **прикметники**, бо вони виражають постійну ознаку предмета. У сполученнях смажена на олії риба, квашена в діжці капуста ті самі слова – **дієприкметники**, оскільки виражають змінну ознаку предметів (за дією).

Прикметники дієприкметникового походження виражають постійну, сталу ознаку предмета. **НАПРИКЛАД:** стиглий кавун, колючий дріт, палена цегла.

Наголос

Дієприкметники й прикметники дієприкметникового походження можуть різнитися наголосом. **ПОРІВНЯЙМО:** *пéчена* картопля, *ва́рена* риба (дієприкметники); *печéна* картопля, *варéна* риба (прикметники).

Перехід
в іменники

Дієприкметники можуть також переходити в іменники. У такому разі вони виступають назвами предметів (*полонений, учений, уповноважений* тощо) і в реченні є підметами або додатками. **НАПРИКЛАД:** 1. *Було ясно, що завіду́ючий* – людина обережна (М. Стельмах). 2. *Полонених відправлено в глибокий тил* (Ю. Яновський).

Написання

У суфіксах (-ен-, -н-) пасивних дієприкметників пишемо одну букву **н**. У наголошених суфіксах (-анн-, -енн-) прикметників дієприкметникового походження пишемо **нн**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприкметники	Прикметники
неска́заний	несказáнний
нездóбланий	нездолáнний
нескíнчений	нескінчéнний

ОРФОГРАМА

Н у дієприкметниках та **нн** у прикметниках дієприкметникового походження

239 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в першому реченні виділене слово є дієприкметником.

1. **Битий** не раз ворог відступав на захід. 2. Колеса торохтіли по **битій** дорозі. 3. **Битий** небитого везе.

240 I. Спишіть слова, поставте в них наголоси та позначте суфікси. Які із слів є прикметниками, а які – дієприкметниками?

Незрівняний – незрівня́нний, нездійснений – нездійсненний, неоцінений – неоці́нений, **несказаний** – **несказанний**.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словами. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 94).

241 I. Спишіть, ставлячи замість крапок **нн** або **н**. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**Н** у дієприкметниках та **нн** у прикметниках дієприкметникового походження».

Страше...ий, з'єдна...ий, незні́ще...ий, незнищé...ий, незрівня...ий, незрівня́...ий, нездóла...ї, осві́тле...ий, невблагá...ий, незлі́че...ї, намальова...ий, написа...ий, незлі́че...ї, нездолá...ї, скоше...ий.

II. Поміркуйте, чи в усіх випадках у прикметниках у наголошених суфіксах пишемо **нн**. Скористайтеся такими прикладами: *скажений, наві́жений, олов'яний, електронний, буденний*.

- 242** Визначте спільні та відмінні граматичні ознаки виділених слів у словосполученнях.

Бажаний гість, бажаючий відповідати.

- 243** I. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення слів *летючий* і *літаючий*. Доведіть, що лише в одному з поданих словосполучень є дієприкметник.

Летюча миша, летючий крок, летючі комахи, летюча вдача, літаюча тарілка, літаючий птах.

II. Поміркуйте: чи обидва слова можуть уживатися в переносному значенні.

- 244** I. Випишіть словосполучення з прикметниками.

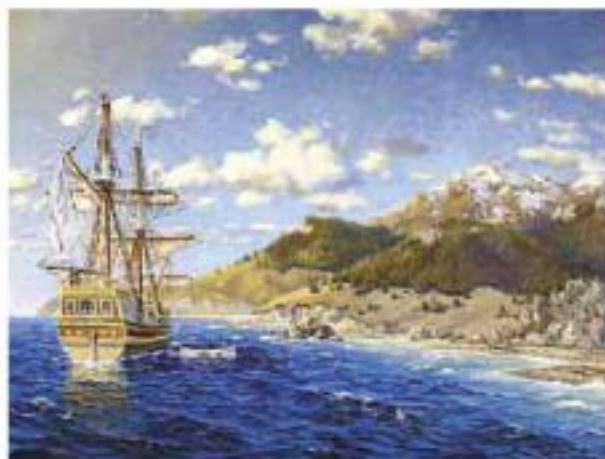
Переможна хода, цілющі трави, зцілений пацієнт, посолені огірки, солоні помідори, улюблений письменник, похилений тин, похилений на захід, печений пиріжок, печений гарбуз, гнила картопля, зігнилі буряки, достиглі черешні, стигла вишня, плакуча верба, блискучий виступ, неблаганний час, розталий сніг, посивіле волосся, виправдана доброта.

II. Складіть і запишіть речення з трьома словосполученнями (на вибір).

- 245** Спишіть прислів'я й приказки. Поясніть, як ви їх розумієте. Підкресліть іменники дієприкметникового походження відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Лежачого не б'ють. 2. Згаяного часу і конем не доженеш. 3. У багача очі завидючі, а руки загребучі. 4. Балакуча людина часто кається. 5. Дівка заплетена, а хата не метена. 6. Ученому світло, а невченому тьма. 7. Обіцяного три роки ждуть.

- 246 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви здійснили морську подорож, під час якої мали можливість протягом одного дня пожити на неймовірно красивому острові. Доберіть і запишіть 6–8 словосполучень з дієприкметниками, за допомогою яких можна описати побачене під час відпочинку.

- 247** Спишіть. Підкресліть дієприкметники, які перейшли в іменники та прикметники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Коло самого бліндажа Туманов настиг полонених (*П. Панч*). 3. Машина артилеристів круто завернула під горою і почала забирати поранених (*В. Кучер*). 4. Почало з'являтися на столі... і печене, і варене, і смажене, і парене (*М. Стельмах*). 5. Перші атакуючі зайняли рубежі противника (*О. Гончар*). 6. Поміж зів'ялим полином, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях (*І. Ле*).

- 248** I. Прочитайте текст. Визначте тему й мікротеми прочитаного. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

Кити, що таранять шлюпки й кораблі, зовсім не вигадка письменників.

Ось достовірна хроніка нападів на кораблі, здійснених китами за п'ять років.

Восени 1965 року біля берегів Канади в результаті зіткнення з китом розійшлися шви в обшивці французького торпедного катера. Внутрішні відсіки були затоплені водою, і судно затонуло. Тварина ж, очевидно, відбулася легким пораненням. Розвиваючи величезну швидкість, кит помчав у відкритий океан.

Тієї ж осені в Антарктиці пораненим кашалотом було «торпедовано» китобоець «Циклон». Кит наніс таранний удар головою, на палубу хлюпнула вода. Про ремонт у відкритому океані нічого було й думати, і пошкоджене судно терміново евакуювали до Владивостока.

Гірка доля спіткала в грудні 1968 року екіпаж новозеландської гоночної яхти «Матуну». У Тасмановому морі чотирнадцятиметрова яхта була розтрощена китом на тріски. П'ять днів дрейфували на рятувальному плоті семеро яхтсменів, перш ніж їх підібрали на борт пошукового судна (За А. Черновим).

II. Доведіть, що виділені слова – прикметники.

III. Випишіть словосполучення з дієприкметниками. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

Розбір дієприкметника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Активний чи пасивний.
4. Час.
5. Вид (доконаний, недоконаний).
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Мокрий рвучкий вітер приліпив до шибки вікна невідомо звідки принесений багрово-оранжевий листок (А. Маркуша).

Принесений – особлива форма дієслова – дієприкметник. Стоїть у початковій формі – *принесений*. Пасивний, минулого часу, доконаного виду, ужитий в однині, у чоловічому роді, у знахідному відмінку. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Принесений – дієприкмет., поч. ф. *принесений*; пас., мин. ч., докон. в., ч. р., одн., Зн. в., означ.

249 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. З(е,и)мля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (Г. Тютюнник). 2. Тебе зустрінуть білі хати, річка замрія(н,ня) і криниця прадідівська (С. Музиченко). 3. Віяло вогким духом свіжоскоп(е,и)ного сіна (В. Винниченко). 4. Листок опалий тулиться до ніг, немов руде звірятко у (не)году (М. Боровко). 5. Гордий Київ шумить над залитим огнями Дніпром (В. Сосюра).

II. Знайдіть дієприкметники та виконайте усно їх розбір як форми дієслова. Розбір трьох з них (на вибір) запишіть.

§ 25. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

Про те, що виражають безособові дієслівні форми на -но, -то, особливості їх творення та роль у мові

250 Прочитайте речення. Знайдіть у них дієслівні форми на -но, -то. Чи можна визначити, хто виконує дії, позначувані цими дієсловами? На основі спостереження доведіть, у що в цих реченнях не може бути підметів.

1. У лісі все було закутано білим пухом (Є. Гуцало). 2. Усе було сплетено, вишито, вимережено із чудових різноманітних барв... (О. Іваненко). 3. Ой, у полі жито копитами збито... (Нар. творчість).

Лексичне
значення

В українській мові вживають незмінні безособові дієслівні форми на -но, -то. Ці форми виражають результат дії, що не пов'язується з певною особою (виконавцем). **НАПРИКЛАД:** зроблено, зшито, насмічено.

Синтаксична
роль

Дієслівні форми на -но, -то в реченні завжди виконують роль присудка, при якому не може бути підмета. **НАПРИКЛАД:** 1. Од вулиці викопано каналу, щоб дощі не змивали город (В. Близнець). 2. Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко).

Грама-
тичні
ознаки

Дієслівні форми на -но, -то мають значення виду (писано – написано, бито – розбито). Значення минулого або майбутнього часу цим формам може надавати допоміжне дієслово: було прикрашено, буде знайдено.

Творення

Творимо безособові дієслівні форми на -но, -то від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс -о. **НАПРИКЛАД:** збудований – збудовано, политий – полито.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособову форму дієслова на -но, -то вживають замість пасивних дієприкметників тоді, коли є потреба наголосити на **результаті дії**, а не на ознаці чи виконавцеві. **ПОРІВНЯЙМО:** 1. Пшениця вже скошена. 2. Пшеницю вже скошено.

251 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому лише друге слово має закінчення. Скільки суфіксів має кожне слово?

Переписати – переписаний – переписано.

252 Утворіть від дієприкметників безособові форми на -но, -то. Розберіть усі слова за будовою.

Заряджений, списаний, розкиданий.

253 I. Спишіть речення. Підкресліть безособові дієслівні форми на -но, -то відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Скільки складено пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату (В. Скуратівський). 2. Прозорий струмок перетинав стежку, і через нього було перекинуто кладку з сухої деревини (О. Донченко). 3. Я візьму тебе на крила з цього озера тісного, що деревами закрито і закуто в береги (Олександр Олесь). 4. В одному місці струмка нанесено мулу і трісочок (О. Донченко). 5. Що написано пером, не виволочиш і волом (Нар. творчість).

II. Поясніть роль дієслівних форм на -но, -то в реченнях.

254 Спишіть сполучення слів, замінюючи в них пасивні дієприкметники безособовими дієслівними формами на -но, -то. Складіть і запишіть із двома утвореними словосполученнями (на вибір) речення. Підкресліть члени речення.

ЗРАЗОК. У садку було скошено траву.

Скошена трава, збудований гараж, зоране поле, розказаний вірш, напрасована сорочка, прокладені дороги, виголошене звернення.

255 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на -но, -то з довідки.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 5–7 речень на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на -но, -то з довідки.

ДОВІДКА. Запрошено, подаровано, вишито, спечено, виготовлено, зварено, накрито, прибрано, сказано, присвячено, полито.

256

Перебудуйте речення, використавши безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, щоб увага в цих реченнях більше зосереджувалася на результаті дії, а не на ознаці чи виконавцеві.

ЗРАЗОК. *Картини були виставлені для показу. – Для показу було виставлено картини.*

1. Текст звернення був надрукований і розпечатаний в офісі фірми.
2. Підтвердження знайдені лише наступного дня.
3. Музика була написана відомим композитором.
4. Бенгальські вогні запалені довкола новорічної ялинки.
5. Директор вручив призи переможцям.

257

Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Бур'ян зібраний і картоплю викопано.
2. Посуд вимито й уроки вивчені.
3. Увесь сніг з дороги прибрато вчасно.
4. Яскраве світлове шоу показане і настрої людей піднято.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄПРИКМЕТНИК»

258

I. Прочитайте текст. Скажіть, чи схожа оселя, про яку ви дізналися з тексту, на ту, що зображена на фото. Уявіть її господарів. Розкажіть про них: чим вони займалися, яку мали вдачу, як ставилися до праці та до людей, яку мали зовнішність.

ХАТА

Ось його хата. Біла, з теплою соло-м'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, **архітектурна пра-матір** пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть!». **Житло** просте, як добре слово, й законне, немовби створене не людськими руками, а самою природою, немовби зросло воно, як плід серед зелені й квітів.

Не було в ній челяді. Не було ні віталень, ні спалень, де довго висипляються. Не було місця для лінощів. Не було на білих стінах ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел, ні скринь у кутку, ні панцирів предків, бо рубались предки в давнину з непокритими грудьми. Були хлібороби батько і мати, що весь вік творили хліб і мед для людей (О. Довженко).

II. Завдання до тексту.

- Поясніть, як ви розумієте значення виділених висловів. Доберіть синоніми до іменника *хата*.
- Знайдіть і выпишіть дієприкметникові звороти разом з означуваними іменниками. У дієприкметниках виділіть суфікси.

3. Назвіть два дієприкметники з тексту, які не мають при собі пояснювальних слів. Складіть і запишіть з ними речення, додаючи до дієприкметників пояснювальні слова. Чи зміниться при цьому написання цих дієприкметників?
4. Виконайте письмово розбір одного пасивного дієприкметника з тексту як форми дієслова.

 259 Напишіть невеликий текст-опис (4–6 речень) на тему «Батьківська оселя», використавши 2–3 дієприкметники.

260 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Поміркуйте, скільки розділових знаків потрібно поставити в поданому реченні. Обґрунтуйте свою думку.

А поза тинном вибитим вітрами жили шляхи і села і міста (М. Вінграновський).

II. Спишіть речення, виконайте його письмовий синтаксичний розбір.

261 I. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти та означувані іменники як члени речення. Розставте пропущені розділові знаки.

1. На березі хвилястої Десни стояло місто оповите в сні (М. Рильський). 2. Біля входу в парк порослому високою травою царювала тиша (І. Нечуй-Левицький). 3. Висохлий за літо потічок безшумно звився чорним вужиком серед пожовклих трав (М. Стельмах). 4. Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи перех збитої білкою шишки (О. Донченко). 5. Строкатий сад колисаний вітерцем обізвався легким шелестом гілля (Є. Гуцало). 6. Деся далеко в морі оповитому темрявою світив вогниками пароплав (М. Трублаїні). 7. Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах).

II. Перебудуйте два останні речення так, щоб дієприкметниковий зворот не відокремлювався комами.

262 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Один з вас має виписати активні дієприкметники, а другий – пасивні. Зіставте свої записи.

1. Холонуть верб потріскані вуста, а дощ німий торкає руки гілки (М. Боровко). 2. І вишні розквітлі, мов янголи, з мли проступають (Є. Гуцало). 3. На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина (О. Донченко). 4. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній (М. Яценко). 5. Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сні свої... (М. Коцюбинський). 6. Добріє світ, народжений в любові (Т. Коломієць).

II. Позначте суфікси, за допомогою яких утворено дієприкметники. У дужках біля кожного виписаного слова зазначте його прикметникові ознаки.

263 I. Спишіть, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте орфограму «Не з дієприкметниками».

1. У гущавині гілля дуба з'явилася (не)бачена досі істота (А. Давидов). 2. Для людей настало нове, ще (не)знане раніше життя. 3. Велика хата вкрита соломою притулилася біля яру (Г. Тютюнник). 4. Мотря помітила

на кущі калини червоний кетяг (не)скльований горобцями (Є. Гуцало).
5. Спасибі Вам, мамо, за вічну любов і всю (не)оплачену ласку (Д. Луценко).
6. В душі бринить цілющим джерелом любові ще (не)випита криниця (Д. Луценко).

- II. Підкресліть дієприкметникові звороти та одиничні дієприкметники як члени речення.
III. Виконайте розбір двох дієприкметників (на вибір) як форми дієслова.

264 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть гумористичне оповідання на основі якоїсь цікавої події, свідком або учасником якої ви були. Використайте в тексті два речення з дієприкметниковими зворотами. Оповідання розпочніть такими словами: «Часто кажуть...».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) на тему «Людина, з якою мені приємно спілкуватися», використовуючи активні й пасивні дієприкметники.

265 I. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть суть допущених помилок, якщо такі є. Підкресліть та усно обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками. Біля тих хаток пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Спросоння заскрипить журавель, гупне біля якогось похиленого тину росісте яблуко, проллється шипучим соком на траву...

Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доріжками зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок... (За М. Стельмахом).

- II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

Г. Світлицький. Українське село в місячну ніч (фрагмент)

266 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприкметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ІЗ ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

Як вам уже відомо, замість активних дієприкметників можна вживати конструкції з *який (що)*. Наприклад: *який (що) в'ється*. Проте така конструкція не завжди є бажаною. Щоб досягти стрункості, органічності, милозвучності фраз, використовують чимало інших способів. Наприклад: *предмети, що рухаються* – *рухомі предмети*; *тренування, що затягнулося* – *затяжне (таке довге) тренування*. Іноді перебудовують речення. Наприклад: *Почувся скрегіт кріплення, що лопнули*. – *Почулося, як зі скреготом лопнули кріплення*.

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Пасивними є всі дієприкметники в рядку
 - А пройдений, стихаючий, розвантажений
 - Б заплетений, тремтячий, очищений
 - В випитий, кинутий, змурований
 - Г залитий, зігрітий, погаслий
2. Залежне від дієприкметника слово є в реченні
 - А Здалека побачили покинуте вогнище.
 - Б Підійшли до поваленої вітром верби.
 - В По розмитій дорозі їхали повільно.
 - Г На все село виблискували пофарбовані ворота.
3. Дієприкметниковий зворот потрібно відокремити комами в реченні
 - А З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев... (Є. Гуцало).
 - Б Теплом дихала настояна на травах та квітах земля (Ю. Збанацький).
 - В У заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (Н. Рибак).
 - Г Сірі султани пилуки звихреної конем осідали на скошеній стерні (Г. Тютюнник).
4. У прислів'ї «За одного битого двох небитих дають» виділене слово є
 - А додатком
 - Б підметом
 - В означенням
 - Г присудком
5. У яких словах на місці пропуску треба писати букву *е*?
одягн...ний, поран...ний, принес...ний, скороч...ний

А у першому й третьому	В у другому й третьому
Б у другому й четвертому	Г в усіх словах
6. Доберіть дієприкметники до кожної характеристики.

1 пасивний, доконаного виду	А в'янучий
2 пасивний, недоконаного виду	Б змарнілий
3 активний, недоконаного виду	В розщеплений
4 активний, доконаного виду	Г ношений
7. Орфографічну помилку допущено в рядку
 - А небачені краєвиди, невідправлений лист
 - Б ніким непомічений, незасіяне поле
 - В невисохлі сльози, не завезений з півдня
 - Г нескошені хліба, не навантажений зерном
8. Правильно утворено дієприкметник у рядку
 - А вибрати – вибравший
 - Б упіймати – упійманий

- В засохнути – засохший
Г одягнути – одягнувший

9. Дієприкметниками є всі слова в рядку

- А записати, зірвати, намалювати
Б свіжий, мокрий, швидкий
В записаний, зірваний, намальований
Г одягнений, проїзний, залитий

10. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями так, щоб **не** з дієприкметниками писалося окремо.

Нез'ясовані питання, неспростовані факти, незакінчена праця.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку форму дієслова називають дієприкметником? Які ознаки дієприкметника спільні з дієсловом, а які – з прикметником?
2. Яку синтаксичну роль може виконувати дієприкметник? Наведіть приклади.
3. Поясніть різницю між активними та пасивними дієприкметниками. Які дієприкметники не мають форм теперішнього часу?
4. Як творимо пасивні дієприкметники? Букву *е* чи *и* пишемо в суфіксах пасивних дієприкметників?
5. Як творимо активні дієприкметники? Які форми активних дієприкметників є маловживаними в українській мові?
6. Розкажіть про написання **не** з дієприкметниками. Доведіть, що дієприкметник *спростований* можна писати з **не** як окремо, так і разом.
7. Що називаємо дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
8. Розкажіть, як виділяємо в усному мовленні та на письмі дієприкметниковий зворот. Наведіть приклади двох речень, у першому з яких зворот *дбайливо загорнений у рушник* виділявся б комами, а в другому – не виділявся б.

Об'єднайтесь у творчі групи.

Кожна група має написати колективний **текст-опис** на одну із запропонованих тем з уживанням дієприкметників та дієприкметникових зворотів. Використовуючи можливості мережі Інтернет, підготуйте мультимедійну презентацію (музика, репродукції картин, фотографії), яка могла б посилити враження від прослуховування вашого тексту-опису. Проведіть урок-захист творчих доробок.

Теми творчих робіт: 1. «Барвінкова моя Україна». 2. «Садок вишневий коло хати». 3. «Білосніжна зима на порозі». 4. «Ніжний погляд матусі». 5. «Село моє, для мене ти єдине». 6. «В морську безодню падав місяць».

Проект

РОЗРІЗНЯЙМО

Нездійснений – який не здійснився, не збувся. *Нездійснений намір.*

Нездійснений – який не може здійснитися, збутися, виконатися. *Нездійсненні мрії.*

* * *

Несказаний – не виявлений певним чином, не виражений словами; невисловлений. *Несказані слова.*

Несказаний – якого не можна виразити, передати словами. *Несказана радість.*

* * *

Неоцінений – якого не оцінили. *Неоцінені скарби.*

Неоцінений – якому не можна скласти ціни; дуже цінний. *Неоцінений внесок у розвиток науки.*

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Засохлий бутерброд	Засохший бутерброд
Договірні сторони	Договарюючі сторони
Побілілий	Побілівший
Попоївши досхочу (який наївся)	Наївшийся досхочу
Який повідомляв	Повідомлявший
Які потоваришували	Потоваришувавші
Утікач	Убігавший
Який зупинився	Зупинившийся
Який спостерігає	Спостерігаючий
Плакат із закликом до опору	Плакат, закликаючий до опору
Дозрілі полуниці	Дозрівші полуниці
Аналізований документ	Аналізуємий документ
Бажаний результат	Желаний результат
Яка постачається вчасно	Постачаєма вчасно
Наболіле питання	Наболівше питання
Нависла загроза	Нависла загроза

УЧІМОСЬ РЕДАГУВАТИ РЕЧЕННЯ

1. Особливо захоплюючі подорожі в гори.

↓
захоплюють

2. Екскурсія сподобалась усім подорожуючим.

↓
хто подорожує (подорожнім)

3. Колись хвилюючі слова нині втратили силу.

↓
Слова, що колись хвилювали

4. На зустріч запросили *початкуючих* поетів.

↓
поетів-початківців

5. Поїзд, *слідуючий* через станцію, мав вісім вагонів.

↓
що проходив

РОЗРІЗНЯЙМО

Викопний (прикметник) – належний до минулих геологічних епох. *Викопні організми.*

Вікопаний (діеприкметник) – видобутий із землі, з-під снігу й подібне. *Вікопаний корч.*

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
трапляються помилки	зустрічаються помилки
вимкнути світло	виключити світло
не надивуєшся	диву даєшся
завдати шкоди	нанести шкоди
брати участь	приймати участь
докласти зусиль	прикласти зусиль
спадає на думку	приходить на думку
впадати в очі	кидатися в очі

КОРИСНО ЗНАТИ

СПЕРЕЧАЙТЕСЯ ЧЕМНО

Друзі милі, при нагоді слід всього навчатись.

Чи ми вмієм при нагоді чемно сперечатись?

Не жбурлять колючі фрази (гострота для гостроти),
щоб противника образити, ні, щоб істину знайти.

Один – просо, другий – гречка, ваші сили рівні.

А йде гостра суперечка – чубитець, як півні.

Жінці бовдур запальний бовкнув, недотепа,
на дошкульне «Ти дурний» – «Ти сама дурепа!»

Стій же! Дбай про основне, звичку май єдину:

критикуй думки, а не носія-людину.

Май терпець та більше слухай мудрих самородків:
в кого довгий язицюга – докази короткі.

Дмитро Білоус

ЧИ ЗДАТНА МОВА ПРИХОВУВАТИ ДУМКИ?

Мова – прекрасний засіб точного висловлення думки. Проте, як не парадоксально, інколи може перетворитися в засіб приховування думки. Класичним прикладом можна вважати легенду про Дельфійського оракула.

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів, згідно з традицією, вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про наступний похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь: «Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...». Крез, впевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав жорстокої поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар посилав знову гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли: «Крез не зрозумів слів „зруйнує велике царство“. Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракула, хай звинувачує в усьому самого себе» (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧУЖІ ЧИ НАШІ?

Слово *дах* запозичене з німецької мови. Але воно не тільки освоєне українською мовою, а й дало ціле покоління слів – *дашок, піддашок, піддашшя, даховий, дахоподібний*. Від латинського *лінія* утворені *лінійка, лінієчка, лінійність, лініювальний* та ін. Якими ж слід вважати ці слова – українськими чи запозиченими? Тільки українськими. По-перше, таких слів немає в німецькій чи латинській мові, а по-друге, вони утворені за правилами української мови, її суфіксами чи префіксами (Г. Передрій, Т. Карпенко).

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- За селом багато ставків, щедрих на гриби та ягоди.
- Рот у неї маленький, повногубий, із світло-зеленим поглядом в очах.
- Дівчина ледь торкалася ногами стежки, взутої в червоні черевички

НА ДОЗВІЛІ

АСОЦІАЦІЇ

Між окремими думками, уявленнями існує психологічний зв'язок (асоціація), унаслідок якого одне почуття, уявлення спричинює інше.

Спробуйте за допомогою трьох-чотирьох асоціацій установити зв'язок між такими поняттями, як *деревина* і *м'яч*; *небо* і *чай*; *ведмідь* і *ракета*.

НАПРИКЛАД: *деревина* – *ліс*, *ліс* – *поле*, *поле* – *футбольне*, *футбольний* – *м'яч*.

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її!

М. Рильський

Морфологія. Орфографія Дієприслівник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки дієприслівника, його синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити дієприслівники й дієприслівникові звороти в реченні;
- правильно писати дієприслівники з вивченими орфограмами;
- розставляти розділові знаки при дієприслівниках і дієприслівникових зворотах;
- конструювати прості речення з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами;
- правильно вживати дієприслівники в мовленні.

§ 27. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

*Про загальне значення, морфологічні ознаки
та синтаксичну роль дієприслівника*

ПРИГАДАЙМО. Які є незмінні форми дієслова?

267 Прочитайте речення й визначте, які дві дії виконує особа. Яка із цих дій є основною, а яка – додатковою? На яке питання відповідає дієслово, що виражає додаткову дію?

Закинувши вудочки на плече, Василько почимчикував до річки (Гр. Тютюнник).

Лексичне
значення

Дієприслівник – це незмінна форма дієслова, яка виражає додаткову дію предмета й відповідає на питання *що роблячи?*, *що зробивши?* **НАПРИКЛАД:** *читаючи, співаючи, проходячи, підійшовши.*

Дієприслівник доповнює своїм значенням основну дію, позначувану в реченні дієсловом-присудком.

ПОРІВНЯЙМО:

що зробивши?

А сонце, захекавшись, потім зійшло (Б. Олійник).

додаткова дія

основна дія

Синтаксична
роль

У реченні дієприслівник виступає **обставиною**.

Граматичні
ознаки

Дієприслівник поєднує в собі граматичні ознаки дієслова й прислівника.

Ознаки дієприслівника

Дієслівні ознаки	Прислівникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> • вид (доконаний і недоконаний) • час • може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники) 	<ul style="list-style-type: none"> • не змінюється • у реченні є обставиною

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні додаткова дія, виражена **дієприслівником**, і основна дія, позначувана **дієсловом-присудком**, завжди стосуються однієї й тієї самої особи (предмета), позначуваної підметом.

268 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Розкажіть, яким був каштан у різні пори року.

КАШТАН

Весною він цвів білим цвітом, **піднявши** до сонця свої свічки. Улітку листя на гіллі, **передчасно пожовкнувши**, скручувалося й поволі осипалося, **встеляючи** іржавим килимом тротуари.

Каштан стояв обпалений сонцем, затиснувши в своїх кулачках зеленаво-жовті їжачки, їх залишилося небагато.

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість.

Коріння, набравшись вологи з глибини землі, погнало соки стовбуром до кожної гілочки, до кожної бруньки (За І. Цюпою).

II. Доведіть, що виділені слова є дієприслівниками. Визначте дії, які вони виражають. Назвіть виконавців цих дій у кожному реченні. Поясніть роль дієприслівників у мовленні.

III. Випишіть одне словосполучення з дієприслівником. Виконайте письмово синтаксичний розбір цього словосполучення.

269 I. Утворіть і запишіть сполучення, додаючи до дієприслівників залежні слова.

ЗРАЗОК. *Посадивши – посадивши біля хати калину.*

Побачивши, читаючи, співаючи, радіючи, посміхаючись, дивлячись, переписавши.

II. З двома утвореними сполученнями усно складіть речення.

270 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому лише в першому реченні одне з двох виділених дієслів можна замінити дієприслівником.

1. Соловей **сидить** на гілці, заливчасто **витьохкує**.
2. Сонце **пішло** на захід, тіні **лягли** на дорогу.

271 Доберіть до дієслів 2–3 дієприслівники або сполучення слів з дієприслівниками, які допомогли б краще уявити дію, виражену дієсловом.

ЗРАЗОК. *Сісти – стомившись; витираючи рукавом ніт із чола.*

Малювати, заспівати, ходити, милуватися.

 272 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Під самісінькою стелею, тремтячи, завм(е,и)рали останні звуки музики (Ю. Ярмиш). 2. Орли кл(е,и)котіли, в(е,и)лично плаваючи понад глибокими, повними спеки міжгір'ями (О. Гончар). 3. Заметілі крутили цілу ніч, закидаючи до села сте(ш,ж)ку (О. Костенко). 4. Вона заплаче, ідучи у яр по воду до кр(е,и)ниці, т(е,и)хесенько (Т. Шевченко). 5. Вишні та клени (с,з)кинули жовтий лист, кутаючи ним ноги на зиму (В. Шкурний).

II. Підкресліть дієприслівники як члени речення. Визначте слова, від яких залежать дієприслівники, та поставте усно питання до дієприслівників.

273 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте речення. Один з вас має виписати три дієприслівники доконаного виду, а інший – три дієприслівники недоконаного виду. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. І мчать вітри, неначе діти босі, насунувши на очі картузи (М. Боровко). 2. Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом – біллю білою – землю

покрила (Олена Пчілка). 3. Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої днини (С. Васильченко). 4. Доспівавши, ми якийсь час стояли непорушно (М. Вінграновський). 5. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю (Панас Мирний). 6. Майнучи сірим хвостом, дорога безшумно сховалася в зелені хлібів (В. Винниченко).

274 Перебудуйте усно речення, замінюючи дієприслівники особовими дієсловами-присудками. Чи змінився зміст речень?

ЗРАЗОК. Зробивши уроки, Наталка почала допомагати мамі по господарству. – Наталка зробила уроки й почала допомагати мамі по господарству.

1. Помивши руки, діти сіли за стіл. 2. Оксана, прийшовши зі школи, почала прибирати в кімнаті. 3. Юрко, заспокоївшись, став розповідати про свою пригоду. 4. Перегорнувши кілька сторінок, жінка поклала журнал на полицю. 5. Малюючи, я насолоджуюся красою.

Правопис

У кінці дієприслівників після **ч, ш** завжди пишемо букву **и** (**пишучи, знайшовши**). У закінченнях дієприкметників і прикметників у називному або знахідному відмінку множини після **ч** пишемо **і**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприслівники

палаю^{чи}
зростаю^{чи}

Дієприкметники

палаюч^і
зростаюч^і

275 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з дієприслівниками; 2) з прикметниками й дієприкметниками. З одним словосполученням усно складіть речення.

Благаючи очі, голосно благаючи, терплячи біль, терплячі люди, знаючи правила, знаючі семикласники, літаючи над землею, літаючи високо, знаючи дорогу, зігріваючи словами, читаючи діти, читаючи газету, зеленіючи озимі.

276 Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення. З двома фразеологізмами (на вибір) усно складіть по одному реченню.

Повісивши голову, повісивши носа, склавши руки, висолопивши язик, зм'яввши поглядом, зціпивши зуби, засукавши рукави, прикупивши лиха, не зморгнувши оком, не доклавши рук, прикусивши язика.

277 Спишіть прислів'я, замінюючи подані в дужках дієслова спільнокореновими дієприслівниками.

1. Не хвались, (іти) на торг, а хвались, (іти) з торгу. 2. Не (поговорити) з головою, не бери руками. 3. (Лежати), і камінь мохнатіє. 4. Лінивий (сидіти) спить, (лежати) робить.

§ 28. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ. КОМИ ПРИ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОМУ ЗВОРОТІ ТА ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКОВІ

*Про сполучення дієприслівника й залежних від нього слів,
а також про пунктуацію та культуру мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке дієприкметниковий зворот?

278 Прочитайте речення. Знайдіть у кожному з них предмет (особу), додаткову дію якого позначає виділений дієприслівниковий зворот. На основі спостереження зробіть висновок, де може стояти в реченні дієприслівниковий зворот та як його виділяємо на письмі.

1. Деревя стояли в снігу, **настовбурчившись замерзлыми гілочками** (М. Коцюбинський). 2. **Змагаючись у блиску із сніжинками**, ряхтіли у високій чорноті яскраві зірки (В. Соболевський). 3. **Бійці, скинувши із себе плащ-палатки**, вкрили ними міномети від дощу... (О. Гончар).

Зворот

Дієприслівниковий зворот – це дієприслівник разом із залежними від нього словами. **НАПРИКЛАД:** *Озеро спить, укрившись місячною попоною* (І. Цюпа).

дієприслівниковий зворот

**Синтаксична
роль**

У реченні дієприслівниковий зворот є одним членом речення – **обставиною**. **НАПРИКЛАД:** *Вітри північні тремтять, затишаючи між запашними кущами лавровими* (Леся Українка).

Місце в реченні

Зворот може стояти на початку, у кінці або в середині речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *Листя, повільно кружляючи, лягає під дерева.*
2. *Повільно кружляючи, листя лягає під дерева.*
3. *Листя лягає під дерева, повільно кружляючи.*

279 Відновіть речення, дібравши до кожного з них відповідний дієприслівниковий зворот із довідки. Запишіть відновлені речення. Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Небо затуманіло, ... (П. Осадчук). 2. Фарба на віконних рамах від давності облущилася й обсипалася, ... (В. Шкурупій). 3. Вітер виконує обов'язки санітара, ... (О. Муранов). 4. Жита зашамотіли, ... (Панас Мирний). 5. Сонце любо усміхалося з синього неба, ... (Т. Бордуляк).

ДОВІДКА. *Підіймаючи догори свої похилені колоски; закутавши в хмари блакить; очищаючи міста й селища від пилу, газів, кіптяви; посилаючи на землю теплі, благодатні промені; оголивши чорне дерево.*

280 I. Прочитайте виразно текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок.

Федько зітхнув і, обережно ступаючи, став обходити водяне плесо. Може, риба сховалась у водоростях? Він дійшов до чорної ломаки, і серце в нього гарячково застукало. Блискуча поверхня деревини кінчалася... риб'ячим хвостом! Це був линок! Півметровий линок лежав без жодного руху біля самого берега, зігнувши довге тіло.

Затаївши подих, Федько підняв острогу і, наставивши її над линком, з усієї сили опустив у воду. Плесо враз утратило прозорість, і хлопчик уже нічого не бачив, тільки почув, як рвучко пручається рибина... Він стрибнув у воду, намагаючись голову линка і, вхопивши за зябра, одним махом викинув його на суше.

Федько повернувся на берег і хвилину відпочивав, розглядаючи здобич. Оце так линок! Завтра мама, дід і навіть

батько хвалитимуть його. Ех, побачили б цього линка товариші! Та вони далеко... (За І. Багмutom).

281 II. Знайдіть у реченнях тексту й выпишіть дієприслівникові звороти. Перекажіть усно текст, використавши всі виписані звороти.

Розділові знаки

В усному мовленні дієприслівниковий зворот виділяємо паузою, а на письмі – комами. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Усохлий дуб, наступившись рогато, червоний обрій настроював на ріг (Л. Костенко).

2. Засумував на рушникові лебідь, почувши тупіт вороних підков (М. Боровко).

Одиничні дієприслівники здебільшого виділяємо комами. **НАПРИКЛАД:** Наївши, хлопці полягали горілиць у траві, на зоряне небо задивилися (Б. Комар).

Не виділяємо комами одиничний дієприслівник, який стоїть одразу ж після присудка або в кінці речення і вказує на спосіб виконання дії. **НАПРИКЛАД:** Родина слухала мене не перебиваючи (В. Пустовіт).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприслівниковий зворот і одиничний дієприслівник, які стоять у середині речення, виділяємо комами з обох боків.

ПУНКТОГРАМА

Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

282 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому в першому реченні коми стоять і перед, і після виділеного сполучника, а в другому – лише після нього.

1. Соняшники повиходили до самої дороги, ростуть на вільному місці, і, дивлячись на них, мені хочеться усміхнутися (*Є. Гуцало*).

2. Сашко побіг до вітряка, по крилу виліз на нього і, примруживши очі, подивився на дорогу (*Б. Комар*).

283 I. Спишіть, підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові». Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією звороти.

1. Сашко ступив у човен і, набравши повну пригорщу води, хоробро вихлюпнув собі на спину (*Б. Комар*). 2. Дідусь широко відчиняє двері, а я, випростовуючи плечі, виїжджаю на вулицю (*М. Стельмах*). 3. Спотикаючись, учаться вище ноги піднімати (*Нар. творчість*). 4. Скрадливий вітерець, шастаючи галявиною, торкався наших облич (*М. Ярмолюк*). 5. Нічого не знайшовши, геологи вирушили далі (*М. Ярмолюк*). 6. Горобці, гаяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (*Г. Тютюнник*). 7. Усю зиму піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера (*О. Довженко*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення. Доведіть, що в цьому реченні перед сполучником *і* кому не ставимо.

284 I. Прочитайте речення й знайдіть у них дієприслівникові звороти. Запишіть, ставлячи звороти в середині речення та виділяючи їх з обох боків комами.

ЗРАЗОК. *Бабуся задрімала, сидячи в кріслі.* – *Бабуся, сидячи в кріслі, задрімала.*

1. Учитель продовжив розповідь, зробивши невелику паузу. 2. Схопившись за гілляку руками, хлопець розгойдався і сплигнув на землю. 3. Обіпершись на палицю, дідусь дивився на річку. 4. Невеличка собачка побігла в подвір'я, дзвякнувши декілька разів. 5. Гра лише починалася, але Василько побіг додому, згадавши про уроки.

II. Прочитайте вголос записані речення з відповідною інтонацією.

285 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові».

1. В саду оркестр **бджолиний** награв обсівши густо соковиту гілку (*М. Боровко*). 2. Усю ніч наша піхота плутаючись у лісових хащах бовтаючись у крижаній воді продиралася по п'ятах ворога (*О. Гончар*). 3. Дуби застигли схиливши могутні голови в білих снігових шапках **завмерли** в безнадії чекаючи з жахом ворожого удару (*Ю. Збанацький*). 4. Старий стояв зігнувшись пильно вдивляючись у морок ночі (*Панас Мирний*). 5. Піднімається сизий туман і легесеньким димком **чіпляючись** за рослину стелеться по землі (*Панас Мирний*). 6. Сивий мох і лишайники звисали з гілок, як вовна надаючи деревам старезного вигляду (*З. Тулуб*). 7. Сидячи в лісі днів не наносиш (*Нар. творчість*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

286 Перебудуйте складні речення на прості з дієприслівниковим зворотом. Запишіть утворені речення, розставте розділові знаки.

ЗРАЗОК. Коли люди спілкуються, вони збагачуються. – Спілкуючись, люди збагачуються.

1. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, втаїлася (За М. Стельмахом). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (За М. Івченко). 3. Не берись об'їжджати коня, коли не знаєш його повадок (Нар. творчість). 4. Коли людина створює живу красу, вона зазнає насолоди від неї (В. Сухомлинський).

287 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Доберіть до кожного з них залежні слова, поступово збільшуючи обсяг дієприслівникового звороту. Спробуйте утворити зворот із найбільшої кількості слів.

ЗРАЗОК. Побачивши – побачивши дітей; побачивши дітей на березі; побачивши дітей на березі річки; побачивши дітей на березі великої річки.

1. Підійшовши, подорожуючи.
2. Відійшовши, малюючи.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір).

288 I. Прочитайте. Поясніть, чим різняться погляди на життя героїв розповіді. Погляди кого з них вам ближні?

ТРИ ТОЧКИ ЗОРУ

У дворі під крислатим молодим каштаном пенсіонери грали в доміно. Саме побіля них упав хлопчик. Лівою рукою витирає сльози, а правою тримається за коліно.

– Ото не гасай так! Тихше їдеш – далі будеш! – кидає повчально круглий, як бочка, чоловік.

– Їздити швидко не тільки можна, а й треба, – міркує худорлявий, – лише потрібно уникати падінь.

– Від невдачі ніхто не застрахований. Але не кожне падіння варто замо-

чувати сльозами! – проказав третій (В. Святовець).

II. Спишіть, доповнюючи текст дієприслівниковими зворотами, поданими в довідці. Виділіть звороти комами. Що нового внесли звороти в прочитане?

ДОВІДКА. Гучно вдаривши об стіл кісточкою; розвертаючись на самокаті; поблискуючи окулярами; поправляючи кашкет.

289 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно такого прислів'я: «Як води боятися, то не купатися».

290

I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограми. Поясніть, що з'єднує в кожному випадку сполучник *і* – однорідні члени речення чи частини складного речення.

1. Анатолій угледів широкий пеньок і важко дихаючи плюхнувся на нього (*Ф. Гальперін*). 2. Хлопці закачали холоші, стрибнули в крайній човен і відштовхнувшись попливли до виходу (*Б. Комар*). 3. Я не тікав зустрівшись з врагами і не ховався лякаючись на піч (*П. Грабовський*). 4. Василько пірнув по шию і відчувши під собою холодну глибочінь усім тілом повернувся до берега (*Гр. Тютюник*). 5. Тимко так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі й обережно обкопивши пішов далі (*Гр. Тютюник*). 6. Безупинним потоком здіймаючи пил несуться гучні самоскиди (*О. Довженко*).

II. Підкресліть граматичні основи, а також одиничні дієприслівники й дієприслівникові звороти як члени речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушенням норми є речення, у яких дія, виражена дієприслівником, і дія, виражена дієсловом-присудком, стосуються різних виконавців. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Коли я приїхав у село, раптово пішов сніг.	Приїхавши в село, раптово пішов сніг.

291

Відредагуйте речення й запишіть. Поясніть суть допущених помилок.

1. Приїхавши в село, була вже ніч. 2. Сидячи в парку, до нас підійшли хлопці із сусідньої школи. 3. Повернувшись додому, у нас виникли нові проблеми. 4. Виходячи з вагона, у моєї сумки відірвалася ручка. 5. Повернувшись зі школи, мене радісно зустрів собака. 6. Закінчивши гру, музикантам аплодували глядачі.

292

Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть за картиною Катерини Білокур «Щастя» чотири речення з дієприслівниковими зворотами. Речення запишіть, розставте розділові знаки.

К. Білокур. Щастя

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть за картиною Катерини Білокур «Щастя» невеликий твір-розповідь (5–7 речень), використавши щонайменше два дієприслівникових звороти.

293 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Складіть і запишіть з кожним дієприслівником по два речення, у яких би ці слова входили до складу дієприслівникових зворотів.

1. Написавши, побачивши.
2. Розповівши, визначивши.

294 Перебудуйте речення, замінюючи один з однорідних присудків дієприслівником. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки. Порівняйте вихідні й утворені синонімічні речення.

1. Здавалося, сонце зупинилося посеред неба й далі не рухається.
2. Микола взявся за іншу вудочку й став пильно дивитися на поплавок.
3. Дівча швидко вийшло й зачинило за собою двері.
4. Я обережно ступав по кризі та йшов до берега.
5. Бабуся просто сиділа й спостерігала за сніжниками, що падали за вікном.
6. Ігор почув тихий шепіт і підійшов до дверей.

§ 29. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

Про те, коли не з дієприслівниками пишемо разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо **не** з особовими дієсловами?

295 Прочитайте прислів'я. Порівняйте написання **не** з дієприслівниками та особовими дієсловами. Зробіть висновок про написання **не** з дієприслівниками.

1. Обличчя не вмиєш, рук не замочивши.
2. Не переплативши, не купиш; не спустивши ціни, не продаси.
3. Зима не за горами, вона прийде, не надіславши телеграми.

Окремо

З дієприслівниками **не** пишемо переважно окремо. **НАПРИКЛАД:** **не відпочивши, не сказавши, не дивлячись, не бачачи.**

Разом

Разом пишемо **не** з дієприслівниками:

- якщо дієприслівник не вживається без **не**. **НАПРИКЛАД:** **не-хтуючи, ненáвидячи, неволячи;**
- якщо дієприслівник утворений від дієслова з префіксом **-недо**, який указує на неповноту дії. **НАПРИКЛАД:** **недобачаючи** (погано бачачи), **недочуваючи** (погано чуючи).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Нездужаючи (хворіючи) – не здужавши (не змігши); непокоячись (хвилюючись) – не покоячись (не спочиваючи); неславлячи (ганьблячи) – не славлячи (не прославляючи).

ОРФОГРАМА

Не з дієприслівниками

296 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому сполученні **не** з дієприслівником пишемо окремо, а в другому – разом.

1. Не дочувши останніх слів.
2. Недочуваючи на праве вухо.

297 I. Відновіть прислів'я, доповнивши їх відповідними дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами з довідки. Поясніть усно значення відновлених прислів'їв.

1. ... не кажи гоп. 2. ... не лізь у воду. 3. ... не зробиш хату. 4. ... і кілочка не затешеш. 5. ... не дістанеш зернятка. 6. ... й душу загубиш. 7. ... гриба не знайдеш. 8. ... не діли шкуру.

ДОВІДКА. *Не перескочивши річки; не вбивши ведмедя; не розбивши горішка; не взявшись до сокири; не подумавши; не поберігши тіло; не нагнувшись; не знаючи броду.*

II. Запишіть відновлені прислів'я, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте написання не з особовими дієсловами й дієприслівниками.

298 I. Запишіть дієприслівники у дві колонки: 1) ті, що пишемо з не окремо; 2) ті, що пишемо з не разом. Підкресліть й обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприслівниками».

(Не)виходячи, (не)хтуючи, (не)підстрибнувши, (не)стримуючись, (не)обіцяючи, (не)вгаваючи, (не)спитавши, (не)волячи, (не)дійшовши, (не)відповівши, (не)навидячи, (не)зчувшись, (не)заплативши, (не)зробивши, (не)написавши, (не)добачаючи (погано бачачи), (не)звільнившись.

II. З одним дієприслівником кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

299 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи й (не)кліпаючи дивиться на вогонь (*Г. Тютюнник*). 2. Я (не)навиджу тих що (не)сіявши жнуть що садів (не)садивши плоди об'їдають (*М. Нагнибіда*). 3. (Не)дооцінюючи силу і винахідливість греків перси потрапили в пастку (*Ю. Федоренко*). 4. Хлопці побігли на вогники спотикаючись падаючи хакаючи (не)зводячи очей з жаринок (*В. Винниченко*). 5. Життя – це терниста нива: (не)пройдеш ноги (не)вколовши (*Нар. творчість*). 6. (Не)добачаючи в темряві хлопець обережно намацував шлях палицею (*В. Кава*).

II. Підкресліть одиничні дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір третього речення.

 300 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Попросіть однокласника дати вам на деякий час підручник (будьте готові до відмови). Партнер діалогу повинен знайти вагомі аргументи й ввічливу форму відмови. Запишіть можливий діалог (5–6 реплік), використавши з довідки 2–3 дієприслівники з не.

ДОВІДКА. *Не прочитавши, не почувши, не сказавши, не попередивши, не вивчивши, не принісши, не дочитавши, не запитавши.*

 301 Складіть і запишіть речення з поданими сполуками. Скористайтесь відомостями на сторінці «Культура мовлення» (с. 117).

Не зважаючи, не дивлячись.

302 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Попрацювавши весь тиждень, ремонт нами був завершений вчасно. – Попрацювавши весь тиждень, ми завершили ремонт вчасно.*

1. Зачепившись, у нього розсипалися всі фрукти. 2. Читаючи книжку, Сергійку пригадалася давня розповідь дідуса. 3. Працюючи на заводі, ніяких проблем у мене не було. 4. Прочитавши оповідання, мене зацікавила творчість автора. 5. Відвідавши концерт, у мене виникло бажання навчитися грати на скрипці.

§ 30. ДІЄПРИСЛІВНИКИ ДОКОНАНОГО ТА НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Про дієприслівники, які означають незавершену дію і які означають завершену дію, а також про особливості творення цих слів

ПРИГАДАЙМО. Що означають дієслова доконаного та недоконаного виду?

303 Прочитайте речення. Визначте час дієслів-присудків. Зробіть висновок, чи набувають виділені в реченнях дієприслівники часового значення дієслова-присудка.

1. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилюється. 2. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилювався. 3. **Виступаючи** перед аудиторією, лектор хвилюватиметься.

Недоконаний вид

Дієприслівники недоконаного виду означають незавершену додаткову дію і відповідають на питання *що роблячи?*
НАПРИКЛАД: *І, сподіваючись на Бога, я досягну колись мети...* (М. Кирилюк).

Доконаний вид

Дієприслівники доконаного виду означають завершену додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше за дію, названу основним дієсловом, і відповідають на питання *що зробивши?*
НАПРИКЛАД: *Білий кінь, поводдя попустивши, летить в степи* (А. Малишко).

Час

Дієприслівники доконаного й недоконаного виду **набувають часового значення** дієслова-присудка.

Творення

Дієприслівники **недоконаного виду** творимо від основи **теперішнього часу** дієслів недоконаного виду.
Дієприслівники **доконаного виду** творимо від основи дієслів чоловічого роду однини **минулого часу** доконаного виду.

Недоконаний вид		Доконаний вид
суфікс -учи (-ючи)	суфікс -ачи (-ячи)	суфікс -ши
несуть → нес ^у чи	бачать → бач ^а чи	сказав → сказав ^ш и
гукають → гука ^ю чи	сидять → сид ^я чи	добіг → добіг ^ш и

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприслівник зберігає вид того дієслова, від якого його утворено.

304 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від двох перших дієслів можна утворити дієприслівники недоконаного виду.

Пишуть, радіють, схитрував, приїхав.

переказавши
сміючись

305 I. Запишіть послідовно дієприслівники у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду. Чи можна лише за суфіксом визначити вид дієприслівника?

Купивши, оздоблюючи, здобуваючи, ознайомившись, здолавши, командуючи, домовившись, працюючи, добігаючи, принісши, творячи, говорячи, увійшовши, **розрісшись**, задумуючись, змішавши, одягаючись, думаючи, купивши, **стиснувши**, віддавши, ошукуючи, зачинаючись, злетівши, сівши.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте прислів'я про здоров'я.

II. Розберіть за будовою виділені дієприслівники.

306 I. Утворіть від дієслів дієприслівники недоконаного виду й запишіть. Позначте суфікси, які ви для цього використали.

Сміються, косять, терплять, кажуть, навчаються, навчають, зітхають, знаходять, досягають, бачать, лежать.

II. Складіть з дієприслівниками, утвореними від виділених дієслів, по два речення так, щоб в одному з них дієприслівник був одиничною обставиною, а в другому – входив до складу дієприслівникового звороту.

307 I. Утворіть від неозначеної форми дієслова особові форми чоловічого роду однини минулого часу, а від них – дієприслівники доконаного виду й запишіть. У дієприслівниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Заплодувати – заплодував – заплодувавши.

Доорати, грюкнути, принести, засміятися, **присісти**, врятувати, розвинути, усміхнутися, засипати.

II. Складіть з дієприслівниками, утвореними від виділених дієслів, по два речення так, щоб в одному випадку дієприслівник був одиничною обставиною, а в другому – входив до дієприслівникового звороту.

308 I. Спишіть речення, замінюючи подані в дужках дієслова відповідними дієприслівниками доконаного чи недоконаного виду. Над дієприслівниками скорочено надпишіть їхній вид.

1. (Витяг) по воді свої довгі шиї, старі гуси повтикалися головами в осоку і завмерли без руху, (намагаються) таким способом сховатися від небезпеки (*І. Багмут*). 2. Гуляє містом одчайдушна хуга, (висвистують), дико кричачи (*М. Бажан*). 3. Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, (згинають) стеблини трав та (відгортають) пелюстки квітів (*І. Багрянний*). 4. Бійці внесли сіна, розіслали по долівці й покотом полягали вздовж стіни, (поклав) під голови похідні мішки, (вкрився) шинелями (*Б. Комар*). 5. І виросло жито у колос, (ввібрав) і сонце, і зливи (*Т. Одудько*).

II. Визначте художні засоби.

309 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Визначте спосіб творення дієприслівників обраної групи та розберіть їх за будовою. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

I. Перечитуючи, перечитавши.

II. Запрошуючи, запросивши.

310 Складіть і запишіть з дієприслівниками недоконаного виду по три речення так, щоб у першому реченні дієприслівник виражав значення теперішнього часу, в другому – минулого, а в третьому – майбутнього.

Співаючи, гортаючи.

311 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Цікаво було виглядати з-за тину спостерігаючи за лінивим життям вулички порослої посірілим від спеки споришем (А. Дімаров). 2. Дід похиливши голову сидів на ґанку обвитому диким виноградом (О. Костенко). 3. Сашко помітив у землі маленьку ямку сховану в густій траві і в ній затишне гніздечко вимощене з трав'яних стебел (В. Комар). 4. Уночі йдучи звідкись чи кудись раптом згадаєш про небо (Є. Гуцало). 5. Лунає пісня вереснем почата у світлих стінах вибілених хат (М. Боровко).

II. Випишіть два дієприкметники й два дієприслівники (на вибір). Виконайте письмово їхній словотвірний розбір та розбір за будовою.

312 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть текст-розповідь з елементами опису за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

За прочиненим вікном зашарудів дощ. Важкі краплини застукали по обшивці підвіконня...

ВАРІАНТ Б. Напишіть текст-розповідь з елементами опису краєвидів, побачених з борту літака, за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

Сьогодні був винятково вдалий день для повітряної подорожі. Літак відірвався від землі...

Розбір дієприслівника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Вид (доконаний, недоконаний).
3. Час.
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Легкі хвилі набігали на камінь, **утворюючи** навколо нього мереживо піни (О. Донченко).

Утворюючи – дієприслівник, недоконаний вид, минулий час, у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Утворюючи – дієприсл., недок. вид, мин. ч., обстав.

313 І. Прочитайте текст. Поясніть, за що жінка присоромила хлопців. Чи усвідомили вони свою провину?

Пес люто гавкав, припадаючи на передні лапи. Прямо перед ним, притиснувшись до паркана, сиділо маленьке скуйовджене кошеня. Воно, широко розкривши рот, жалібно нявкало. Неподалік стояли два хлопчики і чекали, що буде. У вікно виглянула жінка, спішно вибігла на ганок. Відігнавши собаку, вона сердито крикнула хлопцям:

– Як вам не соромно?

– А чому соромно? Ми ж нічого не робили! – здивувалися хлопчики.

– Оце й погано! – гнівно відповіла жінка (В. Осєєва).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя чи однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієприслівникові звороти.

III. Випишіть із тексту дієприслівники. Виконайте письмово їх розбір як форми дієслова.

IV. Прочитайте прислів'я. Якими з них можна схарактеризувати вчинок хлопців із поданого тексту?

1. А я сиджу коло печі та грію плечі. 2. Не моє просо, не мої горобці, не буду відганяти. 3. У чужих руках завше більший шматок. 4. Аби місяць на мене світив, а про зорі то й буйдуже. 5. Є в глечики молоко, та голова не влезить (Нар. творчість).

314 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Чи згодні ви з твердженням, що байдужість – найбільший злочин на землі? Обґрунтуйте свою думку.

§ 31. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄПРИСЛІВНИК»

- 315** Розгляньте схему. Підготуйте за нею усне повідомлення на тему «Дієприслівник як особлива форма дієслова».

- 316** І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Назвіть тематичне речення кожної мікротеми.

ЧУМАЦЬКА ВАЛКА

І. Новобранець. Чумацький шлях

Повільно ступали чумаки в червоноверхих шапках-бирках, заправивши за вухо «оселедці». Від сонця, від вітру й куряви груди, шия й обличчя їхні стали, як темна бронза. У кожного за спиною мушкет. На боці – шабля...

На добру чверть милі розтягнулася валка. Риплять довжелезні вози, ковані залізом, мотають головами круторогі воли, повільно переступаючи міцними ногами. Везуть козаки сіль із Криму на Січ, з-під самої перекопської вежі. Отаман іде біля першої мажі й пильно оглядає степ. Не вперше веде він чумацьку валку крізь зелену пустелю, упізнаючи

шлях по сонцю, по могилах та балках, по річках та зорях уночі...

За півгодини дісталася валка води. Випрягли волів, напоїли й пустили пастися на зелену травицю. Чумацький кухар варив на тагані* галушки із салом. Чумаки, поставивши варту, купалися в річці, форкали, плавали й радісно хлюпотались у воді.

– Обідати! – гукнув кухар, витрушуючи з торби ложки.

Їли мовчки, не кваплячись, дотримуючи черги...

Погомонівши ще трохи, лягли відпочивати під мажами. Тільки пильна сторожа стерегла табір, знаючи, що татари найчастіше нападають на валки під час відпочинку. Прилягли й воли, повільно ремигаючи і поводячи на всі боки вільготними імлистими очима.

А на світанку знову зарипіли вози над безмежною пустелею степу (За З. Тулуб).

* *Таган* – триніжок, до якого підвішують казан над вогнищем.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.
2. Знайдіть і зачитайте виразно речення з дієприслівниками. Назвіть у цих реченнях слова, які виражають основну й додаткову дію предмета. Поясніть уживання розділових знаків. У якому реченні є два дієприслівники?
3. Випишіть дієприслівники, зазначаючи в дужках їхній вид та час. Позначте суфікси.
4. Знайдіть і випишіть одне речення, у якому є і дієприкметниковий, і дієприслівниковий звороти.
5. Знайдіть і випишіть речення, у якому дієприслівниковий зворот складається з найбільшої кількості слів. Виконайте письмово синтаксичний розбір цього речення.

317 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті».

1. Дуже важким видалося Хариті те відро з водою, бо поставивши його на землю хвилинку стояла нерухомо спершись на припічок і важко дихаючи (М. Коцюбинський). 2. З розгону налітали хвилі на скелі і шугнувши вгору білим фонтаном падали додолу, зникали у вирі (З. Тулуб). 3. Світ можна врятувати рятуючи окремих людей (В. Черняк). 4. Господиня зодягшись у білий святковий одяг знімала з одвірка переплетеного торішнім перевеслом серпа і поклавши його в кошик виходила в поле (В. Скуратівський). 5. Поснідавши батько йшов на роботу а я підсукавши холоші біг на кінець городу, щоб наламати широких капустяних листків (В. Скуратівський). 6. Майнувши хвостом дорога безшумно сховалася в зелені хлібів (В. Винниченко).

II. Виконайте письмово словотвірний розбір та розбір за будовою виділених слів.

318 Складіть і запишіть речення за схемами. Зверніть увагу на художню досконалість речень.

1. _____, _____.
2. _____, _____, _____.
3. _____, _____, _____, _____.
4. _____, _____.

319 I. Перебудуйте речення, замінюючи одне з особових дієслів дієприслівником. Порівняйте подані й перебудовані речення. Чи змінилася семантика речень?

1. Хлопці прив'язали човен, забрали весла, вудки, відерце з приманкою для риби, рогозяного кошика (Б. Комар). 2. Поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках і вибирали місце для ловів (О. Іваненко). 3. На прощання полковник схилився, поцілував бабусину руку, хвацько* козирнув і вийшов з кімнати (М. Стеценко). 4. Листя теплою ковдрою вкриває землю і тим самим захищає коріння від сильних морозів (Г. Тарасенко).

*Хвацько – завзято, із запалом.

II. Запишіть перебудовані речення, підкресліть у них дієприслівникові звороти як члени речення.

320 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

Гори розлігшись під небом високим
Сонцю підклали паруючу спину.
Вітер притомлений взявшись у боки
Спочити присів на стареньку ялину.

К. Мандрик

II. Випишіть дієприслівники та виконайте письмово їх розбір за будовою.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

 321 Напишіть твір-розповідь або діалог (6–8 речень, реплік) на одну з тем: «Мій вихідний день», «Моє улюблене заняття», «Красива людина в праці». Використайте не менше двох дієприслівників чи дієприслівникових зворотів.

322 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Підїжджаючи до станції, у мене злетів капелюх. 2. Сергій образившись на товариша і не захотів з ним розмовляти. 3. Тарас написавши листа мамі з табору відпочинку. 4. Скінчивши університет, мене направили на роботу в школу. 5. Принісши цю книжку, йому дозволили взяти іншу. 6. Гімнаст, виконавши норму майстра спорту. 7. Виходячи з класу, у мене з рук випав олівець.

323 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприслівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Дієприслівникові звороти загалом властиві книжній, писемній мові. Вони надають тексту логіки, вказуючи на взаємопідпорядкування його частин. Наприклад: *Застосувавши теорему Піфагора, можна визначити площу трикутника.*

У художньому тексті дієприслівники доречні, коли характеризують додаткову дію при головній, вираженій дієсловом – присудком. Наприклад: *Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи у маревах небосхилу* (О. Гончар). Дієприслівники мають здатність уповільнювати виклад. **НАПРИКЛАД:** *І вже не міг іти в ту незламну країну без найретельніших приготувань, не давши гаразду в своїй величезній імперії, не втихомиривши сусідів, не подавивши повстань, не вдовольнивши Константинополь їдлом, питвом і розвагами...* (П. Загребельний).

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Потребує редагування речення

- А Коли я увійшов у кімнату, сестра читала книжку.
- Б Увійшовши в кімнату, книжка лежала на столі.
- В Увійшовши в кімнату, вона сіла читати книжку.
- Г Сестра, увійшовши в кімнату, поклала книжку на стіл.

2. У реченні *Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля* (В. Симоненко) виділене слово є

- А присудком
- Б означенням
- В обставиною
- Г додатком

3. Дієприслівниками доконаного виду є всі слова в рядку

- А шукаючи, думаючи, відпочиваючи
- Б навідуючись, причепивши, замріявшись
- В підійшовши, заспівавши, просячи
- Г прийшовши, написавши, відповівши

4. Окремо з *не* треба писати всі дієприслівники в рядку

- А (не)дбаючи, (не)сходячи, (не)наївшись
- Б (не)навидячи, (не)хтуючи, (не)цінуючи
- В (не)малюючи, (не)ізолювавши, (не)рвуючи
- Г (не)зчувшись, (не)обминаючи, (не)виспавшись

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Говорячи щирі слова, ти будеш безсмертний.
- Б Здобувши освіту, ти побачиш більше світу.
- В І сонце, дійшовши зеніту до землі хилиться.
- Г Сварячись, не кажи такого, щоб соромно було, коли помиритеся.

6. Доберіть приклад до кожної характеристики.

1 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова II дієвідміни	А проїжджаючи
2 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова I дієвідміни	Б подумавши
3 дієприслівник доконаного виду	В сяючі
4 дієприкметник	Г лежачи

7. Граматично правильне продовження речення *Купуючи мобільний телефон...* наведено в рядку

- А він мені дуже сподобався
- Б я уточнив термін гарантії
- В мені надійшло смс-повідомлення
- Г у магазині проходила акція

8. Дієприслівники наведено в рядку

- А пишучи, викрадаючи, малюючи
- Б записаний, викрадений, намальований
- В писати, викрадати, малювати
- Г писання, викрадання, малювання

9. Дієприслівниковий зворот є в реченні

- А Ми живемо в краю, де зоріє Дніпро і де Стугни виблискує стрічка (О. Довгон'ят).
- Б Розвидняється, розвидняється, на шипшині цвіт розгортається (А. Качан).
- В Хиляться трави, прибиті дощами (Олександр Олесь).
- Г До дідових ніг, вигинаючи спину, лащиться кіт (В. Сланчук).

10. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

Любка принесла дідові харч у клунку і стояла під гіллям груші схиливши голову й підперши щоку долонею (І. Нечуй-Левицький).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке дієприслівник? На які питання він відповідає? Яку синтаксичну роль виконує?
2. Назвіть граматичні ознаки дієслова та прислівника, які поєднує в собі дієприслівник.
3. Яке значення виражають дієприслівники недоконаного виду? Як їх творимо? Наведіть приклади.
4. За допомогою яких суфіксів і від яких дієслів творимо дієприслівники доконаного виду? Наведіть приклади.
5. Що таке дієприслівниковий зворот? Як його виділяємо в усному мовленні та на письмі? Наведіть приклад речення з дієприслівниковим зворотом.
6. Чи завжди одиничні дієприслівники виділяємо на письмі комами? Назвіть спільне й відмінне у виділенні на письмі дієприслівникових і дієприкметникових зворотів.
7. Доведіть або спростуйте тезу «**Не** з дієприслівниками завжди пишемо окремо».

Об'єднайтеся в три групи. Кожна група має виконати одне із запропонованих завдань.

Завдання.

1. Складіть і розіграйте гумористичний діалог «На ринку», увівши до нього 2–3 дієприслівники.
2. Складіть казку про те, як дієприслівник хотів дізнатися, кому ж він ближчий родич – дієслову чи прислівнику.
3. Напишіть текст до рекламного ролика про один з ваших шкільних підручників, увівши до нього 2–3 дієприслівники. Інсценізуйте цей рекламний ролик.

Проект

ЯК КРАЩЕ?

В українській мові часто користуються дієприслівниками, коли потрібно замінити віддієслівні іменники з прийменниками *по, при, після*. **ПОРІВНЯЙМО:**

Вдало побудовані речення	Невдало побудовані речення
1. Закінчивши роботу, потрібно прибрати робоче місце. 2. Читаючи вголос, треба правильно наголошувати слова. 3. Закінчивши звіт, я перевіряю його ще раз.	1. По закінченні роботи потрібно прибрати робоче місце. 2. При читанні вголос треба правильно наголошувати слова. 3. Після закінчення звіту я перевіряю його ще раз.

Таке широке вживання дієприслівників надає мові легкості вимовляння й мелодійності. Отож немає чого цуратися їх заради канцелярських штампів на зразок *при виконанні, по одержанні* тощо, які зводять нанівець красу нашої мови.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
сяючи від радості намагаючись не заважати вибираючи слово маючи підтримку	сія від радості стараясь не заважати вибирая слово користуючись підтримкою

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
з'ясувавши причину натиснувши на кнопку завантаживши машину завдяки підтримці друзів	вияснивши причину нажавши на кнопку загрузивши машину дякуючи підтримці друзів

РОЗРІЗНЯЙМО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Не зважаючи на дощ, ми продовжували працювати.	Не дивлячись на дощ, ми продовжували працювати.

ПРИГОДИ ЗВИЧАЙНОЇ КАРТОПЛІ

Деякі рослини, що ростуть на наших городах, примандрували з далеких заморських країв. А з ними мандрували і їхні найменування. Візьмемо, наприклад, картоплю.

Індіанці Південної Америки використовують цей овоч понад 14 тисяч років, а європейці вперше зіткнулися з ним у середині XVI століття. Першими покуштували картоплю іспанські моряки. Потім вона потрапила до Італії, а згодом – до інших країн Європи. Хоча не скрізь картоплю використовували за призначенням. У XVIII столітті у Франції квітами картоплі прикрашали волосся або робили з них букети. У Німеччині картоплю можна було побачити на клумбах перед палацами. У середині XVIII століття вона з'явилася і в Україні.

Проте прийшла до нас картопля не з індіанським, а з європейським найменуванням. Індіанці називали рослину – *потата*. Італійці найменували її по-своєму – *tartufolo*. Німці запозичили назву в італійців, спочатку дещо видозмінивши її: *tartuffel*, а далі перетворили на *kartoffel*. В українській мові найменування зазнало фонематичних змін і стало словом *картопля* (За І. Вихованцем).

КОРИСНО ЗНАТИ

САМОВИХОВАННЯ СЛОВОМ

Великий успіх лікування людини словом, плекання її волі та сміливості за допомогою словесних засобів підтверджує практика індійських йогів. Вони вже з перших років життя дитини привчають її до самонавіювання та самовиховання засобами слова. Щойно дитина починає говорити, батьки одразу ж промовляють їй найпростішу формулу самонавіювання: «Я – сміливий». Завдяки таким сеансам діти йогів уже в 5–6 років можуть виконувати найскладніші дії, які не під силу навіть дорослим (З посібника).

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- Пам'ятник стоїть на п'єдесталі, який дивиться вперед з піднятою догори рукою.
- Василько сміливо втік від вовків.
- Вона ледь летіла на крилах, легко махаючи ногами.

НА ДОЗВІЛІ

ЗНАЙДІТЬ БУКВУ

Замість крапок упишіть букви й прочитайте скоромовки. Зверніть увагу: для кожної скоромовки вам потрібно віднайти лише по одній букві.

1. Завірю..а, ..урделиця й ві..ола на ..марині ї..али.
2. ..азан, ..азанка й ..азанятко з жира..ом роблять ..іззарядку.
3. ..і.. пі.. ..убом си..ів та й у ..у..ку ..у..ів.
4. Че..ез г..ядку г..іб тхі.. ямку.

Слова одні нам тішать слух і зір,
а інші нас відштовхують
раптово.

М. Рильський

Морфологія. Орфографія Прислівник

Ви знатимете:

- загальне значення прислівника, його морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити прислівники, відрізняти їх від омонімічних частин мови;
- визначати граматичні ознаки прислівників;
- утворювати ступені порівняння прислівників;
- правильно наголошувати й писати прислівники;
- складати речення й тексти з прислівниками.

§ 32. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості прислівників, їхні розряди за лексичним значенням, а також про роль прислівників у мові

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке обставина? 2. Які є засоби зв'язку речень у тексті?

324 Порівняйте слова в колонках. Визначте, слова якої колонки є прислівниками. На які питання вони відповідають? Що означають? Зробіть висновок про особливості прислівника як частини мови.

радісно	радісний	радість
далеко	далекий	далеч
вдень	денний	день

Загальне
значення

Прислівник – це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки й відповідає на питання *як? де? коли? чому? навіщо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *затишно, навкруги, влітку, зопалу, навмисне.*

ПОРІВНЯЙМО:

їхали *швидко*, дорога *ліворуч*, *щільно* зачинений
ознака дії ознака предмета ознака ознаки

Граматичні
ознаки

Прислівники не змінюються. Вони не мають закінчень:
високо, здалеку, бігом, зліва.

Синтаксична
роль

У реченні прислівник найчастіше буває **обставиною**. **НАПРИКЛАД:** *Навшпиньки* виглядають жоржини через тин (Л. Костенко).

Якщо прислівник залежить від іменника, то виконує роль **означення**. **НАПРИКЛАД:** *Карлос вибрав шлях (який?) направо* (Леся Українка).

Прислівник, який виражає стан людини, природи чи ставлення до висловлюваного, є **присудком** (*соромно, весело, тихо, темно, жаль, можна, пора*). **НАПРИКЛАД:** *Надворі холодно.*

Мовний
засіб

Прислівники використовують як засіб **підсилення виразності** мовлення, а також для зв'язку речень у тексті.

325 І. *КОЛО ДУМОК*. Поясніть, чому в першому реченні виділений прислівник означає ознаку дії, у другому – ознаку предмета, а в третьому – ознаку іншої ознаки.

1. Сонце **ввечері** зайшло за ріку (В. Ткаченко).
2. Не потребують вони щоранку кави **по-варшавськи** (Остан Вишня).
3. **Зовсім** близько з води вихопилася гостра скеля (Я. Баш).

II. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поставте питання від головного слова до залежного. Зазначте, що означає прислівник (ознаку дії, предмета чи іншої ознаки), та підкресліть його як член речення.

як?

ЗРАЗОК. Весело заспівали (озн. дії).

III. Розберіть за будовою прислівники *ввечері, близько*.

326 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою прислів'я. Прочитайте свої прислів'я однокласнику, вставляючи на місці пропуску антоніми до виділених прислівників.

Перша група. 1. **Високо** літає, та ... сідає. 2. Де **м'яко** стелять, там ... спать.

Друга група. 1. **Далеко**, та легко; ... , та слизько. 2. **Гірко** зробиш – ... з'їси.

327 Складіть і запишіть по одному реченню з прислівниками, що означають: а) ознаку предмета; б) ознаку ознаки. Підкресліть прислівники як члени речення.

Розряди прислівників за значенням

Розряди	Питання	Приклади
Якісно-означальні	як?	<i>спокійно, швидко, високо</i>
Кількісно-означальні	якою мірою? скільки? наскільки?	<i>дуже, трохи, двічі, натрое</i>
Способу дії	як? яким способом?	<i>уголос, навприсядки, напам'ять</i>
Місця	де? куди? звідки?	<i>вгорі, там, вниз, звідти</i>
Часу	коли? відколи? до якого часу? чи довго?	<i>вдень, давно, донині, завжди</i>
Причини	чому? через що? з якої причини?	<i>згáрячу, спересéрдя, спросоння</i>
Меті	з якою метою? для чого? навіщо?	<i>навмісне, на зло, наперекір</i>

328 I. Спишіть речення, вставляючи замість питань прислівники з довідки. Над кожним прислівником надпишіть скорочено його розряд за значенням та підкресліть це слово як член речення.

1. Повій, вітре, (коли?) (*С. Руданський*). 2. А ті громи облягали небо все (якою мірою?) (*І. Багряний*). 3. Велике дерево (як?) росте (*Нар. творчість*). 4. Олесь (чому?) ніяково посміхнувся (*Гр. Тютюнник*). 5. Я сказав це (з якою метою?), щоб звернути на себе увагу (*М. Стельмах*). 6. Синіла (де?) далечінь (*О. Гончар*).

ДОВІДКА. *Згáрячу, опівночі, навмісне, дужче, навкруги, поволі.*

 II. Скориставшись тлумачним словником, поясніть лексичне значення двох прислівників з довідки (на вибір).

329 I. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цей текст співзвучний з ілюстрацією?

ЗИМОВІ БАРВИ

Л. Шелудько. Замело, завіяло

Різною буває погода взимку. Увечері безперестанку мела хуртовина. Уночі раптом похолоднішало. Коли вранці зішло сонце, усе навколо змінилося, завіталося під його жовтогарячим промінням. Сніг весело виблискував на деревах.

Мороз розмалював шибки дивовижними візерунками. Зранку на віконному склі з'явилися пір'їсті листочки, напрочуд дивні орнаменти, казкові папороті, прекрасні пальмові гілки та вишукані букети квітів.

Чим малює мороз? Водю. Тепла водяна пара непомітно для нашого ока осідає на склі, потім нагромаджується скраю. А згодом зліва направо розростається фантастичний льодовий візерунок (За А. Волковою).

II. Випишіть із тексту прислівники. Визначте усно питання, на яке відповідає кожен з них, та розряд за значенням.

III. Складіть усно речення за поданою ілюстрацією, використавши прислівники.

330 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чим прекрасна зима? А можливо, вам щось не подобається в цій порі року? Що саме?

331 Хто за одну хвилину добре й запише якнайбільше: а) якісно-означальних прислівників; б) прислівників часу?

332 Прочитайте текст і визначте засоби зв'язку речень у ньому. Доведіть, що перше й друге речення зв'язані за допомогою прислівника. Доповніть усно текст реченням з довідки, використавши як засіб зв'язку прислівник.

Максим і Денис зайшли в салон-магазин. Там вони зацікавилися новою моделлю навушників. Щоб хлопці могли краще ознайомитися з новинкою, продавець-консультант порадив їм пройти до сусідньої зали.

ДОВІДКА. Із сусідньої зали саме виходила їхня однокласниця Олена, тримаючи в руках коробку з новими навушниками.

333 Спишіть текст, добираючи з дужок потрібні, на ваш погляд, прислівники. Складіть і запишіть продовження розповіді (3–5 речень), використавши прислівники для підсилення виразності мовлення та для зв'язку речень у тексті.

Це було (взимку, влітку, восени, навесні). Якось (увечері, вдень, вранці, вночі) з вулиці долинув (дуже, надзвичайно, трохи) дивний звук. Я (тихо, повільно, швидко, боязко) підійшов(ла) до вікна й побачив(ла) там...

334 Накресліть у зошиті кросворд і впишіть відповіді-прислівники. Якщо бажаєте, складіть свій кросворд на тему «Прислівник».

1. Перший раз.
2. Антонім до слова *увечері*.
3. Антонім до слова *низько*.
4. Синонім до слова *скрізь*.
5. З лівого боку.
6. Антонім до слова *киво*.
7. Два рази.
8. Антонім до слова *зверху*.
9. Дуже швидко.
10. Синонім до слова *разом*.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
п	р	и	с	л	і	в	н	и	к

§ 33. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прислівників, творення їхніх форм і про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Як творимо ступені порівняння прикметників?

335 Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділених прислівників. Який із них вказує, що ознаку дії виражено більшою мірою, а який – найбільшою? Зробіть висновок про особливості прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

Швидко біжать поїзди степами, **швидко** пливають кораблі морями, ще **швидше** летять літаки попід небесами, та **найшвидше** летить материне серце. Через гори високії, через води глибокіі, через краї чужі несходи-мі летить воно ластівкою за синами, шукаючи, виглядаючи їх... (І. Ба-гряний).

Ступені
порів-
няння

Прислівники з кінцевим суфіксом **-о** та **-е**, як і якісні прикметники, мають вищий і найвищий ступені порівняння. **ПОРІВНЯЙМО:**

Звичайна форма	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
<i>низько</i>	<i>нижче, більш низько</i>	<i>найнижче, найбільш низько</i>

Винятки

Не мають ступенів порівняння прислівники з префіксом **за-** (*забагато, занадто*) та прислівники із суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-** (*тихесенько*).

Творення ступенів порівняння

Вищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси -ш- , -іш-	Додаємо слова більш , менш до звичайної форми прислівника
<i>тепліше</i>	<i>більш тепло</i> <i>менш тепло</i>

Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Додаємо префікс най- до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова найбільш , найменш до звичайної форми прислівника
най тепліше	найбільш тепло найменш тепло

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прислівників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** погано – гірше, добре – краще, багато – більше.

Додаткові засоби

Значення вищого ступеня можна **посилити** словами **значно**, **набагато**, **куди**, **ще**, **трохи**. **НАПРИКЛАД:** значно **тепліше**, **куди** швидше, **трохи** вище.

Значення найвищого ступеня можна **посилити** префіксами **як-**, **що-**. **НАПРИКЛАД:** **якнай**тепліше, **щонай**повніше.

Зміни звуків

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси **-к-**, **-ек-**, **-ок-** випадають. **НАПРИКЛАД:** швидко – швидше; широко – ширше.

Крім того, у деяких прислівниках відбувається чергування приголосних. **НАПРИКЛАД:** дорого – дорожче; близько – ближче; низько – нижче.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають тільки ті прислівники, які утворені від якісних прикметників (теплий → тепліше).

336 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть з речень форми прислівників: один з вас – вищого ступеня порівняння, а інший – найвищого. Які із цих форм прості, а які – складені?

1. Важко в школі, та ще важче в полі (Нар. творчість). 2. Тут регіт залунав гучніш од грому (Д. Павличко). 3. Звичайно, в плани можна і треба заглядати, але бажано якнайменше (М. Стельмах). 4. ...На світі той наймудріший, хто найбільше любить життя (В. Симоненко). 5. Найбільш легко люди вірять у те, до чого прагнуть (Вольтер). 6. У спеку люди почуваються більш комфортно в приміщеннях, обладнаних кондиціонером (З реклами).

II. Виділені слова розберіть за будовою.

337 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте народний вислів «Де ледарів більше, там живеться гірше»?

Омоніми

Необхідно відрізнити **прислівники** вищого і найвищого ступенів порівняння від однозвучних **прикметників** у формі називного відмінка вищого і найвищого ступенів порівняння. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівник	Прикметник
як?	яке?
Олесь стрибає <u>найвище</u> . (залежить від дієслова)	Виліз на <u>найвище</u> дерево. (залежить від іменника)

338 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прислівником, а в другому – прикметником.

1. Глибше орати – більше хліба мати (*Нар. творчість*).
2. Озеро Світязь глибше, ніж Синевир.

339 I. Прочитайте речення. Визначте частину мови виділених слів. Випишіть словосполучення з прислівниками.

1. Чиста совість – **найкраще** сподійне (*А. Конан Дойль*). 2. **Найкраще** тут улітку, коли пишно цвіте акація (*С. Хаврусь*). 3. Діла говорять **голосніше**, як слова (*Нар. творчість*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *найбільше* так, щоб у першому реченні це слово було прислівником, а в другому – прикметником. Підкресліть це слово як член речення та розберіть за будовою.

340 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєтеся на спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися прислівниками вищого ступеня порівняння. Вимовте подані словосполучення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня.

Біжи (швидко), стрибай (високо), нагинайся (низько), кидай (далеко), тримайся (міцно), бий (сильно), пасуй (точно), стій (рівно), підбігай (близько).

341 I. Утворіть від поданих слів (де це можливо) просту та складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння. Якими суфіксами і префіксами ви скористалися?

ЗРАЗОК. Упевнено – *упевненіше, менш упевнено, найупевненіше, найбільш упевнено.*

Рішуче, дорого, занадто, широко, гарненько, тяжко, гарно.

II. З одним утвореним прислівником (на вибір) складіть і запишіть речення.

342 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні відбулися зміни звуків?

1. Тупотять прудкії коні, гомін (*близько*) все луна (*Леся Українка*).
2. З моря все (часто) налітали теплі вітри (*І. Цюпа*). 3. А сонце все (дуже)

дорожче
вужче
нижче
ближче
дужче
тяжче

пече (Дніпрова Чайка). 4. Чекати погано, а доганяти ще (погано). 5. Їла коса кашу – ходи (низько), не їла коса каші – бери (високо) (Нар. творчість).

II. Підкресліть прислівники як члени речення.

III. Прислівники, утворені від виділених слів, розберіть за будовою.

343 Хто зможе утворити шість варіантів вищого й найвищого ступенів порівняння прислівника *рано*? А хто ще більше?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід уникати помилок у вживанні прислівників. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
більш точно, точніше	більш точніше
найбільш точно, найточніше	найбільш точніше

344 Відредагуйте усно речення. Поясніть допущені помилки.

1. Їхати ранковим рейсом найбільш зручніше. 2. Сьогодні я одягнувся менш тепліше. 3. Мишко намагався ступати якнайтихесенько. 4. Сергій більш відповідальніше ставиться до навчання. 5. Нинішнього року пшеницю зібрали більш раніше. 6. Учитель попросив читати більш голосніше.

345 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «Спортивні змагання» або «У магазині спорттоварів», використавши прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть їхню роль у вашому тексті.

346 Випишіть із підручника географії або історії 3–5 речень із прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть роль цих форм у тексті.

Розбір прислівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

На те воно й жито, щоб всюди жити (І. Савич).

Всюди – прислівник місця, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Всюди – присл. місця, обстав.

347 I. Прочитайте текст. Визначте в ньому ключові слова. Знайдіть прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння та поясніть їхню роль у тексті.

Перший сніг завжди лежав недовго і скоро танув. Але цей, що випав на мерзлу землю, затримався найдовше, а там повіяли північні вітри, нанесли нового снігу, і так поступово настала зима. На хатах лежали білі

пухнасті шапки, і від того хати робилися ще присадкуватіші й наче глибше заходили в землю. Голосніше ревла худоба по дворах, дужче скрипіли журавлі біля криниць, кожне слово чулося далеко. У чистому й морозному повітрі все бачилося більш ясно, чулося голосніше... (За В. Кучером).

II. Випишіть із тексту три прислівники (на вибір) і розберіть їх письмово як частину мови.

§ 34. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про те, як сформувалися прислівники та як відрізнити їх від однозвучних слів інших частин мови

ПРИГАДАЙМО. Які є способи творення слів? Яке слово називають похідним?

348 Порівняйте прислівники в колонках. З'ясуйте, від яких частин мови утворено слова кожної з них. Які префікси й суфікси ви помітили? Зробіть висновок про особливості творення прислівників.

вгору
щодня

гáряче
здалеку

вперше
утрьох

забагато
дотепер

пошепки
навскач

Походження

Більшість прислівників сучасної української мови виникли від різних частин мови. **НАПРИКЛАД:** *влітку* (від іменника з прийменником *в*), *далеко* (від прикметника), *сидьма* (від дієслова).

Способи творення прислівників

Способи	Приклади
Суфіксальний	<i>два</i> → <i>двічі</i> , <i>глибокий</i> → <i>глибоко</i>
Префіксальний	<i>весело</i> → <i>невесело</i> , <i>видно</i> → <i>заві́дно</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>шостий</i> → <i>ушосте</i> , <i>близький</i> → <i>зблизька</i>
Складання повнозначних слів чи їхніх основ	<i>мимоволі</i> , <i>ліворуч</i> , <i>обіруч</i>
Перехід з інших частин мови	<i>ранком</i> , <i>ніччю</i> , <i>бігóm</i> (<i>Ранком вирушили в дорогу</i>)

349 I. Доберіть з довідки до фразеологізмів синонімічні прислівники. Визначте усно, від яких слів утворено ці прислівники.

Ні світ ні зоря, поклавши руку на серце, як кіт наплакав, до останньої нитки, до сьомого поту, ні туди ні сюди, за тридев'ять земель, не за горами, хоч греблю гати.

ДОВІДКА. *Рано, повністю, тяжко, багато, нерухомо, мало, далеко, близько, щиро.*

II. Хто пригадає інші фразеологізми, які можна замінити синонімічними прислівниками?

350 Утворіть і запишіть від поданих слів прислівники, використовуючи подані в дужках префікси й суфікси. Розберіть ці прислівники за будовою, позначте твірну основу та скорочено зазначте спосіб їх творення.

ЗРАЗОК. широкий (-о) – широко (суф.).

Добрий (-е), щоденний (-о), душевний (-о), весело (не-), день (-а), нині (до-), весна (на-, -і), другий (у-, -е), гарячий (з-, -у).

351 Доберіть усно до поданих слів спільнокореневі прислівники. З одним утвореним прислівником (на вибір) складіть і запишіть речення.

Зима, осінь, ніч, далекий, шалений, рішучий, сидіти, шепотіти.

352 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що на вулиці до вас звернулися з проханням підказати, як пройти до найближчої аптеки. Складіть речення, можливе в цій ситуації, використавши прислівники *ліворуч* і *праворуч*. Поміркуйте, як утворено ці прислівники.

353 Прочитайте вголос прислівники, правильно їх наголошуючи. Випишіть слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Від яких слів вони утворилися?

Попéреду, посере́дині, зóбла, щорáзу, ве́рхи, на́чисто, затéпла, мимовóлі, двічі, відтепéр, взі́мку, босóніж, допі́зна, зда́леку.

354 I. З'ясуйте, чи одним і тим самим способом утворено такі слова: а) прислівники *невесело* і *зблизька*; б) іменник *біг* і прислівник *бігом*. Відповідь обґрунтуйте.

II. Виконайте словотвірний розбір прислівників *щовіторка*, *вранці*, *здавна*.

355 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні слово *весною* вважаємо прислівником, а в другому – іменником.

1. **Весною** там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть (*Марко Вовчок*).

2. У повітрі вже пахне **весною**, хоч поки ще лютий (*Е. Галадріель*).

356 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, коли слова *вечором* і *ранком* матимуть закінчення, а коли – ні. Відповідь обґрунтуйте.

Омоніми

Прислівники й омонімічні слова інших частин мови розпізнаємо в контексті (за лексичним значенням, граматичними ознаками, синтаксичною роллю). **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівники	Інші частини мови
<p><u>добре</u></p> <p>Там <u>добре</u>, де нас нема.</p>	<p><u>добре</u> (прикм.)</p> <p><u>Добре</u> слово кожному приємне.</p>
<p><u>ранком</u></p> <p><u>Ранком</u> дуже холодно.</p>	<p><u>ранком</u> (імен.)</p> <p>Привітати з добрим <u>ранком</u>.</p>

357 I. Знайдіть у кожній парі й випишіть одне сполучення з прислівником. Поставте питання від головного слова до залежного. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Попрацювати добре – **добре** ставлення; **хороше** повітря – **хороше** вдягнутий; прокидаюся ранком – з новим **ранком**; займатися **бігом** – **пішов бігом**.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

МІРКУЙМО. У сполученні *прокидаюся ранком* слово *ранком* виражає ознаку дії, відповідає на питання прислівника (*коли?*), не змінюється (-ом – суфікс), у реченні виступає обставиною. Отже, це – прислівник. У сполученні *вітаю з новим ранком* слово *ранком* означає предмет (*ранок*), відповідає на питання іменника (*з чим?*), змінюється (-ом – закінчення), у реченні є додатком. Отже, це – іменник.

358 I. Спишіть ліричні твори Дмитра Павличка. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

Є люди, як дуби, і є дуби, як люди:
Безстрашно грому підставляють груди,
Щоб немічну берізку захистить,
Хоч знають **добре** – їм загибель буде.

* * *

В криницю старості не заглядай,
Про те, яким ти будеш, не гадай,
Якщо не можеш бути вічно юним,
То замолоду не будь старим бодай!

Д. Павличко

II. Знайдіть прислівники, розберіть їх за будовою та визначте спосіб творення. Чи можна поза контекстом визначити частину мови виділеного слова? Чому?

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Прислівники формувалися протягом багатьох віків і продовжують формуватися нині з різних частин мови. Найбільше прислівників утворено від прикметників та іменників (*високо, далеко, зранку, верхи*). Значно менше прислівників походить від числівників, займенників, дієслів (*єдвоє, надвоє, по-друге; передусім, нізащо; досхочу, жартома*). Але найбільші таємниці містять у собі прислівники, що утворилися від слів, яких немає в сучасній мові (*вщент, набакир*). Слова *куди, тут, завжди* й подібні утворилися так давно, що в них важко встановити первісну форму.

Протягом усієї історії української мови відбувається перехід інших частин мови у прислівники, унаслідок чого з'явилося немало прислівникових сполучень, що зберігають зв'язок із частинами мови (*до загину, з розгону, по правді, на світанку*).

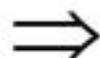
§ 35. БУКВИ Н ТА НН У ПРИСЛІВНИКАХ

Про те, які прислівники пишемо з двома буквами н та яка роль у цьому прикметників і дієприкметників

ПРИГАДАЙМО. Коли в прикметниках і дієприкметниках пишемо **н**, а коли – **нн**?

359 Прочитайте прикметники та утворені від них прислівники. Зверніть увагу на написання букв **н** і **нн** у словах обох колонок. Зробіть висновок, від чого залежить написання **н** і **нн** у прислівниках.

Прикметники
 несподіваний
 незрівнянний
 щоденний
 шалений

Прислівники
 несподівано
 незрівнянно
 щоденно
 шалено

Пишемо **н**
 або **нн**

У прислівниках пишемо стільки **н**, скільки їх є в прикметниках і дієприкметниках, від яких утворено ці прислівники. **НАПРИКЛАД:** беззмінно (бо беззмінний), численно (бо численний), нежданно (бо нежданий).

ОРФОГРАМА

Букви **н** і **нн** у прислівниках

Пишемо
нн

З двома **н** пишемо також прислівники спросоння, зрання, попідвіконню, попідтинню.

360 I. Поясніть написання **н** і **нн** у поданих прикметниках. Утворіть і запишіть від цих слів прислівники за допомогою суфікса **-о**. Підкресліть і поясніть орфограму «Букви **н** і **нн** у прислівниках».

Шалений, стараний, нежданий, негаданий, позмінний, туманний, нескінченний, неказаний, докорінний, страшений, сумлінний, бездонний, бездумний.

II. Прислівники, утворені від виділених прикметників, розберіть за будовою та визначте спосіб їх творення.

361 У кожній групі прислівників знайдіть один, який відрізняється від двох інших написанням (**н** або **нн**).

1. Туман..о, спросон..я, схвильован..о.
2. Стурбован..о, старан..о, зран..я.
3. Попідтин..ю, нужден..о, шален..о.
4. Навман..я, радісн..о, позмін..о.
5. Монотон..о, нескінчен..о, неждан..о.

шалено
 нежданно
 старанно
 неказанно
 нескінченно

362 I. Спишіть слова, вставляючи на місці пропуску, де потрібно, букву **н**.

1. Бездоган..о, скажен..о, завітчан..о, шален..о, щоден..о, незбагнен..о, впевнен..о, гуман..о, самовіддан..о, старан..о, незрівнян..о, невгамовн..о, сумлін..о, сон..о, спросон..я, попідвікон..ю, невин..о, непримирен..о.

2. Впевнен..о, синхрон..о, несподіван..о, страшен..о, попідтин..ю, неждан..о-негадан..о, стомлен..о, зран..я, ненавмисн..о, невблаган..о, ненастан..о, зажурен..о, поімен..о, невпин..о.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

363 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Запропонуйте однокласнику (однокласниці) один прислівник, який пишемо з *нн*. Складіть і запишіть речення із запропонованим вам словом.

364 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Стій серце стій, не бийся так **шален(н)о**. Вгамуйся думко (не)літай так буйн(н)о (*Леся Українка*). 2. Як парость виноградної лози пл(е,и)кайте мову. Пильн(н)о й ненастан(н)о політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде. Вірн(н)о і слухнян(н)о нехай вона щоразу служить вам (*М. Рильський*). 3. Заіржав страшен(н)о кінь і битися почав у своїм стійлі (*І. Франко*). 4. Сніг падав безшелес(т)но й рівно туман(н)о танули огні (*М. Рильський*). 5. Сніги іскряться. Бачу їх щоден(н)о в синім сні (*В. Черепков*).

II. Підкресліть прислівники як члени речення.

III. Виділене слово розберіть як частину мови (письмово).

365 Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте написання прислівників. Один фразеологізм (на вибір) введіть до невеликого тексту (4–5 речень).

Блукати попідтинню, діяти навмання, верзти як спросоння.

§ 36. НАПИСАННЯ НЕ ТА НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

Про те, коли не та ні з прислівниками пишемо разом, а коли – окремо, а також про наголошування прислівників

ПРИГАДАЙМО. 1. Як пишемо **не** з іменниками й прикметниками? 2. Як пишемо **ні** із займенниками?

366 Порівняйте написання виділених слів. Визначте, у якому реченні щось заперчується. У якому реченні прислівник з *не* виражає одне поняття? Зробіть висновок про написання *не* з прислівниками разом і окремо.

1. **Неглибоко**, під самою поверхнею землі, зберігався скарб.

2. Попливемо, тут **не глибоко**.

НЕ з прислівниками пишемо	
РАЗОМ	ОКРЕМО
якщо прислівник без <i>не</i> не вживається: <i>невдовзі, нещодавно, непорушно</i>	якщо <i>не</i> з прислівником не становить одного поняття, а є лише запереченням : <i>не вчора; не вдруге; у кімнаті не холодно; співали не весело, а сумно</i> (до прислівника є протиставлення)
якщо прислівник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (можна замінити близьким за смислом словом): <i>нехолодно</i> (тепло), <i>недалеко</i> (близько)	
<div>ОРФОГРАМА</div> <div>не з прислівниками</div>	з прислівниками типу <i>дуже, зовсім, цілком</i> : <i>не дуже, не зовсім</i>
	з прислівниками, які пишемо через дефіс: <i>не по-нашому</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання **не** з прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою **не** щось заперечуємо, то її пишемо окремо.

ПОРІВНЯЙМО:

Недалеко росла ялинка.

(одне поняття – «близько»)

Ялинка росла **не далеко**.

(заперечуємо: «ні, не далеко, а близько»)

367 Знайдіть і випишіть прислівники, які без **не-** не вживаються. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

Нещадно, невисоко, неказанно, незабаром, некрасиво, непорушно, недобре, несміливо, негусто, невгамовно, немарно, невдовзі, невтомно.

368 Спишіть, підкресліть орфограму «**Не** з прислівниками». З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть просте речення.

Не дуже, не можна, не варто, не щодня, не цілком, не досить, не вперше, не по-українськи, не туди, не влітку.

369 I. Прочитайте виразно речення. Поясніть написання **не** з прислівниками. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Говори не пишню, щоб зле не вийшло. 2. Одному не страшно, а двом веселіше (*Нар. творчість*). 3. Сухе гілля граки підбирали **недалеко** від осокара, несли вгору, мостили гнізда (*Г. Демченко*). 4. Виглядай мене в віконечко, **незабаром** я прийду (*Олександр Олесь*). 5. Десятки верст, величних і неповторних, прослалися чарівним світом, казкою, у яку не легко вірувати (*В. Шевчук*). 6. Дощ невпинно по вулицях човгає, відбиває осінні рядки (*А. Клюско*). 7. Ніч нерухомо тишею блищить (*Є. Маланюк*). 8. Любила вона його, та якось чудно, не по-людськи (*Марко Вовчок*).

II. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.

370 I. Доберіть до поданих прислівників 1–2 синоніми з префіксом **не-**. Запишіть слова групами, виділіть префікси. До яких слів можна дібрати більше двох синонімів з **не-**?

ЗРАЗОК. Тихо – неголосно.

Близько, погано, мало, дешево, повільно, пристойно,

II. Складіть і запишіть по одному реченню з прислівником *неголосно* й сполученням *не голосно*.

371 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть прислівники як члени речення, усно визначте їх розряд.

1. (Не)подалік радісно й велично літали журавлі над молодими травами... (*К. Мотрич*). 2. Його слова звучали (не)виразно, а заплутано (*Є. Гуцало*). 3. В'юн лежить (не)порушно на дні замуленої річки... (*М. Бровко*). 4. На тобі, Гаврило, що мені (не)мило (*Нар. творчість*). 5. Як слів (не)багато, то й розуму малувато. 6. Яблуко від яблуні (не)далеко падає (*Нар. творчість*).

II. Скільки крилатих висловів використано в цій вправі? Хто зможе пригадати інше прислів'я чи приказку з прислівником?

ні

З прислівниками **ні**, як правило, пишемо **разом**.

НАПРИКЛАД: **ніколи**, **нізвідки**, **нітрохи**, **нікуди**.

Ні з прислівниками пишемо **окремо**, якщо **ні** виступає в ролі сполучника. **НАПРИКЛАД:** **ні туди ні сюди**, **ні так ні сяк**.

Наголос

Іноді наголос допомагає розрізнити слова. **ПОРІВНЯЙМО:**

ніку́ди (ні в яке місце)	ні́куди (немає куди)
ніде́ (ні в якому місці)	ні́де (немає де)
ніко́ли (у жодний час)	ні́коли (немає коли)

372

I. Прочитайте речення, правильно наголошуючи виділені прислівники. Поясність їхнє написання.

1. І вже каштанам **ні́коли** дрімати, і сонце не надивиться на зорі (В. Симоненко). 2. Шукайте посмішку Джоконди, вона **ніко́ли** не мине (Л. Костенко). 3. Розпочались канікули, а відпочити **ні́коли** (Г. Бойко). 4. Учатися **ніко́ли** не пізно. 5. Лінивому завжди **ні́коли**: вранці ясно, вдень жарко, а ввечері кусають комарі (Нар. творчість).

II. Складіть і запишіть по одному реченню з прислівниками **ніку́ди** й **ні́куди**.

373

Спишіть слова, розкриваючи дужки, позначте префікси.

1. (Ні)де, (ні)як, (ні)звідки, (ні)відкіль, (ні)трохи, (ні)скільки, (ні)багато (ні)мало, (ні)туди (ні)сюди.

2. (Не)щоранку, (не)обачно, (не)хотя, (не)вдогад, (не)сьогодні, (не)щадно, (не)влітку, (не)по-батьківському, (не)винно, (не)влад.

374

I. Утворіть від поданих слів спільнокореневі прислівники за допомогою префіксів **не-** або **ні-**. Запишіть слова парами.

Коли, високо, звідки, трохи, давно, мало, як, сумно, де, куди, добре, страшно, сміливо.

II. Два утворених слова розберіть за будовою, визначте їхній спосіб творення.

375

Поясніть, чим різняться слова **неабі́як** і **не абі́як** у поданих реченнях. До яких частин мови належать, як наголошуються? Складіть по одному реченню із цими словами.

1. Коли ведмежа підросло, воно зірвалося з ланцюга й **неабі́як** подряпало нічного вартового (Л. Смілянський). 2. А річки! Скільки їх тут! **Не абі́як** в'юняться, а, здається, закручуються вигадливими петлями (Із журналу).

376 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Позначте орфограми. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Хмари повзли так ни(з,с)ько, що перехожі (не)сподіван(н)о виринали з них і так само (не)сподіван(н)о тонули (В. Симоненко). 2. Уночі (не)помітно підкрався приморозок до сон(н)ого дер(е,и)ва (І. Цюпа). 3. Дуби ростуть поволі, (не)квапливо (М. Рильський). 4. Але буває й таке, що події набігають (не)раптово, а насуваються повільно, (не)поспішаючи (В. Собко). 5. (Ні)хто таких героїв вам (не)знайде (ні)де, ні(в)кого і (ні)як (В. Сосюра). 6. (Не)тепер по гриби ходити, а восени, коли будуть родити (Нар. творчість).

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

§ 37. НАПИСАННЯ И ТА І В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

Про те, коли в кінці прислівників після г, к, х, ч, ж пишемо букву и, а коли – і, а також про наголошування прислівників

377 Прочитайте слова. Визначте, після яких букв у кінці прислівників пишемо и, а після яких – і. Чи є в цих прислівниках префікс по-? Зробіть висновок про написання и та і в кінці прислівників.

опівночі	верхи	по-українськи
насторожі	заввишки	по-ведмежи
тричі	навкруги	по-вовчи

Пишемо и

У кінці прислівників відповідно до вимови пишемо и або і.
НАПРИКЛАД: угорі, згори, напровесні.

Труднощі становлять прислівники, у яких перед и або і стоять г, к, х, ж, ч.

У кінці прислівників після г, к, х, а також у кінці прислівників з префіксом по- пишемо букву и. **НАПРИКЛАД:** навкруги, пішки, по-українськи, по-ведмежи.

Букву и пишемо також у кінці прислівників восени, počas-ти, безвісти.

Пишемо і

У кінці прислівників після ж, ч (крім прислівників з префіксом по-) пишемо букву і.
НАПРИКЛАД: насторожі, двічі, позаочі.

ОРФОГРАМА

Букви и та і в кінці прислівників

378 I. Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків прислівники з довідки. Поясніть лексичне значення цих прислівників та їх написання.

1. Я ... відповім на твоє запитання. 2. Тополя сягає до сорока метрів 3. Щоб скоротити шлях, хлопці пішли вулицею 4. Чоловіки сиділи на колодах або просто 5. Йому навіть ... , для чого це треба робити. 6. За хлопцем ... йшов батько.

ДОВІДКА. Заввішки, навпрошкі, навпрісядки, невтямкі, залюбки, на́зирці.

II. Доберіть синоніми до виділених у довідці слів.

379 I. Прочитайте слова вголос, правильно наголошуючи їх. Обґрунтуйте написання. Які з поданих слів стилістично забарвлені (характерні для розмовного мовлення)?

Навсі́дячки, упо́вні*, на́разі**, по-украї́нськи, по-англі́йськи, го́пки, на́впрісядки, на́вшпі́ньки, на-впо́мацки, пооди́нці, неперéливки, опівночі, навві́передки, по́тайки, невтямкі, по́ночі, завдо́вжки, поза́очі.

по-украї́нськи
по-украї́нському

*Упо́вні (впо́вні) – 1) з наповненим посудом; 2) у самому розквіті, у розпалі.

**На́разі – поки що, зараз.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Виберіть кожен п'ять слів із поданих і продиктуйте їх однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

380 Запишіть послідовно слова у дві колонки: 1) з пропущеною буквою *і*; 2) з пропущеною буквою *и*.

Вкуп..., залюбк..., насторож..., безвіст..., ліньк..., трич..., вповн..., насправд..., по-ведмеж..., утрич..., потайк..., мимовол... .

КЛЮЧ. У кожному слові першої колонки підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву українських гір.

381 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви замовляєте письмовий стіл у свою кімнату. Бажані розміри: ширина – 50 см, довжина – 120 см, висота – 100 см. Складіть усно висловлювання, можливе в цій ситуації, використавши деякі з поданих нижче прислівників для повідомлення бажаних розмірів стола.

завдо́вжки
завши́ршки
завві́шки

завгли́бшки
завбі́льшки
завто́вшки

382 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки та букву *и* або *і*. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Я входжу в ліс – трава стає навшпиньк.. кошлатий морок лапу подає (Л. Костенко). 2. Коли повітря ставало по-материнськ.. м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав (Є. Гуцало). 3. Дніпро розкішно летиться більше верстви завширшк.. попід самими горами (І. Нечуй-Левицький). 4. Лінивий двіч.. ходить скупий двіч.. платить (Нар. творчість). 5. Ну ж і рідня ми з вами – через дорогу навприсядк.. (В. Земляк). 6. Певно на щастя дорогу дощ перейшов уповн.. (П. Сингаївський).

II. Поясніть значення виділених фразеологізмів. Складіть усно з ними по одному реченню.

383 Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *и* або *і*. Виділені слова розберіть за будовою, визначте спосіб їхнього творення.

Навприсядк..., залюбк..., по-вовч..., уповн..., опівноч..., уноч..., почаст..., трич..., навпак..., по-українськ..., навсидячк..., трішк..., щомит..., пооди́нц..., пішк..., навпрошк..., навпомацк..., навскос..., позаоч... .

384 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий твір-опис (5–7 речень) на тему «Чекає дощ зірватися щомиті». Використайте прислівники з орфограмою «Букви *и та і* в кінці прислівників».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий твір-роздум (5–7 речень) на тему «Скупий платить двічі». Використайте прислівники з орфограмою «Букви *и та і* в кінці прислівників».

§ 38. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ НА -О, -Е, УТВОРЕНИХ ВІД ПРИКМЕТНИКІВ І ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим прикметники відрізняються від дієприкметників? 2. Які є шиплячі звуки?

385 I. Прочитайте вголос прислівники, чітко вимовляючи звуки. Зверніть увагу на кінцеві приголосні. У яких словах ці звуки стоять після шиплячих?

Рішуче, добряче, **хвилююче**, погоже, сліпуче, **таємниче**, **щонайгірше**, **неохоче**, терпляче, **завше**, **непосидюче**, повільно, нерухомо, **дбайливо**, **весело**, довго, стомлено, **порожньо**, **зачаровано**, **зажурено**.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки. Звуків чи букв більше в кожному з них?

Пишемо **о**

У прислівниках, утворених від прикметників і дієприкметників, у кінці переважно пишемо **о**. **НАПРИКЛАД:** *яскрав**о***, *свіж**о***, *чист**о***, *схвилюван**о***.

ОРФОГРАМА

Букви **о, е** в кінці прислівників

Пишемо **е**

Зрідка, зокрема після **шиплячих**, у кінці прислівників пишемо **е**. **НАПРИКЛАД:** *гаряч**е***, *неминуч**е***, *боляч**е***, *ворож**е***.

386 I. Утворіть і запишіть від поданих прикметників та дієприкметників прислівники на -о, -е. Виділіть суфікси.

Закоханий, блискучий, терплячий, завітчаний, нежданий, добрячий, задуманий, сліпучий, радісний, хороший, шалений, мальовничий.

II. Підкресліть і поясніть орфограму «Букви *н і nn* у прислівниках».

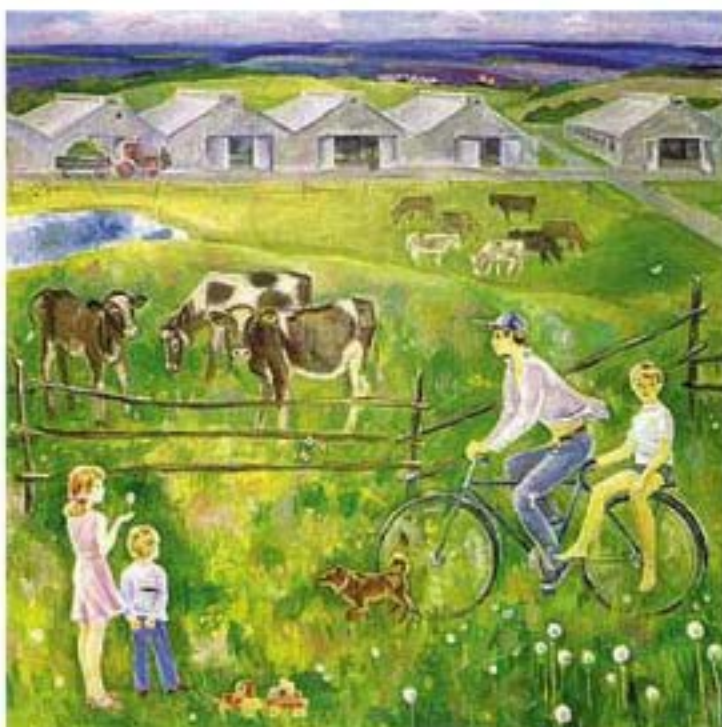
387 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Сонце в(е,и)сні знов привітн(е,о) свят-рушнички вист(е,и)ля (Д. Іванов). 2. У нашій Галактиці зорі розташовані нерівномірн(е,о), їх найбільше навколо її центра (З підручника). 3. А небо засніжене ніжн(е,о) так ніжиться (О. Лященко). 4. Розв'яже дядько торбу, дістане хліба, сала, поїсть добряч(е,о) (С. Олійник). 5. Сонях старенький смутн(е,о) згорбатів, будем на осінь добрі й багаті (І. Жиленко).

II. Хто знайде в реченнях три слова, у яких можливе чергування звуків? А хто знайде ще більше таких слів?

388 Розгляньте репродукцію картини, усно опишіть, що на ній зображено. Складіть і запишіть за картиною три речення, використовуючи прислівники з орфограмою «Букви **о, е** в кінці прислівників».

О. Колеснікова. Капікули

§ 39. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Про те, як пишемо складні прислівники та як відрізнити їх від однозвучних сполучень, які пишемо окремо

ПРИГАДАЙМО. Які слова називаємо складними?

389 Порівняйте написання прислівників у колонках. Зверніть увагу на виділені частини й поміркуйте, як утворено слова. Зробіть висновок про написання прислівників разом і через дефіс.

абикуди
анікуди
декуди

будь-куди
хтозна-куди
казна-куди

Прислівники пишемо разом, окремо або через дефіс.

Разом

Разом пишемо складні прислівники, які утворені:

- сполученням прийменника (кількох прийменників) із будь-якою частиною мови: **вголос** (в+голос), **навколо** (на+в+коло), **вперше** (в+перше), **набагато** (на+багато);
- сполученням часток **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-** із будь-якою частиною мови: **абікуди**, **анітрохи**, **деколи**, **чимало**, **щовечора**, **якраз**;
- з кількох основ: **босоніж**, **мимоволі**, **нашвидкуруч**, **стрімголов**, **праворуч**.

Дефіс

Через дефіс пишемо складні прислівники, які утворені:

- за допомогою прийменника **по** від займенників і прикметників на **-ому**, **-єму** або **-и**: **по-сво́єму**, **по-до́брому**, **по-бра́тєрськи**;
- за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: **по-перше**, **по-третє**;
- за допомогою часток **будь-**, **-будь**, **-небудь**, **ка́зна-**, **хто́зна-**, **-то**: **бу́дь-куди**, **куди́-бу́дь**, **коли́-небу́дь**, **ка́зна-коли**, **де́сь-то**;
- з двох прислівників: **вряді́-годи́**, **де́сь-і́нде**, **сяк-та́к**;
- повторенням того самого слова; поєднанням синонімів, антонімів, слів із тим самим коренем: **близько-близько**, **тишком-тишком**, **більш-менш**, **тихо-тихесенько**, **зр́оду-ві́ку**.

Першу частину пишемо окремо, а дві наступні через дефіс у прислівниках **не сьогодні-завтра**, **без кінця-краю**, **з діда-прадіда**, **з давніх-давен**.

Два дефіси

Через два дефіси пишемо прислівники **пліч-о́-пліч**, **віч-на́-віч**, **всього́-на́-всього**, **будь-що-бу́дь**, **хоч-не-хо́ч**, **як-не-я́к**, **де-не-де́**, **коли́-не-коли́**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частини **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-**, **будь-**, **казна-**, **хтозна-** у словах є **префіксами**, а **-будь**, **-небудь**, **-то** – **суфіксами**.

НАПРИКЛАД: ка́зна-коли, абиколи, куди-небу́дь, де́сь-то.

ОРФОГРАМА

Написання прислівників разом і через дефіс

390 I. Спишіть прислів'я, вставляючи з довідки пропущені прислівники. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання прислівників разом і через дефіс».

1. Хто ... ледарює, той ... бідує. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 3. Колос повний до землі гнеться, а пустий ... пнеться. 4. ... гарно та тихо, а ... ворухнеться лихо.

ДОВІДКА. Вранці, увечері, зверху, всередині, влітку, узимку, угору.

влітку
восени
взимку
навесні
щоліта

II. Виділені прислівники розберіть за будовою й підкресліть як члени речення.

391 I. Прочитайте вголос прислівники, правильно наголошуючи їх. Поясніть, згідно з яким правилом пишемо слова кожної групи.

1. Босо́ніж, водно́час, за́вжди́, зо́всім, зо́зла, наві́ки, на́вхрест, на́рівно, на́різно, на́скрізь, на́спіх, на́сухо, поза́очі, по́просту, спо́вна́.

2. Коли́-не-коли́, всього́-на́-всього, віч-на́-віч, пліч-о́-пліч, хоч-не-хо́ч.

3. Бу́дь-де, бу́дь-коли, хто́зна-коли́, як-небу́дь, та́к-то.

4. Зр́оду-ві́ку, рано-вранці, вре́шті-ре́шт, ча́сто-гу́сто, давні́м-давно́, не сьогодні-завтра, з діда-прадіда, без кінця-краю.

II. З одним словом кожної групи (на вибір) складіть і запишіть словосполучення.

392 I. Прочитайте виразно текст. Доберіть свій варіант заголовка, який виражав би тему тексту. Чим цей текст співзвучний з ілюстрацією?

ВЕЧІР У СТЕПУ

Заходить ніч. У степу поволі темніє. Сонце давним-давно зайшло, і навіть смужечка вечорової зорі на заході вже зблякла, злиняла. Світ навколо якийсь дивний, сірувато-фіалковий, однотонний і безтінявий... Ліворуч, скільки й видно, аж до самого обрію, ще темний, старанно заскороджений, засіяний соняшником, величезний лан. Праворуч смужечками життя, пшениця незабаром уже в стрілку підуть. А поміж ними чорні стрічки заскородженої ріллі, далі темна улоговина розлогої мілкої балки, а по ній примарно-сріблясте хмаровиння розквітлих тернових кущів. А в тих тернах або ж великий концерт, або ж окружне змагання, або ж і весілля солов'їне. Висвистують, тьохкають, сміються й плачуть – кожен по-своєму (За В. Козаченком).

К. Білокур. У Богданівці

II. Випишіть із тексту прислівники, які пишемо разом або через дефіс. Поясніть орфограму. Визначте розряд цих прислівників (усно).

III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане (усно).

393 Доберіть до кожного з поданих слів по два спільнокореневі прислівники з префіксом *по-*. Позначте префікси та суфікси.

ЗРАЗОК. Братський – *по-братському*, *по-братськи*.

Київський, батьківський, християнський.

394 I. Пригадайте і запишіть п'ять прислівників, утворених за допомогою часток *хтозна-*, *будь-*, *-небудь*, *аби-*, *де-*, *ані-*, *що-*, *як-*. Позначте наголоси. Скористайтесь орфографічним словником.

II. Два утворені прислівники розберіть за будовою.

будь	д	...
казна	е	...
хтозна	ф	...
...	і	будь
...	с	небудь
...		то

395 Запишіть послідовно прислівники у дві колонки залежно від написання: 1) через дефіс; 2) разом.

Що/дня, аби/куди, зроду/віку, по/одинці, повік/віків, на/вздогін, в/голос, всього/на/всього, ані/трохи, казна/коли, що/ранку

КЛЮЧ. У словах першої колонки підкресліть другу від початку букву. З підкреслених букв прочитаєте назву природного явища.

396 Об'єднайтеся в групи (за рядами, варіантами тощо). Яка група зможе дібрати пропущені слова в якнайбільшій кількості поданих прислівників?

Пліч-о-..., зроду-..., врешті-..., без кінця-..., будь-що-..., коли-не-..., часто-..., вряді-..., з давніх-..., не сьогодні-..., з усіх..., десь-..., повік-..., з діда-...

397 I. Спишіть прислівники, знімаючи ризик. Поясніть написання.

1. Високо/превисоко, від/учора, часто/густо, що/весни, на/швидко, з/рідка, в/четверо, в/нічию, з/на/двору, десь/то, пліч/о/пліч, де/не/де, видимо/невидимо, хтозна/коли, з/вечора, по/нашому, по/іншому, з діда/прадіда, де/коли, що/миті, по/козацькому, аби/коли, врешті/решт, більш/менш, без кінця/краю, з давніх/давен.

коли-не-коли
видимо-невидимо
зроду-віку

2. На/скрізь, за/видна, зроду/віку, з/вечора, з/на/двору, в/до/світа, повсяк/час, по/новому, геть/чисто, по/своєму, у/четверо, на/багато, на/весні, рано/вранці, на/половину, з/ранку, на/верх, у/середині, на/четверо, по/дитячому.

 II. Поясніть лексичне значення виділених слів. Складіть і запишіть з ними по одному реченню.

398 I. Спишіть, замінюючи подані в дужках слова прислівниками. Поясніть творення і написання цих прислівників.

ЗРАЗОК. *Змагатися (в перший раз) – вперше.*

Робити (так, як батько), йти (не знаючи дороги), повернутися (в призначену годину), йти (з правого боку), писати (із задоволенням), лежати (догори обличчям), дістатися (пливучи по воді), говорити (в один час), ходити (босими ногами).

II. Одне з утворених словосполучень уведіть у питальне речення. Речення запишіть.

399 I. Прочитайте прислівники, зверніть увагу на їхнє написання і наголошення. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника, поставте наголоси. Написане уважно звірте з надрукованим.

Запанібрата, позаторік, навздогін, спідлоба, вволю, начисто, дочіста*, посередині, почасті, споконвіку, чимдуж, щоправда, дарма, знадвору, затепла, навстіж, подекуди, повсякчас, віднині, наобліп.

*Дочіста – повністю, усе, нічого не залишаючи. Дочиста – до повної чистоти.

 II. Значення незрозумілих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником.

400 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Коли/не/коли набіжить вітер ударить тугою хвилею по верховіт(т)ях (І.Цюпа). 2. Спокон/віку в дивовижних барвах стоїть світ вражаючи взаємопереходами відтінків (І.Вихованець). 3. Скільки років кохаю а закохуюсь в тебе що/дня (Л.Костенко). 4. Право/руч кр(е,и)ниці росте горобина, а з/ліва, майже біля зрубу, у пишному намисті – ч(е,и)рвона калина (І.Цюпа). 5. Сяк/так, на/в/скосяк, аби не по/людськи (Нар.творчість). 6. У/вечері посумую, а в/ранці заплачу (Т.Шевченко).

II. Поясніть вивчені пунктограми.

401 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і запишіть словниковий диктант (6 слів) на орфограму «Написання прислівників разом і через дефіс». Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

Омоніми

Прислівники треба відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іншими частинами мови, які пишемо окремо.
ПОРІВНЯЙМО:

Прислівники	Інші частини мови
надворі <i>Надворі швидко стемніло.</i>	на дворі (прийм. + ім.) <i>Дрова лежали на дворі бабусиної хати.</i>
згори <i>Спостерігали згори.</i>	з гори (прийм. + ім.) <i>Альпіністи спустилися з гори.</i>
вдень <i>Закінчили роботу вдень.</i>	в день (прийм. + ім.) <i>Побачилися в день зустрічі.</i>
напам'ять <i>Вивчив вірш напам'ять.</i>	на пам'ять (прийм. + ім.) <i>Бабуся скаржиться на пам'ять.</i>
поволі <i>Річка тече поволі, стіха.</i>	по волі (прийм. + ім.) <i>Чи по волі своїй, чи по неволі?</i>
по-новому <i>Тепер живемо по-новому.</i>	по новому (прийм. + прикм.) <i>Туристи пішли по новому мосту.</i>
вдвох <i>Вони вдвох швидко прибігли.</i>	в двох (прийм. + числ.) <i>Жили в двох кімнатах.</i>
уперше <i>Він приїхав до нас уперше.</i>	у перше (прийм. + числ.) <i>Постукав у перше вікно.</i>

Іноді відрізнити прислівник від інших частин мови допомагає наголос.
НАПРИКЛАД:

Прислівники	Сполучення іменника з прийменником
<i>надворі́, на́бік</i>	<i>на дворі́, на бі́к</i>

402 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому частини -ому, -ему у виділених словах першого рядка вважаємо закінченнями, а в словах другого рядка – суфіксами.

- У **новому** рюкзаку; у **твоєму** телефоні.
- Знімали відео **по-новому**; зробили все **по-твоєму**.

403 Прочитайте речення. Визначте частини мови виділених слів, обґрунтуйте написання. Як ви відрізняєте прислівники від однозвучних сполучень?

- Чорногуз повертав **набік** голову й злився на дітей (Ю. Яновський).
- Сонце вже пекло. Стояло досить високо підбите, і від того **по-особливому** пахло зело, трава й листя (В. Шевчук).
- В день** такий розцвітає весна на землі (В. Сосюра).
- Ну, от ми й **вдома**... Тепер будемо хазяйнувати **вдвох**

(Г. Тютюнник). 5. Сашко не біг, йшов, ледь тягнув ноги, як **назустріч** затемніла скирта сіна (М. Вінграновський). 6. **На пам'ять** усі скаржаться, а на розум – ніхто (Нар. творчість). 7. Добрий козак усе **по волі** ходить. 8. **З гори** і сани біжать, а на гору і віз не їде (Нар. творчість). 9. І **котиться** грім **вдалині**, такий довгождано-раптовий! (М. Рильський).

404 I. Знайдіть у кожній парі й випишіть одне сполучення з прислівником.

Прийшли **втрюх** – у трюх хатах; зробив **по-новому** – по новому мосту; вивчив **напам'ять** – скаржитися на пам'ять; приїхали у день народження – працював **удень і вночі**; **вправи на силу** – насилу йшов; чую **вдалечині** – **вдивлятися** в далечину; **бігли назустріч** – на зустріч з братом.

II. З одним виписаним словосполученням складіть речення. Підкресліть члени речення.

405 Складіть і запишіть по одному реченню з поданим словом і сполукою слів, підкресліть члени речення. Обґрунтуйте написання.

1. На дворі, надворі. 2. У третє, утретє. 3. По нашому, по-нашому.

406 Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть прислівники як члени речення.

З КИЄВА ДО ЄГИПТУ

Річка Ніл тече з півдня на північ, по карті – (з)низу (в)гору. А Дніпро тече з півночі на південь, по карті – (з)гори (до)низу. Отже, і Дніпро, і Ніл течуть (на)зустріч. Їх розділяють два моря – Чорне й Середземне. Дніпро впадає в Чорне море, а Ніл – у Середземне. Виходить, що можна водним шляхом дістатися з Києва до Єгипту (З підручника).

407 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** До яких країн (міст) ви хотіли б помандрувати водним шляхом? Чому?

408 Прочитайте речення. Визначте частини мови виділених слів. Поясніть відмінність у значенні й написанні цих слів. До прислівника доберіть синоніми.

1. Ти **б спочатку** розпалив огонь під казаном, а тоді воду носив (Г. Тютюнник). 2. Мало не **з початку** боїв під Хотиним Сагайдачного, що сам водив козаків у бій, було поранено кулею в руку (А. Кашченко).

409 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Льотчики саме поверталися з полігона до/дому у свій степовий виселок (М. Вінграновський). 2. Час, моя пісне, по/волі буяти (Леся Українка). 3. Затихає по/волі місто, спалахує вогнями ліхтарів (І. Цюпа). 4. Галочка увійшла до батька, на/силу ногами переступає (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. Вкраїнські прапори в/горі – мов сонце над степами (П. Тичина). 6. Кожен по/сво́му залишає після себе пам'ять (В. Скурятівський).

II. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.

§ 40. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУЧЕНЬ

Про сполучення прийменника з іменником, які сприймаємо як прислівники, та особливості написання таких сполучень

ПРИГАДАЙМО. Що таке прийменники?

410 Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені в них прислівникові сполучення. З яких частин мови складаються ці сполучення? Що означають, на які питання відповідають, чи змінюються? Зробіть висновок про особливості прислівникових сполучень.

1. Сичі в гаю перекликались, та ясен **раз у раз** скрипів (*Т. Шевченко*).
2. Почав я пробиратися до тієї хатини, а тут, як **на зло**, місяць підбився (*Г. Тютюнник*).
3. Стосунки між ними **в цілому** залишались добросусідськими (*О. Гончар*).

Поняття
сполучення

У сучасній мові є чимало сполучень, які складаються з **прийменника** та **іменника** (зрідка – прикметника, числівника), але загалом сприймаються як прислівники. Такі сполучення називають **прислівниковими**. **НАПРИКЛАД:** *без сумніву, на радість, по закону, в основному, з розгону, до діла, по двоє, раз у раз.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прислівникових сполученнях іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення. Між прийменником та цим іменником можна вставити прикметник або займенник. **НАПРИКЛАД:** *на щастя – на моє щастя; з болю – із сильного болю.*

Синтаксична
роль
Правопис

Прислівникові сполучення розглядаємо як один член речення. **НАПРИКЛАД:** *Час від часу спалахували вогні.*

Прислівникові сполучення пишемо окремо.

Найуживаніші прислівникові сполучення

З чого складаються	Приклади
з прийменника та іменника	без відома, без жалю, без сумніву, в міру, в ногу, до відома, до вподоби, до завтра, до діла, до ладу, до міри, до побачення, до речі, до смаку, до сьогодні, з болю, з розгону, на бігу, на весну (<i>але: навесні</i>), на відмінно, на вікі, на диво, на жаль, на зло, на льоту, на мить, на радість, на сміх, на урв, на ходу, на щастя, під силу, по правді, по черзі, тим часом, увісні, через силу, як слід
з двох іменників (числівників) та одного чи двох прийменників	день у день, з дня на день, один в один, раз у раз, раз по раз, рік у рік, час від часу, від ранку до вечора, з краю в край, з боку на бік, з кінця в кінець

З чого складаються	Приклади
з прийменника та прикметника	в цілому, в основному
з прийменника <i>по</i> та збірного числівника	по двоє, по троє

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Пишемо **окремо** прислівникові сполучення типу *день у день*. Але через **два дефіси** пишемо прислівники типу *всього-на-всього*.

411 I. Спишіть прислівникові сполучення. Поясніть їхню будову та написання.

До смаку, без сліду, до побачення, тим часом, в міру, уві сні, в цілості, в основному, до вподоби, до сьогодні, на диво, на совість, на ходу, на зло, на щастя, по двоє, через силу, з дня на день, по суті, один в один, з ранку до вечора.

II. Два сполучення (на вибір) уведіть у речення із звертанням. Підкресліть члени речення.

Прислівник

412 I. З'ясуйте, які прислівникові сполучення зашифровано на малюнках. Як пишемо ці сполучення? Чи можна доповнити ці малюнки іншими словами?

II. Намалюйте аналогічний малюнок, у центрі якого було б слово *на*.

413 I. Доберіть із довідки до поданих прислівників синонімічні сполучення й запишіть.

Безжалісно, інколи, безконечно, самотньо, неуважно, дивно, щороку, безмірно, безсумнівно.

ДОВІДКА. Час від часу, без жалю, на самоті, рік у рік, без уваги, на диво, без міри, без сумніву, без кінця.

II. З двома сполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

414 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Що нового ви дізналися з цього тексту?

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ГУДОК

З давніх-давен в Україні побутував народний інструмент, який називали гудок, або смик. На фресках Софійського собору в Києві до сьогодні зберігається зображення музиканта, який грає на плоскому грушоподібному струнному інструменті з коротким грифом-шийкою. Струн на інструменті було три, грали на них дугоподібним смичком. Мелодію в основному вигравали на одній струні, але, торкаючись раз по раз двох інших струн, смичок викликав їх звучання на постійній висоті. Корпус гудка притискували до грудей або спирали на коліно. До речі, гру на будь-якому струнному інструменті в давнину називали гудьбою.

«Гудок»

На жаль, у середині XVII століття гудок зазнав великої трагедії. За указом патріарха Никона ці інструменти спалювали. У XIX столітті на зміну гудку прийшла скрипка (За Л. Черкаським).

II. Випишіть із тексту прислівникові сполучення та визначте усно розряд за значенням.

415 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чи згодні ви з твердженням, що той, хто вміє грати на музичному інструменті, краще розуміє музику? На якому музичному інструменті ви хотіли б навчитися грати?

416 I. Прочитайте вголос прислівники, правильно їх наголошуючи. Які з них називаємо прислівниковими сполученнями?

1. Надміру, наза́втра, до вподо́би, під сі́лу, над сі́лу, раз по́ раз, на бігу́, без упі́ну, до за́втра.

2. На́ново, дово́лі, без смаку́, в основно́му, оди́н в оди́н, на самоті́, у стокра́т, на ди́во, до ладу́.

II. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть групи слів між собою. Продикуйте свої слова однокласнику (однокласниці) й перевірте написання.

до побачення
до вподоби
в основному
на жаль
день у день
раз у раз

417 Об'єднайтеся в групи (за рядами, варіантами тощо). Яка група зможе дібрати пропущені слова в якнайбільшій кількості поданих прислівникових сполучень?

Рік у ..., без кінця-..., час від ..., з боку на ..., день у ..., один в ..., до цих ..., з краю в ..., з дня на ..., від ранку до ...

418 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки й знімаючи risks. Підкресліть прислівникові сполучення як члени речення. Поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Кожна людина смертна та людство в/цілому безсмертне (*Апулей*).
2. Раз/по/раз стріляючи з ракетниць вони на/мить зупинялися (*М. Вінграновський*). 3. Одчиняючи **вранці** вікно я раз/у/раз бачу ряд квітучих агав (*М. Коцюбинський*). 4. Тим/часом до совеняти, що випало з гнізда, наближався кіт (*А. Гузій*). 5. День/у/день понад морем, у **безкраїх** просторах роз'їжджають кінні пікети (*О. Гончар*). 6. Країну з/краю/в/край проходили з боями (*В. Сосюра*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

419 Спишіть прислівники, знімаючи risks. Поставте наголоси.

На/весну, на/весні, на/ходу, рік/у/рік, як/слід, в/день, у/двох, по/двое, на/жаль, без/відома, без/сумніву, з/краю/в/край, на/сміх, на/відмінно, день/у/день, по/правді, до/вподоби, під/силу.

420 Складіть і запишіть по два речення зі сполученням в основному або в цілому так, щоб у першому реченні воно було обставиною, а в другому – означенням. У якому реченні матимемо прислівникове сполучення?

421 Складіть і розіграйте за особами діалог (7–9 реплік), можливий в описаній нижче ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції, увічливо спростуйте помилкові висловлювання співрозмовника. Використайте в діалозі не менше двох прислівникових сполучень, поданих у рамці або дібраних самостійно.

Директор школи звернувся до учнів із проханням допомогти (за бажанням) підготувати актовий зал для проведення свята. Ваш однокласник радить вам краще піти пограти в комп'ютерні ігри, бо є кому працювати й без вас. Ви ж вважаєте інакше.

по можливості,
під силу,
без сумніву,
до речі, на жаль,
час від часу, в міру

§ 41. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИСЛІВНИК»

422 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що він належить до наукового стилю.

ВИРОБИ З ДЕРЕВА

У XVIII – на початку XX ст. на території України майже повсюдно розвивалося різьблення та розпис на дереві. Особливо **активно** це мистецтво поширювалося в місцевостях, багатих на ліси. Там до сьогодні зберігаються відшліфовані віками традиції у виготовленні дерев'яних виробів та їх декоруванні.

Народний майстер **ніколи** не виготовляв предметів не потрібних, не функціональних. Усе, що він майстрував за допомогою сокири чи різця,

було дуже необхідне. Найпростіший предмет, виготовлений з дерева, навіть ніяк не орнаментований, уже красивий своєю формою. У ній уміло передано природні властивості матеріалу – різноманітний колір і узор деревини. А прикрашений орнаментом – різьбленим чи мальованим – дерев'яний предмет набуває великого змісту, стає твором мистецтва (За Л. Білоус).

Свічник XIX ст.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є з-поміж цих засобів прислівники?
2. Випишіть із тексту п'ять словосполучень з прислівниками (на вибір), поставте питання від головного слова до залежного, визначте усно розряд прислівників.
3. Знайдіть прислівники, які можуть мати ступені порівняння. Утворіть усно від цих слів просту форму вищого ступеня порівняння.
4. Розберіть за будовою виділені слова та визначте спосіб їх творення.
5. Доберіть синоніми до прислівників *майже, повсюдно* (перше речення).
6. Поясніть написання прислівників.
7. Виконайте письмово розбір двох прислівників (на вибір) як частини мови.

423 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба звернутися до однокласника (однокласниці) з проханням допомогти вирішити важливу справу. Доберіть два-три прислівники, кожним з яких можна доповнити (на місці пропуску) подану фразу, щоб наголосити на важливості справи.

Допоможи мені, будь ласка, вирішити одну ... **важливу** справу.

424 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Мені нагадують людські серця кри(г,х)ке й тоненьке серце олівця – зламати ле(г,х)ко, застругати важче, (с,з)писати (не)можливо (до)кінця (Д.Павличко). 2. (По)справжньому літо, здається, поч(е,и)нається тоді, коли настають (З,з)елені (С,с)вята (Л.Павленко). 3. Загойдався на хвилях човен і (по)волі став плисти (Олександр Олесь). 4. Повний, витончений по краях місяць спокійно котився (в)горі над майданом (Б.Антоненко-Давидович). 5. Він (с)початку повільно ступив один крок, другий, – а потім побіг (на)(в)здогінці (Є.Гуцало). 6. З року(в)рік (що)раз більше виявлялося різниці їхньої вдачі (В.Підмогильний).

II. Визначте частини мови в першому реченні. У якому реченні є вставне слово?

425 Складіть і запишіть із кожним прислівником-синонімом одне речення. Обґрунтуйте вживання прислівників.

Швидко, скоро, прудко, хутко, жваво.

426 Хто зможе замінити всі подані слова та словосполучення прислівниками з коренем -руч-? Поясніть спосіб творення прислівників.

Обома руками, зліва, власними руками, поспіхом, виготовляти руками, справа, голими руками, поряд.

427 I. Прочитайте текст. Випишіть прислівники, поясніть їхнє написання та роль у тексті.

ПІДСТЕРІГ

Пощастило! Підстеріг, як до лісу завітала зима. Враз. Несподівано.

Ні передзвонів кришталевої колісниці, ні молоденького посвисту візника-вістрягана – нічого не було. Стояла тиша, аж чути, як сніжинки поволі опускаються на збляклий верес. Коли-не-коли заскрипить старе дерево.

Осика злякано затулила плечі, мовчала.

Берега ніяково позирувала навсібіч.

Терен раз у раз мерзлякувато щулився – ще нижчим став.

Тільки ялина радісно ловила долонями сніжинки. Але при сусідах, певно, соромилася вголос виявляти свою радість – ще не зрозуміють і образяться. Тому теж нішелесть (Є. Шморгун).

II. З одним прислівником із тексту (на вибір) складіть усно речення на тему «Зимовий ліс».

428 Порівняйте подані парами речення. Які з них звучать милозвучніше? Поміркуйте, у чому тут причина. Свої думки звірте з довідкою.

1. «Гарна книжка», – із задоволенням промовив Сашко.

«Гарна книжка», – задоволено промовив Сашко.

2. Сергій із заздрістю розглядав велосипед.

Сергій заздрісно розглядав велосипед.

3. Тетяна стояла в нерішучості в коридорі.

Тетяна стояла нерішуче в коридорі.

ДОВІДКА. Українська мова надає перевагу прислівникам, ніж конструкціям іменника з прийменником. Усі наведені речення є правильними, але милозвучнішим є друге речення кожної пари. В українській мові більш уживані прислівники, ніж у російській мові, де вони часто поступаються конструкціям з прийменниками й іменниками (рос. с нетерпением, с удовольствием, в нерешительности).

429 I. Спишіть прислів'я, вставляючи на місцях пропусків прислівники. За потреби скористайтеся довідкою.

1. Хто нічого не робить, той ... не має часу. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 3. ... і курчата курми будуть. 4. Краще ... їхати, ніж іти. 5. Хто ... ледарює, той ... бідує. 6. Ідеш ... – дорога коротка. 7. ... і стіни помагають. 8. Кожний вітер ... дме.

ДОВІДКА. Вранці, восени, ніколи, вдома, влітку, увечері, погано, узимку, хороше, удвох, по-своєму.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих прислів'їв. За якої життєвої ситуації можна використати третє прислів'я?

430 Запишіть словосполучення в три колонки залежно від написання прислівників у них: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Схвалити (в)цілому, ставити (по)різному, узгодили (в)ранці, знати (на)пам'ять, трудитися (по)новому, (по)українськи говорити, (на)четверо роз-

різати, охороняти (по)справжньому, (до)останку триматися, стукати (не) одноразово, учитися (на)відмінно, вийти (на)перед, писати (вряди)годи.

Ключ. Підкресліть у кожному першому слові словосполучення другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову Шарля Монтеск'є «Треба багато вчитися, щоб ...».

431 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Підготуйте усне висловлювання в художньому стилі (6–8 речень) на тему «Прекрасне в моєму житті». Використайте прислівники для підсилення виразності мовлення.

ВАРІАНТ Б. Підготуйте усне висловлювання в публіцистичному стилі (6–8 речень) на тему «Мій життєвий вибір». Використайте в тексті прислівники для підсилення виразності мовлення.

432 Доберіть з підручника історії чи географії невеликий текст (20–25 речень). Проаналізуйте цей уривок щодо вживання в ньому прислівників (чи багато порівняно з іменниками, прикметниками та дієсловами; прислівники якого саме розряду переважають; чи допомагають ці слова підсилити виразність тексту).

433 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Ми вивчили тему «Прислівник». Тепер я вмію...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Доберіть приклад до кожного розряду прислівників (один приклад є зайвим).

Розряд

Приклад

- 1 якісно-означальні
- 2 способу дії
- 3 часу
- 4 причини

- А сказати згарячу
- Б говорити голосно
- В прийти пізно
- Г упасти додолу
- Д знати напам'ять

2. Префіксально-суфіксальним способом утворено прислівник

- А здалеку Б затемно В стрімголов Г ніскільки

3. Букву *н* на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

- А шален..о, зран..я, туман..о
- Б неждан..о, попідвікон..ю, сумлін..о
- В позмін..о, розкішн..о, невин..о
- Г страшен..о, неказан..о, щоден..о

4. Через дефіс треба писати всі прислівники в рядку

- А час/від/часу, ледве/ледве, хтозна/коли
- Б часто/густо, по/київськи, пліч/о/пліч
- В видимо/невидимо, під/силу, якось/то
- Г де/не/де, на/поготові, будь/куди

5. Виділене слово є прислівником і його треба писати разом у реченні

- А Чотири молоді богунці стали підніматися **на/гору** (О. Довженко).
- Б Поглянь **на/двір** – знатимеш, який хазяїн (Нар. творчість).
- В Пісня **по/волі** давно не літала, приборкана тугою, жалем пририта (Леся Українка).
- Г Зорі тихо тремтять **у/горі** (М. Коцюбинський).

6. Утворіть форми вищого й найвищого ступенів порівняння від прислівника *низько*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке прислівник? Чи змінюється він? Яким членом речення може бути?
2. На які розряди поділяють прислівники? Наведіть приклади.
3. Від слів яких частин мови творимо прислівники? Якими способами?
4. Як творимо ступені порівняння прислівників? Наведіть приклади.
5. Як пишемо **не** та **ні** з прислівниками? Наведіть приклади.
6. Чи залежить написання **н** і **ни** у прислівниках від прикметників? Відповідь обґрунтуйте.
7. Розкажіть про написання **и** та **і** в кінці прислівників.
8. Які прислівники пишемо через дефіс? Наведіть приклади.
9. З чого складаються прислівникові сполучення? Як їх пишемо? Наведіть приклади.
10. Поясніть, яку роль виконують прислівники в мові.

Проект

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Кожна група має придумати гру (вікторину, комп'ютерну гру, гру з м'ячем тощо) на тему «Правопис прислівників».

Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–10 хвилин) за поданим планом.

План захисту проекту гри

1. Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
2. Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
3. Демонстрація гри чи її частини.
4. Відповіді на запитання представників інших груп.

За одним із проектів проведіть гру в класі.

РОЗРІЗНЯЙМО

Одночасно – що здійснюється, відбувається водночас із чим-небудь іншим. *Одночасно пройти неможливо.*

Одноразово – що здійснюється, відбувається один раз. *Допомогу нададуть одноразово.*

* * *

Тепер – у наш час; останнім часом; нині, сьогодні. *Тепер я живу в Києві.*

Зараз – у цей самий момент; негайно; у момент розмови. *Зараз я вчу уроки. Я мушу зараз іти.*

* * *

Віключно – лише, тільки. *Я думав присвятити себе виключно театру.*

Винятково – надзвичайно, дуже, особливо. *Ця обставина має винятково важливе значення.*

* * *

Уперто – робити по-своєму, наполягати на своєму; непоступливо. *Тарас уперто вимагав свого.*

Наполégливо – завзято, стійко, непохитно. *Робітники наполегливо працювали, щоб вчасно виконати замовлення.*

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
щиро запрошую мені байдуже невдовзі тут затишно написав правильно щоразу	милості прошу мені все рівно у скорому часі тут уютно написав вірно всякий раз

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

абіколи	за́ново	на́чисто
абі́як	за́тепла	оди́н в оди́н
босо́ніж	зда́вна	поза́торік
ві́ч-на́-ві́ч	зда́леку	по-ново́му
всьо́го-на́-всьо́го	зо́всім	попе́реду
допі́зна	зо́бла	посере́дині
зави́дна	на́тробо́	по-тво́єму

КОРИСНО ЗНАТИ

СИЛЬНІ ЗВУКИ

Дуже гучні, інтенсивні звуки часто викликають функціональні розлади нервової системи, депресію, головний біль. Психологи пов'язують це із включенням певного біологічного коду: адже сильні, інтенсивні звуки природи пов'язані з якимись катастрофами – виверженням вулкана, громом, землетрусом, ураганом. Дуже сильні звуки – це завжди свідчення про якусь небезпеку, тому людський організм реагує на них так своєрідно (З посібника).

НА ДОЗВІЛІ

РЕБУСИ

Який прислівник «заховався» в кожному ребусі?

1. в

2. кри

3. вз

4. у з чі

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прислівники.

1. Назвіть 5 днів тижня, не згадавши при цьому ні числа, ні назв днів.
2. Коли відбуваються події, яких не було вчора й не буде завтра?
3. Як стане в лісі, коли зійде сонце?
4. Як буде в лісі, коли дощ піде?

ПОЛОВИНКИ

Прочитайте 5 прислівників, склавши картки, на кожній з яких записано тільки частину слова.

право	будь-	мимо	від	повсяк
нині	волі	руч	час	коли

СКОРОМОВКА

Ніч не спали сиченята, полягали ранком спати.

– На добраніч! – каже сич, бо в сичів же день – це ніч (Г. Бойко).

УСМІХНІМОСЯ

- Чи розмовляєте ви англійською мовою?
- Лише зі словником. З людьми поки що соромлюся.

*Буду я навчатись мови золотої у тра-
ви-веснянки, у гори крутої,
в потічка веселого, що постане річкою,
в пагінця зеленого, що зросте
смерічкою.*

А. Малишко

Морфологія. Орфографія

Службові частини мови.

Вигук

Ви знатимете:

- ознаки прийменників, сполучників, часток як службових частин мови та вигуків.

Ви вмітимете:

- знаходити прийменники, сполучники, частки, вигуки, відрізняючи їх від інших частин мови;
- правильно писати слова службових частин мови та вигуки;
- аналізувати тексти щодо використання в них службових частин мови та вигуків;
- правильно вживати службові слова та вигуки в мовленні.

§ 42. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

*Про особливості прийменників, їхню роль у мовленні,
а також про похідні й непохідні прийменники*

ПРИГАДАЙМО. Які є самостійні частини мови?

434 I. Прочитайте вірш. Пригадайте, чим службові частини мови відрізняються від самостійних. За потреби зверніться до таблиці «Частини мови» на форзаці підручника.

СЛУЖБОВІ СЛОВА

І хто це придумав, який розумака,
і звідки ці дивні дива:
службова особа, службова собака
і раптом ... службові слова!

Прийменники різні, **сполучники**, **частки**,
не й ні тут, і над є, і під...

Не знатимеш твердо – вони наче пастки;
засвоїш – все піде, як слід.

Своя в цих словечках краса і оздоба,
а тонкощі – вже й поготів.

Тож навіть якщо ви службова особа,
службових не плутайте слів!

Д. Білоус

II. Наведіть приклади службових слів із вірша.

III. Якщо бажаєте, складіть свій вірш, казку чи оповідання про службові частини мови.

Службові
слова

Службові (неповнозначні) частини мови

Службові частини мови відрізняються від самостійних тим, що:

- не мають самостійного лексичного значення (не називають предметів, ознак, дій, кількості);
- не мають морфологічних ознак, притаманних самостійним частинам мови (роду, числа, відмінка, часу тощо);
- самостійно не виконують ніякої синтаксичної ролі.

Службові частини мови – незмінні слова.

435 Доповніть усно речення прийменниками. Поміркуйте, чи можна поєднати слова в поданих реченнях без прийменників. Зробіть висновок про роль цієї частини мови. Чому, на вашу думку, прийменник має саме таку назву?

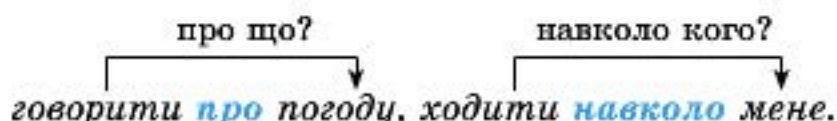
1. Після дощу _____ деревами зійшла веселка.

2. Андрійко вже вміє рахувати _____ десяти.

3. Собака спить _____ будки, а кошеня бігає _____ нього.

Поняття
прийменника

Прийменник – це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. **НАПРИКЛАД:**

Особливості

Прийменники не мають лексичного значення, але в поєднанні з іменником (займенником, числівником) можуть указувати на місце, час, напрям, причину, мету, об'єкт дії, відношення відповідності та ін. **НАПРИКЛАД:**

упав **від** втоми; росте **нід** горою; іду **до** тебе.

причина

місце

напря́м

Прийменники не змінюються.

Прийменники не є членами речення, але можуть входити до складу членів речення разом зі словом, якого вони стосуються. **НАПРИКЛАД:** Від вогню біжи, а у воду скачи (Нар. творчість).

Роль у
мовленні

Прийменники є засобом зв'язку слів у словосполученні та реченні.

Походження

Розрізняють прийменники похідні й непохідні.

До **непохідних** належать прийменники, походження яких важко визначити. **НАПРИКЛАД:** *без, в, з, за, до, від, при, об, для.*

Похідні прийменники утворено:

- складанням двох або більше непохідних прийменників: *попри* (по+при), *поміж*, *понад*, *здля*, *з-нід*;
- шляхом поєднання прислівника чи іменника з прийменником: *за винятком*, *залежно від*, *відповідно до*, *у зв'язку з*;
- шляхом переходу іншої частини мови в прийменник: *коло* (коло мене), *шляхом* (шляхом голосування), *поблизу* (поблизу лісу).

436

1. Прочитайте замітку. Визначте адресата мовлення. Висловіть власне ставлення до порушеної теми.

ПЛАЩ-НЕВИДИМКА

У пригодах Гаррі Поттера плащ-невидимку вважають вигадкою. А от університет Токіо, що розробляє технологію оптичного камуфляжу, виразно наближається до того, щоб зробити плащ-невидимку реальністю.

Як було продемонстровано на виставці нових технологій у Сан-Франциско, цілком реально дивитися **крізь** людину, одягнену в спеціальний плащ, і бачити обрис предметів просто за нею.

У технології* «оптичний камуфляж» використовуються намистини як дрібні камери й екрани міні-прожекторів. Камери передають дані **на** інший бік плаща, і те, що видно зі спини, передається **на** передню частину й навпаки (*З газети «Урядовий кур'єр»*).

*Технологія – сукупність способів обробки або переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо.

II. Доведіть, що виділені слова – прийменники. Випишіть словосполучення з ними, поставте усно питання від головного слова до залежного. Поясніть роль прийменників.

 437 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* До яких негативних наслідків може призвести стрімкий прогрес сучасної техніки?

438 I. Спишіть речення. Підкресліть прийменники разом зі словами, яких вони стосуються, як члени речення. Які із цих прийменників похідні?

ЗРАЗОК. *Брат із сестрою зупинилися біля свого будинку.*

1. На золоті крил із-під тучі бджола поспішає у світ (*М. Стельмах*).
2. Пісню ту візьму собі на спомин, пісня буде **поміж** нас (*В. Івасюк*).
3. Нема краще **понад** мене (*Нар. творчість*). 4. Посеред ночі дощ пішов, зашелестів, як збіжжя, в полі (*Д. Павличко*).

 II. Доберіть синоніми до виділених прийменників. Прочитайте відповідні речення, замінюючи ці прийменники синонімічними.

 439 Хто зможе за одну хвилину скласти чотири словосполучення з іменником *море*, використавши різні прийменники? А хто складе ще більше таких словосполучень?

440 I. Знайдіть і випишіть похідні прийменники. Поясніть, як їх утворено.

Над водою, **понад** ставом, **у разі** потреби, **поблизу** каміна, **з приводу** листа, **перед** уроками, **на** моніторі, **посеред** кімнати, **незалежно від** бажання, **відповідно до** наказу, **з нагоди** ювілею, **поруч** зі мною, **коло** вікна, **на відміну від** мене, **від** дороги, **шляхом** перевиборів, **під** кондиціонером, **під час** відпочинку, **для** малювання, **включаючи** молодших.

II. З одним вписаним прийменником (на вибір) складіть і запишіть речення з дієприкметниковим зворотом.

 441 I. Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення (за потреби скористайтеся фразеологічним словником). Знайдіть пари антонімічних фразеологізмів. Які прийменники виступають у них як антонімічні?

привертати до себе,
пливти проти течії,
пійматися в лабеті,

пливти за течією,
вирватися з лап,
відвертати від себе.

II. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть усно речення з дієприслівниковим зворотом.

Омоніми

Потрібно відрізнити прийменники від омонімічних іменників і прислівників. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прийменник	Інша частина мови
навколо Ходив <u>навколо</u> будинку.	навколо (прислівник) <u>Навколо</u> панувала тиша.
попереду Я йшов <u>попереду</u> батька.	попереду (прислівник) Я йшов <u>попереду</u> .
край <u>Край</u> дороги росли тополі.	край (іменник) Люблю свій рідний <u>край</u> .

Щоб відрізнити прийменник від омонімічного прислівника чи іменника, треба пам'ятати, що: 1) прийменник уживаємо разом з іменником, займенником або числівником; 2) прийменник можна ввести до складу питання, яке ставимо від головного слова до залежного (*бігав навколо дерева* – навколо чого?).

442 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прийменником, а в другому – прислівником.

- Поблизу села є джерело з цілющою водою.
- Десь поблизу є джерело з цілющою водою.

443 I. Виберіть і спишіть речення, у яких виділені слова є прийменниками. Підкресліть ці та інші прийменники разом зі словами, яких вони стосуються, як члени речення.

- Забіліли сніги **навколо** Києва, загуляли хуртовини (О. Довженко).
- Знову ледве мріють лебеді у полі, а **навколо** білий холод і зима (Є. Гуцало).
- Десь зовсім **поруч** стукнув кулемет (М. Бажан).
- Захотілося Якову, щоб **поруч** нього була мати (А. Шиян).
- Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все **навкруг** (Д. Павличко).
- Хо сидить серед галяви, а **навкруги** його панує мертва, прикра тиша (М. Коцюбинський).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *навколо* так, щоб у першому реченні це слово було прислівником, а в другому – прийменником.

444 I. Розгляньте комікс. За допомогою яких прийменників можна описати ситуацію, змальовану художником? Поясніть роль прийменників у мові.

II. Складіть усно розповідь за коміксом (3–5 речень), використавши прийменники.

§ 43. НАПИСАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

*Про те, які похідні прийменники пишемо разом,
які – окремо, а які – через дефіс*

445 Порівняйте написання прийменників у колонках. Як утворено ці прийменники? Зробіть висновок, які прийменники пишемо через дефіс.

з-за, з-під, з-над,
із-за, з-перед

поруч з, згідно з,
у зв'язку з

Дефіс

Похідні прийменники пишемо разом, окремо або через дефіс. Прийменники з початковими **з-**, **із-** пишемо **через дефіс**. **НАПРИКЛАД:** *з-за, з-поміж, із-за, із-під*.

Пишемо окремо

Окремо пишемо прийменники, утворені від прислівників та іменників з непохідними прийменниками. **НАПРИКЛАД:** *поруч із, у разі, під кінець, під час, у напрямку, за винятком, у зв'язку з, згідно з, залежно від, у результаті*.

Пишемо разом

Усі інші похідні прийменники пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** *понад, посеред, повздовж, услід, заради, довкола, назустріч, внаслідок*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прийменники **зі (зо), наді (надо), піді (підо), переді (передо), уві, ув** пишемо **окремо**. **НАПРИКЛАД:** *зі мною, наді мною, переді мною, уві сні*.

ОРФОГРАМА

Написання прийменників разом, окремо і через дефіс

446 І. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. З якою метою створено це висловлювання?

БЕЗПЕЧНА ЕЛЕКТРИКА

Електричний струм – помічник у побуті, але він може стати небезпечним **унаслідок** порушення правил поводження з електрикою. Струм **під час** проходження через тіло людини спричиняє опіки внутрішніх органів. **У зв'язку з** цим може зупинитися серце, дихання. Тому ніколи не торкайтеся оголених чи погано ізольованих проводів.

Щоб уникнути пожежі, не залишайте обігрівач або праску ввімкненими **впродовж** тривалого часу. Не ставте електроприлади **поруч із** легкозаймистими предметами. **У разі** пожежі телефонуйте 101 (*З підручника*).

II. Доведіть, що виділені прийменники є похідними. Поясніть їхнє написання. Яка роль цих прийменників у висловлюванні?

447 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Як ви користуєтеся електроприладами, щоб уникнути небезпеки?

448 I. Спишіть сполучення слів. Підкресліть прийменники й поясніть їхнє написання.

Упродовж року, у разі програшу, наді мною, із-за гаю, **навколо** саду, згідно з наказом, **попід** небесами, **незважаючи на** роки, **всупереч** бажанню, **попри** неувагу, **з-під** лоба, **з-поза** хати, **задля** успіху, **услід** товаришу, **навпроти** машини, **поперед** батька, **з-попід** хмар, **наперекір** долі, **залежно** від складності.

II. Доберіть усно синонімічні прийменники до виділених слів.

III. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне з поданих сполучень. Складіть речення із запропонованим сполученням.

449 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прийменників.

(З)над вершин, (за)для тебе, (з)по-між нас, (по)між людьми, (на)чолі з командиром, (на)зустріч щастю, (у)напрямку до площі, (на)передодні свята, (по)над хатами, (у)ві сні, (з)(по)над гір, (з)під опіки батьків, (за)рахунок наполегливості.

II. Поясніть, як утворено виділені прийменники.

450 Спишіть прийменники, розкриваючи дужки, підкресліть орфограми. Поясніть творення та написання прийменників.

(З)понад, (з)посеред, (з)поміж, (по)під, на(в)проти, (по)за, (у)слід, (з)за, (із)за, (із)під, (за)для, (на)зустріч, (на)перекір, (по)серед, (в)супереч, на(в)круги, (на)передодні, в(з)довж, (на)прикінці.

451 Запишіть прийменники в три колонки залежно від написання: 1) разом, 2) окремо, 3) через дефіс.

(По)над, (з)поміж, (з)метою, (із)за, (на)вкруги, (у)продовж, (з)посеред, (під)час, відповідно(до), (в)наслідок, (у)результаті.

452 Утворіть десять похідних прийменників, використовуючи подані непохідні прийменники. Утворені слова запишіть, підкресліть орфограму.

Над, по, із, серед, між, перед, за, з, під.

453 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. (З)за обрію, дзвінка і промениста, по райдузі весна в село ішла (*Л. За-віщана*). 2. Пише мати що на(в)коло хати наш садок вишневий забілів (*В. Симоненко*). 3. І верби і тополі і вітряки на полі і долом геть собі село (по)над водою простяглося (*Т. Шевченко*). 4. Не спіши з(по)перед батька в пекло розважливо мовить Данило, проте йде швидко (*Гр. Тютюнник*).

5. Залюблений у книг нових і давніх стоси, він слухав голоси з низин і з(по)над хмар (М. Рильський). 6. Лише (з)над хмар часом прилине прощання з літом журавлине (П. Тичина).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

454 Складіть по одному реченню з кожним словом (сполученням). Поясніть, як ви розрізняєте омонімічні слова різних частин мови.

1. Усередині (прислівник), у середині (іменник з прийменником).
2. Назустріч (прийменник), назустріч (прислівник), на зустріч (іменник з прийменником).
3. Услід (прийменник), услід (прислівник), у слід (іменник з прийменником).

455 Складіть і запишіть невеликий твір-роздум (5–6 речень) на тему «Мій обов'язок перед природою» або «Роль природи в житті людини». Використайте не менше двох прийменників із довідки для відтворення логічних зв'язків. Поясніть правопис прийменників.

ДОВІДКА. Через, внаслідок, з нагоди, для, з метою, згідно з, відповідно до, залежно від, незважаючи на, всупереч, незалежно від.

§ 44. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

Про прийменники з – із – зі та у – в, про типові помилки у вживанні прийменників та про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які засоби милозвучності української мови ви знаєте? 2. Які є правила чергування [у] – [в]?

456 Прочитайте речення в колонках. Установіть, які речення вимовляти важко. Чому? Зробіть висновок про особливості вживання варіантів прийменника з – із – зі.

Бери книжку зі столу.
Родина із семи осіб.
Із шовку виготовили вітрила.

Бери книжку з столу.
Родина з семи осіб.
З шовку виготовили вітрила.

З – із – зі – зо

Прийменник з уживаємо:

- перед голосним на початку слова (з одним);
- перед приголосним (крім с, ш), якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення (котився з гори; З лісу...).

Прийменник із уживаємо переважно перед з, с, ц, ч, ш, щ та між приголосними (Із шовку, виїхав із села, лист із Бразилії).

Прийменник зі вживаємо перед сполученням приголосних на початку слова, зокрема коли початковими виступають з, с, ч, ш, щ (зі школи, бери зі столу).

Прийменник зо вживаємо при числівниках два, три (зо дві сотні).

457 Спишіть сполучення слів, уставляючи на місці пропуску прийменник *з*, *зі*, *із* або *зо*. Які прийменники-синоніми виступають як засіб милозвучності мови?

Вийшли ... школи, брат ... сестрою, вітаю ... святом, зійшов ... дороги, квіти ... лісу, разів ... два, вийшли ... оранжереї, вийшов ... зоопарку, прибрав ... столу, дивитися ... берега, приїхав ... села.

458 Прочитайте крилаті вислови, вставляючи на місці пропуску прийменник *з*, *зі* або *із*.

1. ... своєї печі дим солодкий. 2. ... чужого коня перемоги. 3. ... письма слова не викидають. 4. Дружи ... розумним – не будеш дурнем.

у – в

Прийменник *у* вживаємо:

- на початку речення перед приголосним (*У лісі ...*);
- між приголосними (*вечір у місті*);
- перед словами, що починаються на *в*, *ф*, *св*, *хв*, *льв* (*зайшла у фойє*).

Прийменник *в* уживаємо:

- на початку речення перед голосним (*В очах ...*);
- між голосними (*живе в Одесі*);
- якщо попереднє слово закінчується на голосний (*пішли в садок*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У поетичній мові чергування *у – в* часто порушується з вимог ритму вірша.

459 Спишіть словосполучення, вставляючи на місці пропуску прийменник *у* або *в*. Обґрунтуйте свій вибір.

... теплій кімнаті, прибрати ... кімнаті, відпочили ... аквапарку, покласти ... шафу, податися ... мандри, вибігли ... сад, працюють ... школі, прибуде ... травні, зустрілися ... Львові.

460 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з рідними чи друзями ділитеся досвідом щодо вирощування городини. Висловіте подані нижче поради, розкриваючи дужки.

1. Огірки треба поливати частіше (*у, в*) період формування плодів. Не варто поспішати (*з, із*) першими поливами розсади огірків, тоді (*у, в*) рослини буде більш міцне стебло.

2. Відсутні поживні речовини вносять (*з, із*) гноєм. Однак вносити гній безпосередньо під цибулю не можна, бо він затримає формування цибулин.

3. Щоб насіння краще проросло, його замочують (*у, в*) теплій воді.

4. Столовий буряк висівають двічі – відразу ж після зернових, а також (*у, в*) середині травня. (*У, В*) першому випадку отримують (*у, в*)рожай для використання (*у, в*)літку, а (*у, в*) другому – на зиму.

Помилки

Часто в мовленні трапляються неправильні конструкції з прийменником. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
п'ять метрів за секунду враження від вистави йти по гриби пливти за течією пропустити через хворобу о десятій годині завдання з географії	п'ять метрів на секунду враження про виставу йти за грибами пливти по течії пропустити із-за хвороби в десять годин завдання по географії

461 I. Прочитайте речення. Зверніть увагу на вживання в них виділених прийменників.

1. А над самою водою верба похилилась, аж **по** воді розіслала зеленії віти (Т. Шевченко). 2. Пливуть година **по** годині в тиші нічній (В. Сосюра). 3. Роман, **по** молодості, й не догадався збагнути материни тривоги (М. Стельмах). 4. Пізно світилося **проти** п'ятниці світло, як у великодню ніч (М. Коцюбинський). 5. І стіл був багатший **проти** звичайного (Л. Смілянський).

II. Чи доводилося вам чути вислови, у яких прийменник *по* вживають помилково? Відредагуйте ці вислови.

462 Відредагуйте словосполучення. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 165).

По вині водія, пішов по справах, піти за хлібом, план по проведенню, зошит по географії, автобус по замовленню, працює по вихідних, по технічним причинам, прийти за журналом, великий по обсягу, зустрілися по приїзді.

463 Складіть і запишіть окремі речення з поданими сполученнями.

Згідно з дорученням, відповідно до плану, через негоду.

згідно з наказом
відповідно до наказу
о другій годині

464 Спишіть сполучення слів, добираючи з дужок потрібний прийменник і ставлячи іменник (числівник) у потрібному відмінку. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 165).

Розпочнеться (о, в) десять годин; пропустити (через, із-за) хвороба; ліки (проти, від) застуда; (відповідно до, відповідно з) план роботи; працювати (по, за) контракт; діяти (згідно з, згідно до) наказ; поділитися враженнями (про, від) вистава; три метри (в, на) секунда; виконаю (при, за) одна умова; знатися (на, в) футбол; (при, за) будь-яких обставин.

465 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам треба повідомити причину певної події. Оберіть правильний варіант продовження речення. За потреби скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 165).

1. Рух на трасі припинився ...
 \swarrow завдяки снігопаду.
 \searrow через снігопад.
2. Команда перемогла ...
 \swarrow завдяки підтримці вболівальників.
 \searrow через підтримку вболівальників.

466 Відредагуйте речення. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 165).

1. Усе стало зрозуміло по його розповіді. 2. З нашого вокзалу курсують поїзди по всіх напрямках. 3. Андрій пропустив футбол завдяки хворобі. 4. Туристи мандрували по вулицях міста. 5. Конкурс проходить відповідно з програмою. 6. Пасажири зобов'язані оплатити за проїзд. 7. Відкрили нові маршрути у зв'язку з поліпшенням обслуговування пасажирів. 8. Сергій хворий грипом. 9. Завтра писатимемо контрольну роботу по фізиці. 10. Це сталося не по нашій вині.

467 Спишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами. Чи впливатиме така заміна на зміст словосполучень?

Прийде по обіді, росте біля двору, працювати при дорозі, зустрілися край поля, старалися для гостей, незважаючи на образи, поставив коло хати, працювали поблизу школи, прийшов ради батька, їхав повз хату.

468 I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу на повторення прийменників у тексті. З якою метою поетеса скористалася таким художнім прийомом? Пригадайте інші поетичні твори, зокрема фольклорні, у яких повторюються прийменники з художньою метою.

Вечірнє сонце, дякую за день!
 Вечірнє сонце, дякую за втому.
 За тих лісів просвітлений Едем
 і за волошку в житті золотому.
 За твій світанок, і за твій зеніт,
 і за мої обпечені зеніти.
 За те, що завтра хоче зеленіть,
 за те, що вчора встигло оддзвеніти.
 За небо в небі, за дитячий сміх.
 За те, що можу, і за те, що мушу.
 Вечірнє сонце, дякую за всіх,
 котрі нічим не осквернили душу.
 За те, що завтра жде своїх натхнень.
 Що десь у світі кров ще не пролито.
 Вечірнє сонце, дякую за день,
 за цю потребу слова, як молитви.

Л. Костенко

К. Крижицький. Перед дощем

II. Два прийменники з тексту розберіть як частину мови (письмово). Скористайтеся поданою нижче схемою.

Розбір прийменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Похідний чи непохідний.
3. З формою якого відмінка вжито в реченні.
4. Вимова та написання.

А над самою водою верба похилилась (Т. Шевченко).

Зразок усного розбору

Над – прийменник, непохідний, ужито з формою орудного відмінка; пишемо так, як вимовляємо.

Зразок письмового розбору

Над – прийм., непохідн., ужито з О. в.

ІЗ ГЛИБИН МОВознавства

Абсолютний чемпіон за кількістю прийменників – родовий відмінок. У нього понад 150 прийменників! Якщо порівняти, що в українській мові всього прийменників близько двохсот. Оце так відмінок! Спробуємо назвати ці прийменники. Хоча б окремі з них: *без, біля, від, для, замість, між, з-над, з-перед, поміж, проти, протягом, на відміну від, у напрямку* тощо. А от місцевий відмінок колись уживався без прийменників. Тепер же він в українській мові без прийменника не вживається. Щоправда, усього п'ять прийменників уживається з місцевим відмінком: *в, на, по, про, о* (За І. Вихованцем).

УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

ПРИЙМЕННИКИ

ПРИКЛАДИ

ЗА	➔	за свідченням, за власним бажанням, за дорученням, за наказом, за вказівкою, за будь-якої погоди, працювати за схемою
З	➔	контрольна з фізики, підручник з алгебри, з питань торгівлі, з багатьох причин, з власної волі, з нагоди (чогось)
НА	➔	на замовлення, на вимогу, на прохання, на мою адресу
ПІС- ЛЯ	➔	після одержання посвідчення, після повернення, після від'їзду, після розгляду (чогось)
В (У)	➔	у вихідні, в усіх напрямках, у справах
ПО	➔	черговий по району, колеги по роботі, по можливості
ДО	➔	взяти до відома, припало до смаку

ЗАВДЯКИ чи ЧЕРЕЗ

Прийменник *завдяки* містить вказівку на причину, яка сприяє здійсненню чогось (*завдяки допомозі друзів, завдяки наполегливості*).

Прийменник *через* вказує на причину, що заважає здійсненню чогось (*через неувважність, через хворобу*).

ЗАЙТИ ЗА ЖУРНАЛОМ чи ПО ЖУРНАЛ?

Прийменник *за* вживаємо, коли треба передати послідовність дій або порядок пересування. **НАПРИКЛАД:** *Батько зайшов за сином* (спочатку зайшов син, а слідом за ним – батько). Але коли йдеться про мету дії, то вживаємо прийменник *по*. **НАПРИКЛАД:** *Батько зайшов по сина, щоб забрати його із собою*. Отже, правильно: *Зайти в учительську по журнал* (З посібника).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
йти по воду	йти за водою
назвати на прізвище	назвати по прізвищу
з вашої вини	по вашій вині
у вихідні (вихідними)	по вихідних
у (на) свята (святами)	по святах
вечорами	по вечорах
у справах	по справах
щодо (для) поліпшення	заходи по поліпшенню
чемпіон з тенісу	чемпіон по тенісу
підручник з фізики	підручник по фізиці
великий за обсягом	великий по обсягу
на смак	по смаку
після приїзду	по приїзду
за наказом	по наказу
на замовлення	по замовленню
оплатити проїзд	оплатити за проїзд
приурочити до відкриття	приурочити відкриттю
зробив за умови	зробив при умові
згідно з наказом	згідно (згідно до) наказу
відповідно до наказу	відповідно наказу
о десятій годині	в десять годин
поставити за приклад	поставити в приклад
ліки проти застуди	ліки від застуди
наступного дня	на наступний день
українською мовою	на українській мові

§ 45. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

*Про особливості сполучників, їхню роль у мові,
а також про групи за будовою та вживанням*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які члени речення називають однорідними? 2. Що таке складне речення?

469 Прочитайте речення. Визначте, у якому з них виділений сполучник з'єднує частини складного речення, а в якому – однорідні члени. Зробіть висновок про роль сполучників у мові. Чому ця частина мови, на вашу думку, має таку назву?

1. В осіннім небі журавлі курличуть, *і* голос їхній ледве чуť з імлі (Є. Летюк).

2. З-за обрію вставало вранішнє сонце *і* радісно вітало молоду зелену траву (Ю. Збанацький).

Поняття
сполуч-
ника

Сполучник – службова частина мови, яку вживають для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** 1. Учителя *і* дерево пізнають з плодів (Нар. творчість). 2. Друзі, висівайте доброту, *бо* вона, як хліб, потрібна людям (Д. Луценко)

Сполучник також є засобом зв'язку речень у тексті.

Особли-
вості

Сполучники – незмінні слова, вони не мають лексичного значення, не виступають членами речення.

Види

За походженням сполучники бувають:

- **непохідні** (первісні): *і, але, та, чи, або*;
- **похідні** (походять від інших частин мови): *як, що, зате*.

Види сполучників за будовою

Прості	Складні	Складені
Морфологічно не розкладаються на частини: <i>і, а, та, бо, коли, чи – чи</i>	Утворені злиттям кількох слів: <i>зате</i> (за+те), <i>щоб</i> (що+б), <i>якщо, начебто, мовби</i>	Сполучення кількох слів: <i>через те що,</i> <i>для того щоб,</i> <i>у міру того як, тому що</i>

Види сполучників за способом використання

Одиничні	Повторювані	Парні
<i>і, й, чи, але, що, або, щоб, ніби, якщо</i>	<i>або ... або, чи ... чи, ні ... ні, то ... то, чи то ... чи то</i>	<i>не тільки... а й; якщо... то; як... так і; хоч... та; хоч... але; не так... як; чим... тим</i>
<i>яблуко й груша</i>	<i>ні яблуко, ні груша</i>	<i>не тільки яблуко, а й груша</i>

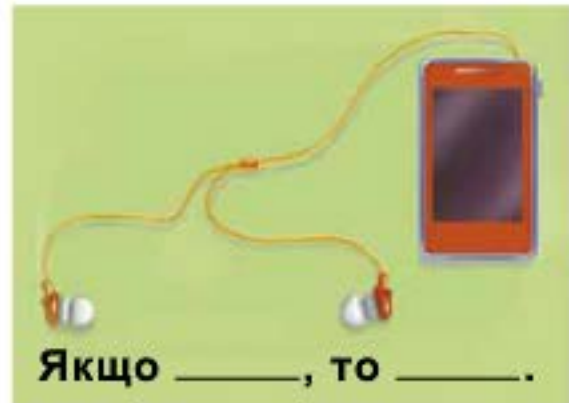
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від прийменників, сполучники зв'язують не головне й залежне слово в словосполученні, а однорідні члени речення.

470 Спишіть прислів'я, вставляючи на місці пропуску потрібні за змістом сполучники з довідки. Поясніть роль цих слів у мові. Які з них є парними?

1. За грубе слово не сердься, ... на ласкаве не здавайся. 2. Щире слово, добре діло душу ... серце обігріло. 3. Не брудни криниці, ... схочеш водиці. 4. Кожна робота легка, ... її охоче робиш. 5. ... не наївся, ... вже не налижешся. 6. ... не красне, ... власне.

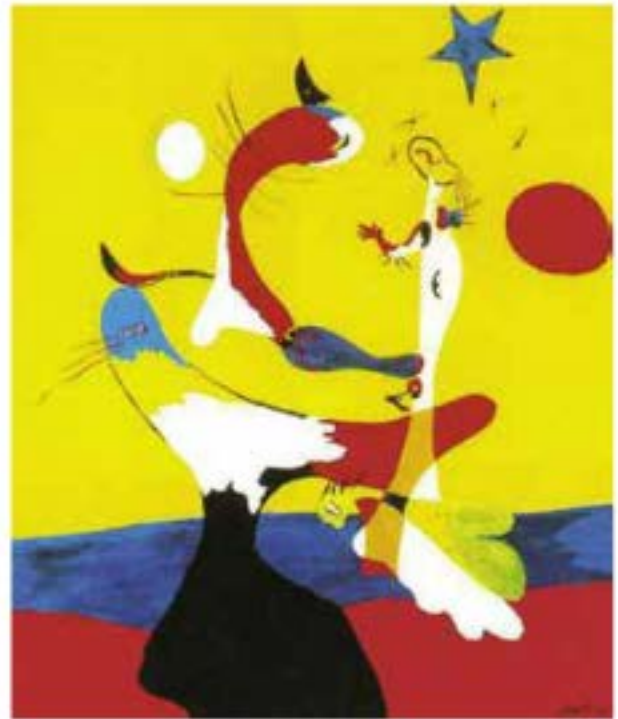
ДОВІДКА. А, й, бо, коли, якщо... то, хоч... зате.

471 І. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення, «відоме» й «нове» в реченнях тексту.

НА МІСЯЦІ

На Місяці і люди, і земні предмети важать у шість разів менше, тому що Місяць легший за Землю й менший за неї. **Якщо** хлопець **чи** дівчина важить на Землі 48 кілограмів, **то** на Місяці вони матимуть вагу півторарічної дитини. Вага зменшиться, а сила м'язів зостанеться «земною». Отже, на Місяці можна стати чудовим спортсменом. **Якщо** на Землі хтось стрибає у висоту 1 метр 20 сантиметрів, **то** на Місяці він плигнув би до 10 метрів у висоту. А футбол? Можна було б забити м'яч у ворота навіть з відстані 100–120 метрів (За В. Уткіним).

Ж. Міро. Маленький світ

ІІ. Доведіть, що виділені слова є сполучниками. З'ясуйте, що вони з'єднують – однорідні члени речення чи частини складного речення. Якими є ці сполучники за будовою та способом використання?

472 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що вам запропонували стати учасником космічної експедиції на Місяць. Чи погодилися б ви? Розкажіть, чим ви хотіли б займатися в цій експедиції.

473 І. Запишіть сполучники в три колонки залежно від будови: 1) прості; 2) складні; 3) складені. Одиначними чи повторюваними є всі ці сполучники?

Або, для того щоб, проте, та, щоб, тому що, неначе, та, у міру того як.

ІІ. З одним сполучником складіть і запишіть речення.

474 I. Прочитайте вголос речення. Випишіть виділені в них сполучники в три колонки залежно від способу використання: 1) одиничні; 2) повторювані; 3) парні. Яка роль цих сполучників у кожному реченні?

1. Не доведи, **щоб** розум задрімав (*К. Басистий*). 2. **Ні** людей, **ні** хат не було, **але** смужечка синього диму снувалася поміж деревами (*Б. Лепкий*). 3. **Хоч** слів тих ніхто на щиті не носив, **та** в серці носив до загину (*Леся Українка*). 4. Місяць дивиться на дівчину і **не то** хмуриться, **не то** посміхається їй (*М. Стельмах*). 5. На травах тремтіла зерниста роса, **ніби** хто на ніч понанизував кришталеве намисто (*І. Цюпа*). 6. **Якщо** ранком не зробиш, **то** вечором не здогониш. 7. Держімося землі, **бо** земля держить нас (*Нар. творчість*).

II. З одним сполучником другої колонки складіть і запишіть речення, розставте потрібні розділові знаки.

475 *КОЛО ДУМОК*. Відомо, що і сполучник, і прийменник є засобом зв'язку слів. У чому ж тоді між ними відмінність?

476 Прочитайте речення, доцільно замінюючи виділені сполучники синонімічними. За потреби скористайтесь довідкою.

1. Погнав пасти телят, **та** пригнав гусят. 2. Ми переможемо, **бо** боремося за справедливість. 3. **Коли** хочеш чути слова ввічливості, не забувай і сам їх уживати. 4. Над нічним містом спалахнула блискавка, **ніби** в одну мить засвітилися сотні ліхтарів. 5. **Щоб** добро мати, треба працювати.

ДОВІДКА. Синонімічні сполучники: 1) *але, та, зате, проте, однак, однак; 2) бо, тому що, через те що; 3) коли, якщо, як; 4) ніби, наче, неначе, як, мов, мовби, немов; 5) щоб, для того щоб, з тим щоб.*

477 Хто зможе пригадати три сполучники з літерою **б**, де вона була б послідовно першою, другою, третьою. А четвертою, п'ятою?

478 Установіть відповідність між частинами фразеологізмів. Відновлені фразеологізми запишіть. Знайдіть у них сполучники. Чи будете ви ставити кому між частинами цих фразеологізмів?

1 ні за щó	А ні вночі
2 ні в тин	Б ні зоря
3 ні вдень	В ні про що
4 ні світ	Г ні мертвий
5 ні живий	Д ні в ворота

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частини парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Прийшли як учителі, так і учні	Як прийшли учителі, так і учні.
Їли не тільки яблука, а й груші.	Не тільки їли яблука, а й груші.

479 Відредагуйте усно речення. Складіть і запишіть речення з парним сполучником *не тільки ... але й*.

1. Треба бути як однаково чесним у великому, так і в малому. 2. Не тільки природу любимо, а й оберігаємо. 3. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки, але й каталися на каруселях.

480 I. Спишіть речення. Підкресліть сполучники, визначте їхній вид за будовою та способом використання.

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня (*Нар. творчість*). 2. Якщо все святкувати, то не буде чого ковати (*Нар. творчість*). 3. І хліб, і першу радість життя, і сльозу ми порівну, по-братньому ділили (*Д. Луценко*). 4. Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі (*Г. Тютюнник*). 5. У Софії Київській вражають відвідувачів не тільки мозаїки, але й чудові фрески (*Із журналу*). 6. О земле щедра, то лагідна, то грозiana, твої шляхи обміряти судилося мені (*М. Сингаївський*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих у вправі прислів'їв. Пригадайте й запишіть ще 2–3 прислів'я, у яких є сполучники.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Прості сполучники (*а, і, та* тощо) є первісними. Їх кількість обмежена. Вони навіть не мають власного наголосу й під час вимови зливаються з наступним словом, що має власний наголос.

Складні й складені сполучники утворилися від слів інших частин мови. Наприклад, сполучник *тому що* утворився поєднанням прислівника *тому* й займенника *що*. А сполучник *через те що* утворився з таких елементів: прийменник *через* + займенник *те* + займенник *що*. Усі складові елементи складених сполучників утратили своє лексичне значення.

§ 46. СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ ТА ПІДРЯДНОСТІ

Про групи сполучників за значенням, особливості їх використання, а також про сполучні слова та культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому? Чи ставимо кому між частинами складного речення?

481 Прочитайте складні речення. Визначте в них частини, які з'єднані виділеними сполучниками. У якому реченні ці частини нерівноправні (від однієї до іншої можна поставити питання)? Зробіть висновок про роль сполучників сурядності й підрядності в мові.

1. Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
(Л. Костенко)

↑
сполучник сурядності

2. Горнуй до тебе, Україно,
щоб нас ніхто не роз'єднав.
(М. Бакай)

↑
сполучник підрядності

Сурядні

Розрізняють сполучники сурядності й підрядності.

Сполучники сурядності використовуємо для зв'язку **однорідних членів** речення та **рівноправних частин** складного речення. **НАПРИКЛАД:** *і, та, а, але, або, чи. У долинах співали струмки, і кожен з них мав свій голос* (М. Стельмах).

Підрядні

Сполучники підрядності використовуємо для зв'язку **залежних одна від одної частин** складного речення. **НАПРИКЛАД:** *бо, що, щоб, якщо, як, тому що, ніби.*

для чого?

Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться.

Сполучники сурядності й підрядності поділяємо на групи за значенням.

Сполучники сурядності

Група за значенням	Сполучники	Приклади
Єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ні ... ні, як... так і, не тільки... але й</i>	день і ніч ні вдень, ні вночі
Протиставні	<i>а, але, та (в значенні але), зате, проте, однак, а втім</i>	Удень ішов дощ, але було тепло.
Розділові	<i>або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то</i>	день або ніч
Зіставний	<i>а (не можна замінити протиставним але)</i>	День підходить, а ніч відступає.

482 I. Прочитайте виразно речення. Знайдіть сполучники сурядності й выпишіть їх у чотири колонки: 1) єднальні, 2) протиставні, 3) розділові, 4) зіставний. Які із цих сполучників повторювані?

- Бліді на небі гасли зорі, і вітер плутовався в мережах верховіть... (М. Рильський).
- І смеркає, і світає, день божий минає (Т. Шевченко).
- Дощ на світанку стих, але за мить він перейшов у вариво огненне (В. Герасим'юк).
- Усяк правду знає, та не всяк про неї дбає (Нар. творчість).
- Чи це він чув таке про соняшники, чи сам придумав? (М. Стельмах).
- Ми то купаємо очі в морі, то море в очах (М. Коцюбинський).
- Чужого хорошого не гудь, а поганого свого не хвали (Нар. творчість).
- Хай зачекає втома на порозі, а ти побудь, побудь на самоті (М. Ткач).

II. Визначте, у яких реченнях сполучники з'єднують однорідні члени, а в яких – частини складного речення.

III. З'ясуйте, у яких реченнях сполучник використано як засіб створення антитези.

483 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) сполучник сурядності. Із запропонованим вам сполучником складіть і запишіть: а) одне речення з однорідними членами, з'єднаними цим сполучником; б) одне складне речення, частини якого з'єднані цим сполучником. Перевірте один в одного виконання.

Сполучники підрядності

Група за значенням	Сполучники	Приклади
Причинові	<i>бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, оскільки</i>	Земля прекрасна, тому що на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик)
Часові	<i>коли, тільки, як, щойно, ледве, як тільки, аж поки</i>	Як пишню в кульбаб золотилися вії, коли на лугах проростала трава (Д. Луценко)
Умовні	<i>якщо, якби, аби, коли, коли б, як, якщо ... то, як ... то</i>	Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жити і я! (М. Сингаївський)
Меті	<i>щоб, для того щоб, аби</i>	Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться (Нар. творчість)
Допустові	<i>хоч, хай, хай ... але, незважаючи на те що, дарма що, дарма що ... а</i>	Упав додолу перший лист, хоч гай ще диха молодю (Д. Луценко)
Порівняльні	<i>як, мов, немов, наче, неначе, ніби, немовби, начебто</i>	Хліб пахне солодко, як пахнуть меду соти (Л. Забашта)
З'ясувальні	<i>що, щоб, чи, як</i>	Я б так хотів, щоб ти була щаслива (М. Луків)
Міри й ступеня	<i>аж, що аж, що</i>	І так утомився, що на півдорозі заснув (С. Левчук)
Наслідковий	<i>так що</i>	Зранку випав сніг, так що слідів тепер не побачиш (О. Квітневий)

484 І. Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені сполучники підрядності з'єднують частини складних речень. Поставте усно питання від однієї частини речення до іншої. Визначте групу виділених сполучників за значенням.

1. Недаремно говорять, **що** люди – ніби дзеркало (І. Тoman). 2. На березі ставало темно, **тому що** з берега насувалася важка чорна хмара (О. Донченко). 3. Уже сонце потроху почало вибирувати росу, **коли** я доїхав до Якимівської загорожі (М. Стельмах). 4. За вікнами шуміло море, **наче** дихав під скелями якийсь велетенський звір (З. Тулуб). 5. **Якби** ви вчилися так, як треба, **то** й мудрість би була своя (Т. Шевченко). 6. Народ сам скує собі долю, **аби** тільки не заважали (М. Коцюбинський). 7. Вона наважилась покинути небезпечне місце, **незважаючи на те що** Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (М. Коцюбинський). 8. Хутір ховався серед дерев, **так що** влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш (М. Трублаїні).

II. Визначте, які з виділених сполучників є складеними, а який – парним.

485 I. Складіть і запишіть складні речення, що відповідають схемам. Визначте групу сполучників за значенням і вид за будовою. Яка роль цих слів у реченнях?

- коли? чому?
1. , коли . 2. , тому що .
- як? з якою метою?
3. , ніби . 4. , для того щоб .

II. Замініть усно сполучники у своїх реченнях синонімічними.

486 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а підрядності – двома.

- З моря долітав то рев прибою то завивання сирени (О. Гончар).
- Садки заснули пригріті волохатими шапками а хати накриті побіленими хустками стріх уже не знічувалися від вітряної вологи (Є. Гуцало).
- В неволі тяжко хоча й волі, сказати по правді, не було (Т. Шевченко).
- Не плюй у криницю бо з неї ще будеш пити водицю (Нар. творчість).
- Я волів би щоб це сказав хтось інший (Леся Українка).
- Шквал ішов неширокою полозою несучи за собою хмари і зливу (М. Трублаїні).

487 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а підрядності – двома. Що з'єднує кожен із цих сполучників?

- Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тривожно то шуміли тихо і приємно (М. Коцюбинський).
- Я не вірю що ці дні останні що остання над світом весна і що граються діти востаннє і востаннє лілея зрина... (П. Усенко).
- Пробач мені серпневий степе бо завинив здається знов і на побачення до тебе я не зібрався не прийшов (В. Крищенко).
- Човен то здіймався високо то спускався низько м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю (Леся Українка).

488 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам треба повідомити однокласникам про час, мету, причину чи умову певної події (явища). Поедняйте подані пари речень у складне за допомогою сполучників підрядності. Утворені речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки й зачитайте вголос.

- Завтра треба взяти спортивну форму. Замість географії буде фізкультура.
- Уроки фізкультури будуть проходити у спортзалі. Почнеться друга четверть.
- У школі дозволять провести дискотеку. Не буде зауважень щодо поведінки учнів.
- Треба розмістити на сайті школи статтю про наш клас. Одержати доступ до всіх інформаційних сторінок.

Сполучні
слова

Для зв'язку частин складного речення, крім сполучників, використовують **сполучні слова**:

- **прислівники** *де, чому, як, звідки, куди, коли*;
- **займенники** *хто, що, який, чий, котрий*.

НАПРИКЛАД: *Добре там живеться, де добре сіється і жнеться* (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучники **що, коли, як** потрібно відрізняти від сполучних слів (займенника **що** і прислівників **коли, як**). **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучники	Сполучні слова
<p>що</p> <p><i>Відомо, що ліс лікує.</i> (від однієї частини до іншої можна поставити питання що?, за що? або про що?)</p>	<p>що (займенник)</p> <p><i>Побачили сонце, що сідало за гору.</i> (слово що можна замінити займенником який, яке, яка; виступає підметом)</p>
<p>коли</p> <p><i>Усе вийде, коли постаратися.</i> (слово коли виражає відношення умови; можна замінити сполучником якщо. <i>Коли</i> може виражати і часові відношення)</p>	<p>коли (прислівник)</p> <p><i>Не знаю, коли прийде весна.</i> (слово коли приєднує частину, до якої ставимо питання що? або який?; виступає обставиною)</p>
<p>як</p> <p><i>Вийду, як сонце сяде.</i> (слово як виражає відношення часові, порівняльні або умови; можна замінити сполучниками коли, мов або якщо)</p> <p><i>Не помітив, як почався урок.</i> (слово як можна замінити сполучником що)</p>	<p>як (прислівник)</p> <p><i>Заспівай так, як соловей у гаю.</i> (слово як приєднує частину, до якої ставимо питання як?, яким способом?; виступає обставиною)</p> <p><i>Не знаєш, як допомогти.</i> (слово як можна замінити на як саме, яким способом; можна перетворити на питальне речення – <i>Як саме допомогти?</i>)</p>

489 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо сполучником, а в другому – займенником.

1. Життя своє благословляй, **що** народився в цьому краї (М. Рильський).

2. На узвишші є місцина, **що** в народі й досі зветься Золотий Тік (О. Гончар).

490 Порівняйте подані парами речення. Визначте, які вони за будовою та як з'єднані їхні частини. Знайдіть у кожній парі одне речення, у якому слова **що, коли, як** є сполучниками. Відповідь обґрунтуйте.

1. На щасливому материному лиці, **що** сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози (О. Довженко). – От жаль, Дмитре, **що** ми рушніці не взяли (М. Стельмах). 2. Ну як же можна матері вмирати, **коли** життя у неї не було (Г. Чубач). – Чекаю дня, **коли** собі скажу: оця строфа,

нарешті, досконала (Л. Костенко). 3. Її розпитують, як вона в мужицтві жила, як пряла, мазала, як коня поганяла (Г. Квітка-Основ'яненко). – Вийди, як ясне сонечко зійде (Нар. творчість).

491 КОЛО ДУМОК. Чи правильне твердження, що в поданому реченні слово *що* може бути і сполучником, і займенником? Доведіть свою думку.

Я знаю, *що* буду завтра майструвати.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Переважно в **офіційному** та **науковому** стилях уживаємо сполучники з *того часу як, завдяки тому що, внаслідок того що* й подібні. **Розмовному** стилю властиві сполучники *позаяк, одначе, отож, а що, себто, буцімто* й подібні.

492 Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок у вживанні сполучників. У яких реченнях сполучники доцільно замінити синонімічними? Відредаговані речення запишіть.

1. Учитель сказав, *що* Дмитро пропустив багато уроків, *що* може погано вплинути на успішність, *що* є неприпустимим. 2. Оленко, одягни теплішу куртку, зважаючи на те *що* сьогодні прохолодно. 3. Протокол зборів підписали всі члени комісії, *одначе* з окремими зауваженнями. 4. *Що* більше працюватимеш, тим більше матимеш. 5. З 25 по 27 червня історичний музей не працюватиме, *позаяк* зачиняється на ремонт. 6. Як не старався, *але* однак не зміг усього зробити. 7. Усі знали, *аби* купити білет, то прийти вчасно.

493 Розгляньте репродукцію картини. Напишіть за нею твір-опис (5–6 речень), використовуючи сполучники *сурядності* й *підрядності*.

А. Гайдамака. Сад моєї матері

§ 47. НАПИСАННЯ СПОЛУЧНИКІВ

Про те, які сполучники пишемо разом, а які – окремо, а також про розрізнення сполучників та інших частин мови

494 Порівняйте написання сполучників у колонках. Визначте вид сполучників за походженням та будовою. Зробіть висновок, які сполучники пишемо разом, а які – окремо.

якби	для того щоб
щоб	тому що
немов	після того як

Написання
сполучників

Пишемо РАЗОМ	Пишемо ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> складні сполучники: <i>щоб, якби, якщо, отож, тобто, аніж, адже, притому, проте, ніби, немов, мовби, начеб, неначе, немовбито</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складені сполучники: <i>тому що, як тільки, з тим щоб, у зв'язку з тим що, через те що</i> деякі сполучники з частками <i>би (б), же (ж): коли б, хоча б, хоч би, але ж, адже ж, або ж, коли ж</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При використанні складених сполучників **тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, замість того щоб** кому ставимо або перед усім сполучником, або перед *що, щоб, як*. Це залежить від змісту та інтонації.

ОРФОГРАМА

Написання сполучників разом і окремо

495 I. Прочитайте прислів'я. Змодельуйте усно ситуацію, за якої можна було б використати одне з них (на вибір).

1. Більше вір своїм очам, **аніж** чужим речам. 2. Коли б кізка не скакала, **то** б і ніжку не зламала. 3. Дарма що малий, а й старого навчить. 4. Так робить, **мовби** мокре горить. 5. Мороз припікає, **зате** комарів немає.

II. Визначте, складними чи складеними є виділені сполучники. Поясніть їх написання та роль у реченнях.

496 I. Прочитайте сполучники та сполучники із частками. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника.

Сполучники: *якби, адже, отож, зате, немовби, начебто, нібито, як тільки, після того як, тому що, незважаючи на те що.*

Сполучники із частками: *адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б, або ж.*

нібито
мовби
немовби
немовбито

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Обмінюйтеся зошитами з однокласником (однокласницею) й звірте написане з надрукованим.

497 I. Спишіть сполучення, знімаючи ризик.

Коли/б усе було добре, тому/що гарний, але/ж це неправда, ото/ж думайте самі, ні/би нічого й не сталося, дарма/що малий, хоч/би й сніг ішов, або/ж мовчи, не/мовби то все зрозуміло, немов/би мене знає.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

498 I. Спишіть речення, знімаючи ризик. Поясніть написання. Чи є в реченнях сполучники сурядності?

1. Темінь упала на місто раптово, начеб/то хто спустив завісу (В. Шевчук). 2. Сьогоднішнє в мені живе з віками, не/мов різець гартований і камінь (А. Малишко). 3. Треба рано встати, для того щоб рибу впіймати (Нар. творчість). 4. Не їстиму, хоч/би й припрошували (Нар. творчість). 5. Не клади пальця в рот, тому/що одкусить (Нар. творчість).

II. Підкресліть члени речення в першому й другому реченнях.

499 I. Хто зможе правильно визначити, скільки сполучників є в поданому реченні?

Дарма що вовк, а добре розсудив, неначе хто навчив, що іноді з'їси і не доволі, зате живеш на волі (Л. Глібов).

II. Поясніть написання сполучників і визначте їх групу за значенням.

Однозвучні
слова

Варто розрізняти складні сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо, притому, причому* та однозвучні слова, які пишемо окремо (*за те, що б, як би, при тому* та ін.). Щоб відрізнити сполучник від однозвучних слів інших частин мови, треба замінити його синонімічним. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучники	Слова інших частин мови
проте, зате <i>Було важко, проте ніхто не скаржився.</i> (можна замінити сполучником <i>але</i>)	про те, за те (прийменник + займенник) <i>Дідусь розповів про те, як збирати лікарські трави.</i> (можна поставити питання: <i>розповів про що?</i>)
щоб <i>Попросив, щоб розбудили о сьомій.</i> (можна замінити сполучником <i>аби</i>)	що б (займенник + частка) <i>Довго думав, що б таке тобі подарувати.</i> (частку <i>б</i> можна перенести в інше місце речення; на <i>що</i> виразно падає наголос)
якби, якщо <i>Прийшли б вчасно, якби не дощ.</i> (можна замінити на <i>коли б</i>)	як би, як що (прислівник + частка) <i>Як би зробити краще?</i> (частку <i>би</i> можна перенести в інше місце речення; на <i>як</i> падає логічний наголос)

500 Прочитайте гумореску. Визначте частини мови виділених слів. Обґрунтуйте написання.

От **якби** ми під вербою
не зустрілися з тобою,
і **якби** ми не купались,
і **якби** у глибині
не були пеньки на дні,
і **якби про те** ми знали,
і **якби** не всі «**якби**», –
не набили б ми лоби!

Г. Бойко

501 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо сполучником, а в другому – однозвучними з ним словами інших частин мови.

1. **Якби** пес не сидів, то зайця б зловив.
2. **Як би** пес не вертівся, а хвіст ззаду.

502 Прочитайте речення. У яких реченнях виділені слова є сполучниками? Замініть усно ці сполучники синонімічними.

1. Вечеря коротка, **зате** ніч довга (*Нар. творчість*). 2. Я люблю тебе, друже, **за те**, що в очах твоїх море синіє... (*В. Сосюра*). 3. Ніч колихала так ласкаво, **проте** не спалося ніяк (*М. Рильський*). 4. **Щоб** рибу впіймати, треба рано встати. 5. **Що б** то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив? (*Нар. творчість*). 6. **Якби** я втратив очі, Україно, не зміг би жити, не бачачи лугів... (*Д. Павличко*). 7. **Як би** тобі не поталанило, не жди добра у відповідь на зло. 8. **Якщо** сухий грудень, то й суха весна (*Нар. творчість*).

503 I. Спишіть речення, знімаючи ризик. Підкресліть сполучники підрядності.

1. Як/би не/минула зима, не/мали б надії на весну (*Г. Чубач*). 2. Як/би часто не/кликало небо, не/одвикну земним дорожить (*Г. Чубач*). 3. Друзів у житті не так багато, дбайте, що/б в житті їх зберегти (*Д. Луценко*). 4. Присядь. Послухай. **Шелестять** дощі про/те, чого не/вимовиш словами (*М. Луків*). 5. Леся замислилася, про/те заговорила знову (*М. Олійник*). 6. Місяць, підводячись у/гору, пірнає в загустілу хмару, так/що видніється лише срібний край (*М. Стельмах*).

II. Поясніть написання *е*, *и* у виділених словах.

III. Хто зможе правильно визначити, скільки дієслів у формі інфінітива вжито в поданих реченнях?

504 Продовжте й запишіть речення. Поясніть написання сполучників та однозвучних з ними слів.

1. Я уважно слухаю розповідь, проте ...
2. Я уважно слухаю розповідь про те, ...
3. Як би мені хотілося ...
4. Якби мені хотілося ...

505

I. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. Випишіть сполучники і простежте, як вони допомагають виразити логічність, аргументованість викладу думки.

МОЛЕКУЛИ

Тверді тіла та рідини не розпадаються на окремі молекули, незважаючи на те що молекули відокремлені проміжками й перебувають у безперервному безладному русі. Навпаки, кожна молекула притягує до себе сусідні, тому що між ними існує взаємодія. Це притягання стає сильнішим, якщо молекули перебувають дуже близько одна до одної. Притягання між молекулами значно слабшає, як тільки відстані стають більшими за розміри самих молекул.

Стає зрозумілим, чому шматки пластиліну злипаються добре, а два шматочки крейди – не злипаються. Тому що щілина між двома шматками крейди в мільйон разів більша за розміри молекул, а шматки пластиліну можна легко ущільнити до відстаней, відповідних молекулам (*З підручника*).

II. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є з-поміж цих засобів сполучники?

III. Виконайте письмово розбір двох сполучників (на вибір) як частини мови.

Розбір сполучника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Вид за будовою.
3. Вид за способом використання.
4. Сполучник сурядності чи підрядності; група за значенням.

Зразок письмового розбору

Годі побудувати щось словом, коли те саме руйнувати ділом (Г. Сковорода).

Коли – сполуч., прост., одиничн., підрядн., умовн.

§ 48. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості часток, їхні розряди за значенням, а також про розрізнення часток та інших частин мови

ПРИГАДАЙМО. 1. Як утворюємо форми дієслів умовного способу? 2. Як утворюємо заперечні й неозначені займенники?

506

Порівняйте пари речень. Зверніть увагу на виділені частки. Чи надають вони словам і реченням додаткових відтінків у значенні? Яких саме? Зробіть висновок про роль часток у мові.

1. У кімнаті був стіл.	– У кімнаті був лише стіл.
2. Весело сміялося сонце.	– Як весело сміялося сонце!
3. Це просто!	– Це ж просто!
4. Пішов дощ.	– Саме пішов дощ.

Поняття частки

Частка – це службова частина мови, яка надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення слів і форм слів. **НАПРИКЛАД:**

Зайди хоч на годину!	} надають додаткових відтінків у значенні
Дошч таки пішов.	
Поклич кого- небудь .	} утворюють нове слово і форму дієслова
Хай шумить Дніпро.	

Особливості

Частки не мають лексичного значення, не змінюються, не бувають членами речення.

Розряди

Частки поділяємо на модальні, словотворчі, формотворчі.

Розряди часток

Модальні	Словотворчі	Формотворчі
Надають додаткових відтінків у значенні: <i>не, так, ото, лише, ну, і, аж</i>	Утворюють нові слова: <i>ні-, не-, аби-, де-, -сь, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -же (-ж), -би(-б)</i>	Утворюють форми дієслів, зворотні дієслова, найвищий ступінь порівняння: <i>би (б), хай, -ся (-сь), як-, най-, -що</i>
<i>Так, я знаю. Ну що там?</i>	<i>недавно, деякий, будь-хто, колись, авжеж, мовби</i>	<i>читав би, хай читає, одягатися, найбільший, якнайбільший</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотворчі частки виступають у ролі префіксів і суфіксів. **НАПРИКЛАД:** *ніхто, деколи, колись, хто-небудь.*

507 Утворіть і запишіть від поданих дієслів форми умовного й наказового способів за допомогою часток **б (би), хай (нехай)**. Чому ці частки називають формотворчими?

ЗРАЗОК. Читати – читав би, хай читає.

Розуміти, писати, дивитися, мріяти.

508 Спишіть прислів'я. Доведіть, що виділені слова є частками. Підкресліть модальні частки однією рискою, а формотворчі – двома.

1. У чужій пасіці бджіл **не** розведеш. 2. Злякана ворона і куща боїться. 3. Я **би** тобі сказав щось, та **хай** тобі скаже хтось. 4. **Аж** до діброви чути ваші розмови. 5. Праця без користі – ті ж байдики. 6. Руки в ледачого тільки до каші й тягнуться.

Групи модальних часток за значенням

Група	Частки	Приклади
Вказівні (вказівка на предмет, дію, місце)	<i>це, оце, ось, ото, то, от, он, ген, осьде</i>	От мурована церква з високою дзвіницею (<i>Марко Вовчок</i>).
Означальні (увиразнення значення окремих повнозначних слів)	<i>мало не, трохи не, майже, ледве, саме, справді, точно</i>	Гнуться мало не до землі стрункі білі берези (<i>І. Франко</i>).
Підсилювальні (підсилення виразності)	<i>і, й, та, таки, аж, ж, же, а, бо, то, навіть, ну</i>	Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села (<i>Т. Шевченко</i>).
Видільні (виділення окремих слів)	<i>тільки, лише, лиш, хоч, хоча, хоч би, саме</i>	Лиш сонях спав, хоча й не мусив (<i>М. Вінграновський</i>).
Власне модальні (вносять у висловлювання сумнів, припущення, невпевненість)	<i>мов, мовляв, чи, наче, ніби, мовби, наврод, чи не, наврод чи, ну</i>	Галя мов не чула... (<i>Панас Мирний</i>).
Стверджувальні (виражають ствердження)	<i>так, авжеж, атож, аякже, еге</i>	Авжеж , такий у нас ведеться звичай (<i>Леся Українка</i>).
Питальні (виражають запитання)	<i>чи, хіба, невже, ну</i>	Чи ж неповторне можна повторити? (<i>Л. Костенко</i>).
Заперечні (виражають заперечення)	<i>не, ні, ані</i>	Мудрість у голові, а не в бороді (<i>Нар. творчість</i>).
Спонукальні (виражають спонукування до дії)	<i>бодай, бо, но, годі</i>	«Дивіться! Дивіться-бо!» – крикнув Колісник (<i>Панас Мирний</i>).
Окличні (надають відтінку радості, здивування, захоплення)	<i>як, який, що за, що то за</i>	Як гаряче можна у світі любити! (<i>Д. Ткач</i>).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частки **бо, но** служать для пом'якшення наказу (*слухай-но*).

509 Доповніть доцільно кожне речення модальною часткою тієї групи, яку вказано в дужках. Речення запишіть.

1. Друзі поїхали на озеро (*питальна*). 2. Не варто зупинятися на досягнутому (*стверджувальна*). 3. Цю інформацію можна знайти в Інтернеті (*власне модальна*). 4. Довелося їхати в центр, щоб купити мобільний

телефон (підсилювальна). 5. Планшет у подарунок Богдану вибирали всім класом (означальна). 6. Такі старання шкодять справі (видільна).

510 I. Прочитайте текст. Визначте мікротеми й тематичні речення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

САДИ ЦВІТУТЬ

Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось виструнчилися у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші. Що за краса! І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилуєшся.

Радість і для невтомних трудівниць – бджіл. Снують вони по квітах, перелазять моторно з однієї квітки на другу, щоб швидше набрати меду. А потім мчать бджілки до своїх хаток-вуликів. Швидко треба скласти солодкий прозорий мед у стільники і повернутися за новою маленькою порцією меду. Адже це перший весняний взяток. Поспішати ж треба.

А на землі синьоокі проліски, перші фіалки соромливо піднімають голівки й сила-силенна вже справді весняних квітів. Недаром же саме цей місяць зветься квітень (За О. Копиленком).

В. Непийниво. Яблуневий рай

II. Знайдіть у тексті модальні частки, визначте їхню групу за значенням. Поясніть, яких додаткових відтінків у значенні надають частки реченню чи окремому слову.

III. Прочитайте текст без часток. Як це вплине на нього? Зробіть висновок, чи підсилюють частки виразність мовлення.

511 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба звернутися до однокласника з певним проханням. Перебудуйте усно кожне речення на 3–4 нових, доповнивши часткою.

ЗРАЗОК. *Купи мені хліба. – Купи ж мені хліба. Чи не купив би ти мені хліба? Купи й мені хліба. Купи мені лише хліба. Купи мені таки хліба. Ну купи мені хліба. Купи мені саме хліба.*

1. Зачини, будь ласка, вікно. 2. Допоможи мені зробити географію.

512 Хто зможе перебудувати подане речення на якомога більше нових за допомогою часток?

Андрій привітав сестру.

513 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні слово *і* вважаємо часткою, а в другому – сполучником.

1. Ох, і в'їдливий ти, як оса! (М. Стельмах).

2. Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щиру нагороду (А. Малишко).

Омоніми

Варто розрізняти частки й однозвучні з ними слова інших частин мови. **ПОРІВНЯЙМО:**

Частки	Інші частини мови
Як гарно навкруги!	Роса зійде, як сонце вийде (сполучник) Не знаю, як тебе просити (прислівник)
Чи любиш ти читати?	Щодня щось читає чи малює (сполучник)
Тиша – це сон природи	Це було дуже давно (займенник)
Розкажу і тобі	Люблю місяць і зорі (сполучник)
Хоч трохи відпочину	Прийшов, хоч і запізно (сполучник)
Це просто непорозуміння	Це робиться просто (прислівник)
Точно такий подарунок	Відстань визначено точно (прислівник)

514 Виберіть одне з поданих слів. Складіть і запишіть із ним два речення так, щоб у першому це слово було часткою, а в другому – іншою частиною мови.

Точно, рівно, це, мов, хоч, і, просто, собі.

515 I. Прочитайте виразно речення. Визначте їхній вид за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

1. Як пахнуть влітку квітами простори! (Д. Луценко). 2. Що за страшний був той дядько! Що за лихий! (І. Нечуй-Левицький). 3. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас (І. Франко). 4. Хай весна приносить щастя в кожну хату (В. Сосюра). 5. Як тебе не любити, Києве мій! (Д. Луценко). 6. Хіба ви тільки сюди, до джерела, дорогу будете? (О. Гончар). 7. Чи можна забути, як шуміли гаї у моїй стороні? (В. Сосюра). 8. А ходи-но, мед будемо брати (Ю. Збанацький).

II. Спишіть речення, знайдіть і обведіть частки. Яких відтінків ці слова надають спонукальним, питальним і окличним реченням?

III. Підкресліть члени речення та надпишіть частини мови в першому реченні.

516 I. Спишіть речення. Знайдіть і обведіть частки. Усно визначте їх розряд за значенням. Чи помітили ви однозвучні з частками слова інших частин мови?

1. Отак учуся просто й мудро жити (В. Підпалый). 2. Ліс, або, як кажуть серби, шума, – це не просто сосни та дуби (М. Рильський). 3. То був дужий гірський орел (О. Іваненко). 4. То тут, то там з'являлися люди. 5. Рівно о п'ятій Марійка проснулася від дзвінка будильника (О. Донченко). 6. Гарно як, неначе в казці (В. Підпалый). 7. Я пам'ятаю, як їх садили, ці тополі (С. Журахович).

II. Підкресліть члени речення та надпишіть частини мови в першому реченні.

517 Випишіть із художніх творів чотири речення з модальними частками. З'ясуйте роль часток як виражального засобу в художній літературі.

518 Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), можливий в одній із запропонованих ситуацій. Використайте модальні частки.

СИТУАЦІЯ А. Ви разом із братом (сестрою) прийшли до зоопарку (аквапарку).

СИТУАЦІЯ Б. Ви з родиною приїхали відпочивати на море.

СИТУАЦІЯ В. Інопланетяни діляться між собою враженнями від подорожі на планету Земля.

СИТУАЦІЯ Г. Ви разом із другом (подругою) потрапили на безлюдний острів.

§ 49. ПРАВОПИС ЧАСТОК

Про написання часток з різними частинами мови разом, окремо і через дефіс, а також про однозвучні з частками слова

ПРИГАДАЙМО. 1. Як пишемо неозначені займенники? 2. Як пишемо прислівники, утворені за допомогою часток?

519 Порівняйте написання слів у колонках. Зверніть увагу на виділені частки та зробіть висновок про їх написання з іншими частинами мови.

прийшов- таки	таки прийшов
все- таки	все ж таки
сядь- бо	сиди ж бо
отакий- то	отакий би то

Пишемо
разом

Частки з різними частинами мови пишемо разом, окремо і через дефіс.

Разом пишемо:

- частки **аби-, ані-, де-, чи-, чим-, що-, як-, -сь** у складі будь-якої частини мови: **абихто, анітрохи, деякий, чимало, чимдуж, щодня, якнайбільше, хтось;**
- частки **би (б), то, що** в складі сполучників: **щоб, якби, нібито, немовбито, абощо;**
- частку **же (ж)** у складі часток: **аякже, атój.**

Дефіс

Через дефіс пишемо:

- частки **ка́зна-, хтозна-, будь-, -будь, -небудь:** **будь-хто, який-небудь, хтозна-коли;**
- частки **бо, но, то, от, такі,** коли вони виділяють значення окремого слова: **іди́-бо, дава́й-но, ті́м-то, як-о́т, знайшо́в-та-ки, всі́-таки.**

Пишемо
окремо

Примітки:

1) частку **таки** пишемо окремо, якщо вона стоїть перед словом, якого стосується: **таки знайшов;**

2) якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо окремо: **іди ж бо, все ж таки, аби в кого, будь у кого.**

Інші частки пишемо окремо, зокрема:

- частки **би (б), же (ж):** коли **б, зайшов би, говорив же, він же, коли ж, адже ж, хіба ж;**
- частку **що** в сполуках **дарма́ що, по́ки що, хіба́ що, тільки що, що ж до.**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частки **бу(б)**, **же(ж)**, **то** пишемо разом лише у складі сполучників та часток.
НАПРИКЛАД: мов**бу**, щоб**, якби**, аб**и**, немов**бу**, авже**ж**, аяк**же**, ато**ж**, ані**ж**, ніб**ито**, немовб**ито**.

ОРФОГРАМА

Написання часток окремо, разом і через дефіс

520 Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання виділених часток. Які з них входять до складу інших частин мови?

1. Усе мине, усе пройде, тому-то й сердитись не варто (*В. Поліщук*).
2. Сонце тільки-но сіло деś за лісовими хащами (*М. Коцюбинський*).
3. Нептун же зараз взяв мітелку і вимів море, як світелку (*І. Котляревський*).
4. Якби пес не сидів, то зайця б зловив (*Нар. творчість*).
5. Але все ж таки треба признатися, дунайські гирла справили на мандрівника дуже приємне враження (*О. Іваненко*).
6. Отож-бо й є, нема чого балакати (*Л. Костенко*).
7. Якби-то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла (*Т. Шевченко*).

521 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні частку *таки* пишемо окремо, а в другому – через дефіс.

1. Щастя не шукають, а **таки** здобувають (*Нар. творчість*).
2. І все-**таки** нелегко будь собою, коли дорога котиться з гори (*М. Людкевич*).

522 I. Утворіть від поданих слів нові за допомогою часток **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки**. Поясніть написання.

Який, такий, скільки, попроси, куди, кого, сидять, високо, чому, читай, так.

II. З одним утвореним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з порівняльним зворотом.

523 I. Прочитайте й запишіть під диктовку вчителя або однокласника.

Невже ж, чи то так, немовби, он куди, хіба ж, що то за, казна в чому, кому б то, аякже, аніж, якби ж то, хтозна-де, як-от, все-таки, будь для чого, стій-бо, так-от, що-небудь, будь-як, нібито, іди ж бо, отакий-то, деколи, якнайвище, щомиті, тікай-бо, таки вирішив, все б таки.

дефіс

казна, хтозна, будь, небудь
 бо, но, то, от, таки

що за, що то за,
 ще й, хіба що,
 хоча б, навряд чи,
 от би, поки що

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Обмінюйтеся зошитами з однокласником (однокласницею) і перевірте написання.

524 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Як(от), читав(би), іди(бо), пиши(ж), все(ж)таки, все(таки), знаю(таки), (таки)знаю, (аби)коли, попроси(ж)бо, та(й), неначеб(то), читав(же), зроби(но), навряд(чи) прийду, все(б)таки, та(й)знову, що(ж) діяти, (чи) маленький, за те(ж) прошу, отже(ж), скажіть(бо), вона(ж)таки.

ПОРІВНЯЙМО:

що б (займенник + частка)	щоб (сполучник)	
те ж (займенник + частка)	теж (прислівник; можна замінити на <i>також</i>)	теж (частка)
а вже ж (частка + прислівник + частка)	авжеж (частка, можна замінити на <i>так</i>)	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *та й, ще й, хоча б (хоч би)* пишемо окремо. Вони не мають однозвучних відповідників, які пишемо разом.

525 Прочитайте речення. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова, поясніть їх написання.

1. **Авжеж**, інші квіти відцвітають і в'януть, а зозулені черевички завжди літають із зозулями (*Є. Гуцало*). 2. **А вже ж** весна, а вже ж красна (*Нар. творчість*). 3. **Таж** якби не він, давно **б** уже не стало цього дуба (*Леся Українка*). 4. **Ото ж** тая дівчинонька, що сонна блудила (*Т. Шевченко*). 5. Народна пісня – **то ж** вона усій землі окраса (*М. Рильський*).

526 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант (6 словосполучень) на орфограму «Написання часток окремо, разом і через дефіс». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

527 Спишіть, вибравши з дужок потрібний варіант частки. Поясніть, які існують закономірності при вживанні того чи іншого варіанта й чим вони зумовлені.

Ота (же, ж), зрозуміли (би, б), знов (же, ж), порадьмося (же, ж), знали (би, б), ходімо (же, ж), побудь (же, ж), слухайте (же, ж), звідки (би, б), упізнала (би, б), переконаймося (же, ж), хто (би, б), захопився (би, б).

528 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання.

1. Мат(е,и)ринський погляд був начеб(то) (с,з)повнений якоїсь цілющості (*Є. Гуцало*). 2. Почекай(но) дівчино ще(й) для тебе троянди восени розцвітуть (*В. Сосюра*). 3. Слухай(бо)! Який(же) коваль (не)ставить себе над іншими ковалями в світі? (*Марко Вовчок*). 4. Тіпся дитино поки ще маленька, ти(ж)бо живеш (на)весні (*Леся Українка*). 5. Не так(то) робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (*І. Котляревський*). 6. Руки працюють а годую (таки)голова (*Нар. творчість*).

II. Виконайте усно синтаксичний розбір першого речення.

529 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть частки, визначте їхню роль у реченнях, поясніть написання.

1. Отож(бо) й є, нема чого балакати (Л. Костенко). 2. Якби(то) ці гори плугами зорати – родив(би) рясний виноград (Д. Луценко). 3. Оце(ж) я ніби(то) маю в Італію їхати (Леся Українка). 4. Добрії жнива колись(то) будуть (Т. Шевченко). 5. Ой, що(то)за шум учинився? (Нар. творчість). 6. Такі(ж) близькі звучанням «рада» й «зрада»! Які(ж) провалля поміж них страшні (Б. Олійник).

§ 50. НЕ ТА НІ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Про написання не та ні з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками й дієсловами разом і окремо

530 Прочитайте гумореску. Яка частка, на вашу думку, є найулюбленішою для Панаса? Пригадайте, як пишемо її зі словами різних частин мови.

В класі в нас
Є Панас, –
Маєм з ним мороку:
Без шпаргалки-виручалки
Він не ступить кроку.

Він без «НЕ»
НЕ дихне, –
Тільки й чуť від нього:
Я НЕ знаю, я НЕ вмію,
Я НЕ чув такого...

Г. Бойко

Пишемо
разом

Частку *не* пишемо разом:

- коли слово без *не* не вживається: *негода, непорушно, неволити*;
- у складі префікса *недо-*, який означає дію, стан або якість у неповній мірі: *недобачати, недописаний*. АЛЕ: *не дослухати, не дочув* тощо (*не* виступає для заперечення дії);
- з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, якщо вони в сполученні з *не* означають одне поняття: *неспокій* (тривога), *немалий, недалеко, неабихто*;
- з дієсловами, яким *не* надає нового значення: *неславити* (ганьбити). АЛЕ: *не славити* (у значенні *не прославляти*);
- з дієприкметником, якщо він є означенням (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *нез'ясовані питання, незакінчена праця*;
- у заперечному слові *немає* (можна замінити формою *нема*): *У нього немає олівця*. АЛЕ: *Він не має олівця*.

Пишемо
окремо

Частку *не* пишемо окремо:

- зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням: *не доля вирішує; не високо, а низько* (протиставлення); *не сьогодні; не дуже; не можна*;
- з дієсловами, дієприслівниками, дієслівними формами на *-но, -то*: *не бачити, не підходячи, не закінчено*;
- з дієприкметниками, що виступають у функції присудків: *Праця не закінчена; Підлога не вимита*;

Пишемо окремо

- з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *не засаджена квітами площа*;
- з прикметниками, що виступають у функції присудків, якщо часткою *не* заперечується ознака, виражена цим словом: *Ця річка не широка* (заперечення). АЛЕ: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття);
- з числівниками, займенниками, а також при сполучниках і прийменниках: *не третій, не наш, не при..., не то...*;
- з прикметником, що має при собі пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою *ні*, а також з прикметником, перед яким стоять слова *далеко, зовсім, аж ніяк*: *ні до чого не здатний; нітрохи не цікава розповідь; зовсім не великі обсяги*;
- зі словами, які пишемо через дефіс: *не по-нашому*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання *не* з прикметником і прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою *не* щось заперечуємо, то її пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Цей будинок *не старий* (*не є* старий).
2. Цей будинок *нестарий* (*є* нестарий, тобто відносно недавно збудований).

Частку *ні* пишемо

Разом	Окремо
<ul style="list-style-type: none"> із займенниками та прислівниками: <i>нікого, ніякий, ніколи, ніскільки</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо <i>ні</i> вжито для заперечення чогось або для підсилення висловлювання: <i>ні кроку далі; ні так ні сяк; ні один не зробив;</i> у складі займенників, якщо вона відділяється від займенника прийменником: <i>ні з кого, ні до чого</i>

531 1. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Чому козаки селилися за дніпровськими порогами?

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ

Хто не бачив дніпровських порогів, хто не пробував переправлятися через них, той *ніколи* не зможе уявити собі всього постраху і всього жаху, котрим обдає Дніпро навіть найсміливішого плавця по ньому. При вигляді страшної безодні, що вирує в дніпровських порогах, кров холоне в жилах людини, уста самі стискаються, серце мимоволі перестає битися.

Особливо страшними й небезпечними бувають пороги в той час, коли на Дніпрі схопиться так звана смуга вітру. Цей несподіваний порив ви-

ОРФОГРАФИ

- *не* з різними частинами мови
- *ні* з різними частинами мови

молодців, запорізьких козаків, яких не лякало ніщо й ніхто (За Д. Яворницьким).

*Лоцман – провідник суден, добре обізнаний з певними ділянками моря, річки тощо.

II. Знайдіть у тексті й поясніть написання *не* та *ні* з різними частинами мови.

III. До виділених слів доберіть синоніми і, якщо можливо, антоніми.

532 Доберіть і запишіть до слів синоніми з префіксом *не*. Позначте цей префікс. За потреби скористайтесь словником синонімів.

Горе, ворог, поганий, хвороба, терміновий, тривожитися, повільно, пасивний.

533 I. Спишіть слова, знімаючи ризик. Обґрунтуйте написання.

Не/вільник, не/года, не/дуга, не/похитний, не/мічний, не/сказанно, не/хтувати, не/гайний, не/стямний, **не/винно**, не/забаром, не/сказанно, не/самовито, не/злічений, не/покоїтися, не/долік, ні/звідкіля, **ні/коли**, ні/трохи, ні/де, ні/нащо, ні/як, ні/чий.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

534 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, які пишемо з *не* та *ні* разом, як члени речення. Визначте, до якої частини мови належать ці слова, і розберіть їх за будовою.

1. У ногах правди (не)має. 2. Добру людину бджола (не)кусає. 3. Пішов батько навпростець, (не)скоро вернеться. 4. (Не)тоді коня сідлати, як на нього сідати. 5. Вченому світ, а (не)вченому тьма. 6. Великий рід, та (ні)де голови притулити. 7. Півень ранку криком (не)закличе. 8. Свій дім (не)чужий, із нього (не)виженуть. 9. Держися за гриву, бо за хвіст (не)вдержишся.

II. Поясніть зміст одного поданого прислів'я (на вибір).

535 Хто зможе пригадати одне прислів'я із часткою *не* або *ні*? А хто пригадає 2–3 таких прислів'я?

536 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Позначте й поясніть орфограму «**Не** з різними частинами мови».

1. Мені поля задумливо шептали свої (ні)ким (не)співані пісні (В. Симоненко). 2. (Не)має гірше, як в (не)волі про волю згадувать (Т. Шевченко). 3. (Не)знаючи броду (не)лізь у воду (Нар. творчість). 4. Чує серце (не)доленьку сказати (не)вміє (Т. Шевченко). 5. Рідна мати моя ти ночей (не)доспала (А. Малишко). 6. Небо стало (не)сіре, (не)попелисте, а сиве (А. М'ястківський). 7. (Не)порушно стоять дерева загорнені в сутінь... (М. Коцюбинський).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

537 Виберіть групу слів. Складіть і запишіть зі словами цієї групи по одному реченню.

1. Не веселий, невеселий. 2. Не далеко, недалеко.

 538 Уявіть, що вам потрібно пояснити учням, як правильно писати **не** з різними частинами мови. Підготуйте розповідь-пояснення, використовуючи власні та подані приклади. У якому стилі та в якому жанрі ви будуватимете розповідь?

ПРИКЛАДИ: не прийшов, не підійшовши, нехтувати, невеликий, ненаписаний, ще не прочитаний, недруг, невисоко.

539 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Любіть працю на землі, бо без цього (не)буде щастя нам і нашим дітям ні(на)якій планеті (О. Довженко). 2. Вересневе сонце (не)помітно зайшло за потріскані (не)густі хмари і зранку ж розіслало аж за ліс (не)добілені полотна (М. Стельмах). 3. (Ні)хто (не)міряв серця глибочінь, (ні)хто (не)знає меж його, (ні)краю (А. Малишко). 4. (Не)має на світі (ні)чого страшнішого за (не)людяних людей (І. Жиленко). 5. На серці (не)було (ні)на кого кривди (І. Цюпа). 6. (Ні)коли мені (не)забути красу (не)звичайну гір (О. Ющенко).

II. Підкресліть у першому й другому реченнях усі частки. Виконайте письмово розбір однієї з них як частини мови. Скористайтеся поданим нижче зразком.

Розбір частки як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Розряд (модальна, словотворча, формотворча).
3. Група за значенням (для модальних).
4. Особливості написання (якщо є).

Зразок письмового розбору

Не виростуть на вербі груші (Нар. творчість).

Не – частка, мод., зап., пишемо окремо.

 540 Складіть і запишіть невеликий текст (7–9 речень) про розмаїття рослинного чи тваринного світу. Висловіть думку про необхідність дбайливого ставлення до природи. Використайте в тексті модальні частки.

§ 51. ВИГУК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливість вигуків, їхні групи за значенням, правопис вигуків і розділові знаки при них

541 Прочитайте речення, зверніть увагу на виділені вигуки. Які з них виражають почуття, емоції мовця, а які – спонукання до дії? Зробіть висновок про роль вигуків у мові.

1. **Ох**, чого моя зіронька плаче! (*Леся Українка*). 2. **Боже**, як багато у світі краси! (*О. Довженко*). 3. **Ого-го!** Та тут, мабуть, на одну підводу не забереш! (*О. Донченко*). 4. А то що? **Ну-ну!** Чого ж мовчиш? 5. **Агей!** Неси-но, молодице, на стіл з калиною пиріг (*М. Стельмах*).

Поняття
вигука

Вигук – це особлива частина мови, що виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. **НАПРИКЛАД:** 1. **О**, як люблю я рідну землю (*П. Воронько*). 2. **Тс-с...** За дверима – нікого? (*М. Рильський*).

Особли-
вості

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигуки не мають лексичного значення, не змінюються, не виступають членами речення.

Групи вигуків за значенням

Група	Значення	Приклади
Емоційні	виражають почуття, емоції, переживання людини (радість, страх, жаль, зневагу, гнів, здивування, захоплення, біль)	<i>о, ой, ах, ех, ай, пхе, тьху, овва, слава, ой лишенько, ой Боже, матінко, леле</i>
Волевиявлення	виражають наказ, спонукання до дії, звернення до тварин	<i>ну, нумо, тс-с, агов, цить, гей, ей, ану, киш, стоп, марш, рятуйте, годі, тпру, киць-киць</i>
Звуконаслідувальні слова	відтворюють звуки природи, шуми, сигнали, голоси тварин	<i>тьох-тьох, ку-ку, му-у-у, дзень, кахи-кахи, шу-шу</i>

Етикет

Серед вигуків волевиявлення виділяють вигуки мовного етикету, що виражають привітання, подяку, прохання, пробачення, божбу тощо. **НАПРИКЛАД:** *до побачення, вибачте, на здоров'я, добридень, їй-богу, перепрошую.*

Само-
стійне
слово

Вигук можемо вживати в значенні самостійного слова, і тоді він може бути членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Журливе «кру-кру-кру» неслося над полями.*

Вигуки можуть заступати й ціле речення. **НАПРИКЛАД:** *Еге! Коли б то так всяк шанувався!* (*Л. Глібов*).

Стилі
мови
Дефіс

Вигуки вживаємо в розмовному, художньому стилях, зрідка – у публіцистичному.

Вигуки, які повторюємо або вимовляємо протяжно, пишемо через дефіс. **НАПРИКЛАД:** *ой-ой-ой, ж-ж-ж, го-ов, ня-а-ав, ого-го, ох-хо-хо, о-ох, му-у-у.*

Через дефіс пишемо й вигуки *їй-богу, їй-бо, їй-право.*

Розділові
знаки

Після вигуків, які стоять на початку речення, ставимо ко-
му, а при окличній інтонації – знак оклику. **НАПРИКЛАД:**
1. *О, розмотай шляхи мені богине!* (Л. Костенко). 2. *Ой! Що
се за сопілка? Чари!* (Леся Українка).

У середині речення вигуки відокремлюємо з обох боків ко-
мами або, якщо при них є знак оклику, – тире. **НАПРИКЛАД:**
1. *Земле рідна, о, чим далі ти від мене, тим дорожча*
(Д. Павличко). 2. *Сійте зерно – **зей!** – добірне в не розме-
жовані лани* (В. Сосюра).

Не відокремлюємо вигуки:

- на початку речення, якщо вони стоять перед особовим за-
йменником, після якого йде звертання. **НАПРИКЛАД:** *Ой ти,
дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко);
- якщо вони виступають у ролі членів речення. **НАПРИКЛАД:**
А серце тьох-тьох.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова **ой, ну, ах** та інші, ужиті для підсилення, комою **не відокремлюємо**.
НАПРИКЛАД: *Ой летіла гуска додому – та впала, як грудка, додолу*
(І. Драч). 2. **О, ой** коли вони інтонаційно тісто зв'язані з дальшим звертанням
(тобто після них немає паузи), комою **не відокремлюємо**. **НАПРИКЛАД:**
О мово рідна!

542 Прочитайте виразно тексти. Знайдіть вигуки, визначте їхню групу за значен-
ням. Поясніть написання вигуків та вживання розділових знаків при них.

– Чом ти, Андрійку, ще й досі не обідаєш? – дивується сестричка. – Ти
ж завжди квапишся, коли їси. Усе кудись біжиш...

– А-а-а, – невдоволено сказав Андрійко, – просив батько, як закінчу
обідати, щоб допоміг у дворі прибирати (*Нар. творчість*).

* * *

– А чи знаєте ви, сусіде, що верблюд може вісім днів робити й нічого
не пити?

– Овва-а, я знаю такого сусіда, що вісім днів п'є й нічого не робить
(*Нар. творчість*).

МРІЙНИКИ

Батько радий. Світ йому став ясним і милим:

В лотерею виграв він величезний килим.

– Як і далі піде так, – мовив за обідом, –
можем виграти «Жигулі». Сядем та й поїдем.

– Ах, яка то краса! – мати мружить очі. –

Ми в машині у своїй їдемо у Сочі. –

Розгорілося лице у сінка малого:

– Я сигналом – ду-ду-ду! Утікай з дороги! –

Батько сина по щоці: – Подаси сигнали?

А навіщо? Щоб права в мене відібрали? –

Тут як кинеться притьмом мати до хлопчини
Та в потилицю як дасть: – Ану, геть з машини!

П. Глазовий

Ми на груші – ух!
Раптом чуем: гух!
Потім тільки гець!
Що воно за грець?
Подивились: ох!
То ми знизу вдвох.

Г. Бойко

543 I. Спишіть речення, підкресліть емоційні вигуки хвилястою лінією, а волевиявлення – прямою.

1. – Єт, багато казати, та мало слухати, – хмуріють очі майстра (М. Стельмах). 2. Боже мій, та де ж вона та дорога? Лишенько! Збився Івашко з дороги (Олена Пчілка). 3. Летімо, друзі, **вдалеч навмання**. Ану, подайте білого коня! (П. Перебийніс). 4. Ай! Як тут гарно (М. Коцюбинський). 5. Цить! Хай говорить серце (Леся Українка). 5. Ну, сину, підемо, поки не **стемніло** (С. Васильченко). 6. Ой, скільки тих пісень-легенд довелось мені почути (О. Огульканський). 7. Ох, і шуки ж на річці на Конці! А на Басанці! А на Дніпрі! (Остан Вишня).

II. Визначте частини мови й поясніть написання виділених слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Одні й ті ж вигуки, залежно від інтонації, можуть виражати різні почуття. І навпаки, одне й те ж почуття можемо виражати різними вигуками. **НАПРИКЛАД:** Ой, рятуйте! (страх) – Ой, весело ж як! (радість).

544 I. Прочитайте кожне речення тричі так, щоб за допомогою інтонації передати різні почуття, емоції (радість, здивування, осуд, обурення, жаль, захоплення, погрозу, задоволення, переляк тощо). Розкажіть про роль вигуків у мові.

1. Ой, сніг пішов. 2. О, вже й вечір не за горами. 3. У-у-у, яка юшка.

II. Складіть усно речення, у яких вигук **о** виражав би: а) захоплення, б) переляк, в) здивування, г) обурення, г) насмішку.

545 Спишіть речення, доповнюючи їх різними вигуками для вираження почуттів. Прочитайте речення вголос з відповідною інтонацією.

1. ..., які гарні квіти. 2. ..., пустіть мене, пустіть! 3. ..., як я хочу до моря. 4. ..., магазин уже зачинили. 5. ..., зіпсував останній диск. 6. ..., на морі знялася буря. 7. ... не треба так дивитися.

546 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи вигуків мовного етикету. Складіть усно два речення з вигуками своєї групи так, щоб звернутися до однокласника (однокласниці). Скажіть ці речення один одному.

1. На добраніч, будь ласка.
2. До побачення, перепрошую.

будь ласка
до побачення
на добраніч

547 I. Спишіть речення. Підкресліть вигуки, вжиті в значенні самостійних частин мови, як члени речення.

1. Не кричи «ау», доки не вийшов з лісу (*Нар. творчість*). 2. «Ай» казати не поспішай. 3. У роботі «ох!», а їсть за трьох (*Нар. творчість*). 4. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому (*М. Коцюбинський*). 5. Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм «кру-кру»: – Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо! (*Остап Вишня*). 6. І от я на перелазі. Став. Серце тьох-тьох-тьох! (*Остап Вишня*).

II. Визначте члени речення й частини мови в першому реченні.

Омоніми

Вигуки *ой*, *ну* треба відрізняти від однозвучних часток. Вигуки виражають різні почуття, емоції мовця, а частки надають лише певного емоційного відтінку словам, реченням.

ПОРІВНЯЙМО:

Вигуки	Частки
Ой, дощ почався!	Ой наступала орда-навала.
Ну, годі вертатись.	Ну, як тобі, сину?
Ну, ти ж гляди!	Ну що там?
Ну й артист!	Ну, тоді з тебе люди будуть.

548 I. Прочитайте виразно речення. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків після виділених слів. Якими частинами мови є ці слова? Яка їх роль у реченнях?

1. Ой, що се? Світло згасло? Ніч настала? (*Леся Українка*). 2. Ой високо сонце в яснім небі стало, гаряче проміння та й порозсипало (*Леся Українка*). 3. Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пущу тебе колись синові гойдати (*В. Симоненко*). 4. О незгасная зоре, о Києва кручі! О рідна земле, о гомін Дніпра! (*П. Усенко*). 5. О, якби-то я міг повернути неповторну юність мою (*В. Сосюра*). 6. Ну й смачні вареники з медком! – прицмокнув дідусь (*Б. Комар*). 7. Ну, як таки, щоб воля – та пропала? (*Леся Українка*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *ой* так, щоб у першому реченні це слово було вигуком, а в другому – часткою. Прочитайте речення з відповідною інтонацією.

549 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та ставлячи, де потрібно, дефіс. Назвіть вигуки й звертання.

1. Ой піч моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний був би козак з мене (*Нар. творчість*). 2. А потім як зареву: – Ой рятуйте! (*Остап Вишня*). 3. Весно ох довго ж на тебе чекати (*І. Франко*). 4. Ах ви мрії ви милі, дитячі, як обличчя за дальнім вікном (*В. Сосюра*). 5. Боже Яке прекрасне, сповнене великих звершень життя на неї чекає (*В. Врублевська*). 6. Агов Де ви? Агов гов гов (*Остап Вишня*). 7. І сорока Скре ке ке! Прилетіла. – Що таке? (*Д. Білоус*).

II. Випишіть службові слова. Визначте, якою частиною мови є кожне з них.

550 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог, який міг би відбутися між семикласниками в одній із поданих ситуацій. Використайте в діалозі вигуки.

1. Діти вперше приїхали на море. 2. Діти обговорюють новий альбом свого улюбленого співака. 3. Діти йшли вулицею міста, несподівано почався дощ. 4. Діти розглядають експонати в природничому музеї.

Розбір вигука як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.
3. Особливості написання (якщо є).

Зразок письмового розбору

Ой, скільки шелесту у світі! (П. Тичина).

Ой – вигук, вираж. почуття радості, захоплення.

551 Прочитайте виразно речення. Знайдіть у них вигуки та розберіть усно ці слова як частини мови. Розбір одного слова (на вибір) запишіть.

1. «Ну, що – знайшов? Ш-ш-ш!» – кепкуючи шарудить очерет. 2. Ах! Яка ж ти, лисочко, довірлива. 3. Ех, якби в наших оркестрах з такою пристрасстю грали оркестранти, – які були б симфонії! (*Із творів Остапа Вишні*).

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Деякі вигуки утворилися від слів інших частин мови. Це застигли форми іменників кличного чи називного відмінків (*Матінко! О Боже! Господи! Жах! Леле! Слава!*), дієслів (*Рятуйте! Прощавайте! Подумаєш!*), займенників (*Отаке!*). Ці слова втратили свої властивості самостійних частин мови й перейшли у вигуки. Порівняно небагато вигуків походять від слів інших мов світу: *алло* (фр.), *браво* (італ.), *стоп* (англ.), *караул* (тюрк.).

З-поміж вигуків є й словосполучення, які в реченні часто виступають як **фразеологізми**. Наприклад: *Оце так! Хай йому грець! Отим бо й ба! Цур йому! Боронь Боже! Мати рідна! От тобі й на!*

§ 52. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК»

552 Спишіть текст. Підкресліть слова службових частин мови. Поясніть роль цих слів у тексті.

УКРАЇНА В ОГНІ

Гуркіт і грім потрясають поле. Земля тремтить під тягарем сталевих потоку німецько-фашистських танків.

Дніпра вже не впізнати. Вода каламутна, кривава. Падають столітні дерева, валяться в річку корінням угору. Літають зграї птахів над боем.

У повітряних хвилях кидає їх з боку в бік, уперед, назад. Лютий жар гніву й пристрасності бою надає бійцям такої сили, що важкі гармати, здається, вертаються в них у руках, як іграшки. Усе життя напружилося до краю (За О. Довженком).

Дитячий малюнок на тротуарі

553 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. З якими словами ви хотіли б звернутися до своїх однолітків, щоб закликати їх берегти мир у нашій державі?

554 I. Прочитайте фразеологізми. Назвіть ті з них, у яких із службових частин мови є лише: а) прийменник; б) сполучник; в) частка.

З-під землі дістати, груші на вербі, було та загуло, губи в молоці, ніде й яблуку впасти, ні сіло ні впало, з рук до рук, у хвіст і в гриву, ні за цапову душу, грати з вогнем, ні в які двері, хай йому риба й озеро, за пояс заткнути, калачем не заманиш.

II. Випишіть із фразеологічного словника 4–6 фразеологізмів із службовими частинами мови.

555 Поєднайте подані пари речень у складні за допомогою сполучників підрядності. Утворені речення запишіть.

1. Скоро почало темніти. Діти поспішили додому. 2. Дорога була далекою. Їхати довелося три доби. 3. Треба бути уважним і добрим. Дарувати радість близьким. 4. Хлопці обрали дорогу через ліс. Їх ніхто не помітив з односельчан. 5. Ярославове щастя не мало меж. Батьки таки подарували синові ролики.

556 I. Спишіть речення, знімаючи ризики. Поясніть написання.

1. З/за гори проміння скісне в море порина (І. Франко). 2. І що воно за дитина, ні/як не заплаче (К. Гордієнко). 3. І садок, що ми колись садили, хоч старий, а все/таки цвіте (П. Воронько). 4. На царині, не/мов/би на нараду, зібралися тополі молоді (Д. Луценко). 5. Як/би ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко). 6. Отаке/то гречане тісто: ти його в піч, а воно й репається (Нар. творчість). 7. Ми рушали в похід на зустріч новому дневі. (М. Подолян). 8. Вибиватися в люди – справа зовсім не проста (П. Сингаївський).

II. Підкресліть члени речення і надпишіть частини мови в першому реченні.

557 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Ми вивчили тему «Службові частини мови. Вигук». Тепер я вмію...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Доберіть приклади до кожної частини мови (одна група слів є зайвою).

Частина мови	Приклади
1 прийменник	А але, зате, або
2 сполучник	Б ох, агов, цить
3 частка	В під, поміж, для
4 вигук	Г вдень, вгору, вниз
	Д ж, тільки, не

2. Похідними є всі прийменники в рядку

А близько, з-поміж, поверх	В через, задля, назустріч
Б понад, попри, до	Г про, із-за, коло

3. Виділене слово є прийменником у реченні

А Він завжди був поруч.	В Вони сиділи навпроти.
Б Гуляли навколо школи.	Г Попереду йде молодь.

4. Разом треба писати кожен прийменник у рядку

А з/посеред, згідно/з, на/чолі	В на/прикінці, по/серед, за/для
Б за/ради, з/під, по/між	Г в/наслідок, по/перед, у/разі

5. Утворіть граматично правильні сполучення.

1 згідно	А наказам
2 відповідно	Б наказами
3 керуючись	В з наказами
4 усупереч	Г до наказів

6. Граматичну помилку допущено в рядку

А відпочиваємо по черзі	В виконати за умови
Б називати на прізвище	Г змагання по плаванню

7. З'ясуйте, яке слово є сполучником у реченні.

У тім то й лихо, що не все ми знаємо про нашу долю (М. Самійленко).
 А то Б й В що Г про

8. Сполучник з'єднує частини складного речення

А Робота гарна, та день малий.
Б Без роботи ані хліба, ані хати.
В Уночі панують сови та сичі.
Г Будь слугою власної совісті й господарем волі.

9. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні

А Що/б не сталося, ми не розлучимось.
Б Узимку холодно, за/те комарі не кусають.
В Думаю про/те, що й перше думав.
Г Зійти, то зійшло, та як/би з ниви не зійшло.

10. Частками є виділені слова в рядку

- А крізь терни, через поле
 Б дуже швидко, кудись пішов
 В майже написав, ледве встиг
 Г прийшов несподівано, мов зіронька

11. Окремо треба писати кожну частку в рядку

- А знайшов/би, ні/би, поки/що В взяв/таки, зроби/ж, отакий/то
 Б наче/б, не/мов/би, знав/же Г не/говори, знай/же, таки/втік

12. Емоційні вигуки наведено в рядку

- А матінко, ой, овва
 Б киць-киць, му-у-у, ку-ку
 В будь ласка, перепрошую, до побачення
 Г геть, цить, тс-с-с

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які частини мови належать до службових? Чим вони відрізняються від самостійних?
2. Поясніть, чим похідні прийменники відрізняються від непохідних.
3. Назвіть по два прийменники, співзвучні з іменниками й прислівниками.
4. Розкажіть про написання прийменників разом і через дефіс.
5. Яку частину мови називають сполучником? Наведіть приклади.
6. У чому полягає відмінність між сполучниками сурядності й підрядності? На які групи за значенням їх поділяють?
7. Що таке частка? Які є розряди часток? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання часток разом, окремо й через дефіс.
9. Чим відрізняються вигуки від самостійних і службових слів? Які є групи вигуків?
10. Як пишемо вигуки і які розділові знаки вживаємо при вигуках?

Об'єднайтеся в групи. Оберіть одну із службових частин мови або вигук. Створіть рекламу обраної вами частини мови. Покажіть рекламу однокласникам.

Види роботи: інсценізація телевізійної реклами; озвучення радіореклами; макет реклами в журналі; комбінований рекламний проект тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення й асоціації.
2. Чітко продумайте мету, адресата, вид реклами.
3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має вагоме значення.

Проект

РОЗРІЗНЯЙМО

БУДЬ-ЯКИЙ

Треба уникати недолугого слова *любій*. Замість нього використовуємо *будь-який, будь-хто, перший-ліпший, кожний, усякий* і под. **НАПРИКЛАД:** *в будь-який час, з будь-якого місця, кожний документ*. До речі, *любій* не треба плутати з милозвучним українським словом *любий* (наголос на першому складі).

ПРОТЯГОМ і НА ПРОТЯЗІ

Прóтяг – різкий струмінь повітря, що продуває. Тому сполучення *на протязі години* ненормативне. На протязі можна сидіти (хоча й не варто). У конструкціях на позначення часу тривання, існування чогось уживаємо слово *протягом*. **ПРАВИЛЬНО:** *протягом одного місяця; протягом години*.

Сполучення *на протязі* можна вживати також тоді, коли йдеться про відстань (*на протязі кількох кілометрів*).

У РАЗІ ПОТРЕБИ

Часто неправильно кажуть: *у випадку необхідності, ні в якому випадку*. Іменник *випадок* означає конкретну подію в минулому, теперішньому чи майбутньому. Тому правильно: *у разі потреби, якщо буде потреба, ні в якому разі, в жодному разі*.

Замість сполучення *у більшості випадків* варто вживати слово *здебільшого* або *переважно*.

ТИПОВІ ПОМИЛКИ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
близько двох років вважати за необхідне двічі на місяць завдяки підтримці з деякого часу з нагоди святкування незважаючи на труднощі украй виснажений через обставини як то кажуть, мовляв	біля двох років вважати необхідним двічі в місяць дякуючи підтримці з деяких пір з приводу святкування не дивлячись на труднощі до краю виснажений в силу обставин як говориться

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

558 Подумайте й дайте відповіді на запитання у формі розповіді на лінгвістичну тему.

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові?
2. Що лежить в основі поділу самостійних частин мови на змінні й незмінні?
3. Які є змінні самостійні частини мови?
4. Які ви знаєте форми дієслова?
5. Які особливості має прислівник як самостійна частина мови?
6. Які є службові частини мови? Чому їх називають службовими?
7. Яке місце вигуків серед частин мови?

559 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Один митець, створюючи казкові сюжети на мовознавчу тему, показав дієслово в образі міцного дуба, іменник – в образі стрункого парубка, прикметник – в образі грайливого струмка. А яким у вашій уяві постає прийменник і сполучник? Чому?

560 I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про Пересопницьке євангеліє?

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Чи знаєте ви, яка стародавня книга лежить перед Президентом під час складання ним Присяги на вірність українському народу? Книга ця, без перебільшення, національна святиня – Пересопницьке євангеліє. Народилася вона в середині XVI ст. і є першим перекладом Святого Письма українською мовою. Копітка праці перекладача й переписувача тривала впродовж 1556–1561 років. Історія зберегла імена творців Пересопницького євангелія. Обидва вони, Григорій і Михайло, були ченцями* пересопницького Пречистенського монастиря. Про їхнє надзвичайне обдаровання свідчить сама книга: протягом чотирьох з половиною століть вона не перестає дивувати справді нетлінною красою (За В. Власовим).

Пересопницьке євангеліє

* *Чернець* – (мн. *ченці*) член релігійної громади, який дав обітницю вести усамітнене життя; монах.

II. Випишіть із тексту словосполучення «іменник+прикметник». Користуючись цими словосполученнями, усно перекажіть прочитане.

561 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип і стиль мовлення.

ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР

Одна з найдивовижніших пам'яток історії та архітектури України – чернігівський Троїцько-Іллінський монастир з його знаменитими **Антонієвими** печерами. Початок монастирю було покладено в 1069 році **ченцем**

Троїцький собор (Чернігів)

Антонієм Печерським. Викопані ним та його послідовниками на схилах Болдиних гір печери поступово перетворилися на підземне містечко з келіями для монахів та храмами. Було й чимало наземних споруд, з яких до нашого часу збереглася лише Іллінська церква. Загальна довжина дослідженої частини печер становить 315 м. Легенда ж розповідає, що **нібито** існував підземний хід аж до печер у Києві. Можливо, коли-небудь учені зможуть підтвердити й це.

Особливою окрасою монастиря є величний Троїцький собор, який було закладено 1679 року. Будівництво собору пов'язане з ім'ям видатного українського просвітителя Лазаря Барановича. Ще в той час, коли **книгодрукування тільки-но** розпочиналося, Баранович заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, яку згодом перевів до Троїцького монастиря. Вона була відома майстерністю своїх граверів, а монастирська бібліотека налічувала більше 11 тисяч книжок.

Утім, про все це ми, можливо, і не довідалися б, **якби** не історики й археологи. Майже **щороку** вони роблять якісь відкриття в історії монастиря... **То ж** не виключено, що згодом перед нами розкриються нові сторінки минулого і ми таки довідаємося, **чи ж** був **насправді** підземний хід від Чернігова до Києва (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть із тексту по два приклади кожної частини мови. Поясніть роль кожної з них у тексті.
2. Випишіть із тексту власні назви.
3. Визначте усно частини мови та поясніть написання виділених слів.
4. Запишіть цифри словами (у тому відмінку, у якому їх ужито в тексті).
5. Складіть і запишіть за змістом прочитаного два речення: одне з дієприслівниковим зворотом, а друге – з дієприкметниковим.

562 *ПОСТІЛКІЙТЕСЯ.* У яких храмах вам доводилося бувати? Що з побаченого там найбільше вразило?

563 I. Прочитайте текст. Проаналізуйте речення за метою висловлювання.

РОЗМОВА

Пекла мати печиво, а синок Івась біля неї крутився. Далі Івась і каже:

– Чом ви, мамо, зі мною не говорите?

– Та бачиш же, що **ніколи!** – одказує мама. – Та й що ж там я буду тобі говорити?

– Та що-небудь! От сказали б: «Ось на тобі, Івасику, печиво!» (Д. Білоус).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть займенники, визначте їхній розряд за значенням і поясніть роль у тексті.
2. Знайдіть дієслова, визначте їхню форму, а також, якщо можливо, час і спосіб. За потреби скористайтеся таблицею на с. 17.
3. Визначте частини мови виділених слів і поясніть написання.
4. Назвіть частки й визначте їхній розряд за значенням. Яких відтінків вони надають спонукальним та окличним реченням?

564 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте усно речення. Поясніть помилки.

1. Просимо відповідати за чергою 2. Відділ по розкриттю злочинів знаходиться в сусідньому приміщенні. 3. Моя сестра старша мене на два роки. 4. Ми прийшли по їх прохання. 5. Не годиться жити на чужий рахунок. 6. Маринка допустила дві помилки по неуважності. 7. На канікулах я не поїхала до бабусі завдяки тому, що захворіла. 8. Згідно розпорядження директора завтра буде вихідний.

565 Спишіть речення, уникаючи помилок у вживанні дієслів. Поясніть суть допущених помилок.

1. На уроці вчителька привела цікаві факти. 2. Ледарів потрібно заставити працювати. 3. Обід заказали вчасно. 4. Відкрийте, будь ласка, двері. 5. У виставці приймали участь провідні художники України. 6. Коли виходите з кімнати, виключайте світло. 7. Щоб виконати завдання, потрібно прикласти максимум зусиль.

 566 Уявіть одну з поданих ситуацій (на вибір). На основі уявних спостережень складіть усну розповідь про побачене й почуте, опишіть свої враження. Використайте прислівники, частки й вигук.

СИТУАЦІЇ. 1. Узимку ви пішли в ліс, де вас застала заметіль. 2. Ви потрапили за куліси цирку. 3. Ви зупинилися на нічліг у старовинному замку. 4. Ви потрапили на майданчик для гри в пінг-понг. 5. Ви потрапили на ярмарок. 6. Ви потрапили на ферму.

567 Прочитайте виразно речення, доповнивши їх вигуками мовного етикету. Поясніть, якій ситуації спілкування відповідає одне з речень (на вибір).

1. Я давно хотів вас запитати. 2. Мені потрібна довідка. 3. Як спалося? 4. Передайте моє прохання Михайлу Васильовичу. 5. Проходьте. 6. Ви мені дуже допомогли. 7. Я не можу виконати ваше прохання. 8. Поклич до мене Андрія. 9. Завтра побачимося.

568 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові й дієприслівникові звороти як члени речення.

1. А зорі падають і гаснуть (не)долетівши до землі (Б. Мозолевський). 2. Настане день обтяж(е,и)ний плодами (Л. Костенко). 3. Гори ро(с,з)лігшись під небом високим сонцю підклали паруючу спину. Вітер притомл(е,и)ний взявшись (у)боки (с,з)почити присів на стареньку ялину (К. Мандрик). 4. І ро(с,з)криває день свою зелену книгу друковану (в)ночі хмари-

нами небес (А.Малишко). 5. Запрягши сонце до теліги (на)зустріч виїду весні (Б.І.Антонич). 6. В туман загорнувшись далекі тополі в душі ви-гравають мінорну гаму (П.Тичина).

II. Розберіть виділені слова за будовою. Визначте спосіб їх творення.

569 Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

(Не)озорий; (не)читаючи; (не)друг, а ворог; (не)(до)смаку; (не)добачати; (не)в'янучі квіти; бак (не)заповнений водою; (не)осідланий кінь; (не)об-роблена вчасно; (не)так; (не)рівна, а похила; (не)зчувшись; у нього (не)має часу; він (не)має часу; (не)стямно; (не)важко; (не)високо, а низько; (не)нароком.

570 Прочитайте речення, визначте частини мови виділених слів. Відповідь об-ґрунтуйте. Випишіть словосполучення з прийменниками.

1. Степ **навколо** заріс чебрецем, **який** лив чудодійні запахи, сонце **теж** заслалося чебрецем, а **на** небі **не** було ні хмаринки (В.Шевчук). 2. Клим-ко дивився **на** сонце, **що** саме заходило **супроти** куреня... (Г.Тютюнник). 3. Вона вскочила в човен і попливла **навздогін** за лебедями (О.Довжен-ко).

571 Спишіть текст, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

Благослове(н,ни)а тиша на(в)крути. Лише зашперхоче де(сь) суха зелена ящірка пробігаючи у траві бризнуть в(різно)біч (з)під ніг коники-ковалі. Жайворонки дзюркочуть у тиші проймаючи її (в)верх і (в)низ, (не)видимі в повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, (джерельно)дзвінкі. Здається співає від краю до краю саме повітря, співає мар(и,е)во, що вже (с,з)хоплюється тече струмує де(не)де над ковилою (О.Гончар).

572 Оберіть варіант і напишіть невеликий твір (8–10 речень), використавши щонайменше по одному слову кожної службової частини мови. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом із довідки.

ВАРІАНТ А. Твір-опис «Хліб на столі».

ВАРІАНТ Б. Твір-розповідь «Від зернини до хліба».

ВАРІАНТ В. Твір-роздум «Чому потрібно берегти хліб».

ДОВІДКА. Створений *працьовитими руками, духмяний, свіжий, золота-ва скоринка, золотий коровай, зігрітий теплом людських рук, дає людям життя, шануйте, свята паляниця.*

573 Об'єднайтеся в групи. Доберіть до поданих слів синоніми. Переможе та група, яка добере синоніми до більшої кількості слів.

Небалакучий, незгасаючий, непосидючий, незахищений, незбагненний, незavidний, нешкідливий.

574 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Відредагуйте по черзі речення (усно).

1. Повернувшись додому, у мене розрядився телефон. 2. Скупавшись у холодній воді, у нього була ангіна. 3. Зайшовши до кімнати, йому вже

нічого не було чути. 4. Згадуючи своє дитинство, мені захотілося знову побувати в ньому. 5. Мені допоміг друг, проживаючий неподалік. 6. На стадіон прийшли хлопці, бажаючи грати у футбол.

II. Доберіть кілька прикладів неправильного вживання дієприслівників або дієприкметників у рекламних оголошеннях. Виправте помилки.

575 Запишіть кожне речення двічі, замінюючи дієприслівником спочатку перше дієслово, а потім – друге. Порівняйте подані й утворені синонімічні речення.

1. Малюк засміявся й потягся до іграшки. 2. Лампа блимала й тьмяно освітлювала кімнату. 3. Сніг падав на землю й накривав її легкою периною.

576 Спишіть прислів'я, вставляючи на місці пропуску сполучники з довідки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Не той урожай, ... в полі, а той, ... в коморі. 2. М'яко стелить, ... твердо спати. 3. Наука в ліс не веде, ... з лісу виводить. 4. ... такий до роботи, ... до розмови. 5. ... добре жити, треба працю любити. 6. В очі любить, ... за очі гудить.

ДОВІДКА. *Що, а, як, щоб, проте, що, якби, та.*

577 I. Відновіть уривок з вірша, замінюючи подані в дужках інфінітиви формами дієслів умовного, наказового чи дійсного способу. Зверніть увагу, що в уривку використано дієслова всіх трьох способів.

Не (сумувати), старенькі, не треба,
Не (тримати) на серці жалі.
Я до ніг (прихилити) Вам небо,
Щоб Вам легше (жити) на землі.

За А. Матвійчуком

II. Запишіть відновлений текст. Підкресліть дієслова як члени речення.

578 I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Складіть і запишіть простий план прочитаного.

НАРОДНА МЕДИЦИНА

Народна медицина українців розвивалася під впливом практики, спостережень за природою, збагачувалась і передавалась із покоління в покоління.

З усіх раціональних методів найбільш поширеним було лікування засобами рослинного походження. З лікувальною метою використовували квіти й сік свіжих рослин, рослинні відвари, настої, порошки, мазі, компреси. Серед рослин, які застосовувалися в народній медицині, побувала ромашка, валеріана, звіробій, материнка, м'ята, горицвіт, арніка тощо.

Широко відомими в народній фітотерапії були лісові ягоди: чорниця, брусниця, малина, суниця. Повсюдно в Україні збирали плоди, листя, кору, цвіт усіляких кущів та дерев: липи, калини, шипшини, глоду, вільхи, берези.

Для лікування ран готували відвари з кори дуба, верби, прикладали до ран ясеневе або букове листя. Ягоди калини віддавна вважались переві-

реним засобом від застуди, різкої зміни артеріального тиску тощо. При болях голови на чоло клали листя буряка чи свіжої капусти.

Рациональні засоби народної медицини визнано сучасною наукою як доцільні й ефективні (За С. Павлюком).

- II. Перекажіть усно прочитане за складеним планом, уживаючи всі дієслова в теперішньому часі. Доповніть переказ 2–3 реченнями про те, які лікарські рослини використовують у вашій родині.

579 I. Прочитайте виразно за особами народні усмішки.

- Учора я впав з тридцятиметрової драбини!
- І залишився живий?!
- Але ж я зірвався з першого щабля.

* * *

– Петрику, чому в тебе один черевик чорний, а другий – коричневий? – запитав учитель. – Ану, біжи додому перевзуйся.

– Та я вже повертався додому, тільки там теж один черевик чорний, а другий – коричневий.

II. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

- 580** I. Розгляньте малюнок. Опишіть усно ситуацію спілкування.

II. Складіть усно невелике висловлювання (3–4 речення), щоб закликати своїх однолітків бути уважними до потреб людей з обмеженими фізичними можливостями. Використайте займенники та частки.

581 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** У громадських місцях можна побачити написи, які нас про щось попереджують. Наприклад: «Стороннім вхід заборонено». Пригадайте написи з попередженням, які ви бачили в громадських місцях. Складіть два власні написи з попередженням, які можна було б розмістити в дитячому таборі відпочинку. Використайте дієслова.

582 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Чим уславилися згадані в тексті українці?

УКРАЇНЦІ

Чимало українців мешкає за межами України. За чисельністю українці посідають третє місце в Європі.

Наша земля щедра на **таланти**. У всьому світі відомі українські вчені: фізики, авіаконструктори, лікарі, історики.

Серед перших людей, які побували в космосі, був українець з Київщини Павло Попович. Багато років генеральним конструктором космічних ракет був також українець, житомирянин, випускник Київського політехнічного інституту Сергій Корольов.

Україна **славиться** народними хорами, танцюристами, художниками, співаками, гончарами, різьбярми тощо. Світової слави зажили наші митці, письменники. Так, кінофільм українського кінорежисера Олександра Довженка «Земля» увійшов до десятки кращих фільмів усіх часів і народів (За О. Кучеруком).

II. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, використавши прислівники та прикметники.

III. З виділеними словами складіть і запишіть по одному реченню, які були б об'єднані темою «Українці у світі».

583 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, потрібно для того, щоб Україна й надалі зміцнювала свої позиції на світовій арені?

584 I. Прочитайте виразно вірш вголос. Поміркуйте, з яким почуттям потрібно вимовляти кожне дієслово, щоб передати любов автора до рідного краю, замилювання красою рідної землі. Яку роль у творі відіграють дієслова наказового способу?

З ТОБОЮ

Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

Послухай, як трава росте,
Напоена дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками.

Послухай, як вода шумить –
Дніпро до моря лине, –
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

П. Осадчук

Малюнок Владислава
Удовиченка (14 років)

II. Випишіть із тексту дієслова-синоніми. Доповніть цей синонімічний ряд кількома самостійно дібраними словами. За потреби скористайтеся словником синонімів.

585 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте вислів «говорить Україна». Як саме вона може говорити? Чи може промовляти до нас Україна голосом матусі, тата, дідуся, бабусі?

Тестові завдання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

Прочитайте уривок. Виконайте завдання 1 і 2.

Я в осені скупив би все намисто,
Аби поцілувати очі зміг,
У котрих небо вересневе висне
І смуток першим інеєм приліг

М. Боровко

1. Дієслово умовного способу вжито в рядку

А першому	В третьому
Б другому	Г четвертому

2. Неозначену форму дієслова вжито в рядку

А першому	В третьому
Б другому	Г четвертому

3. Потребує редагування словосполучення

А опановувати себе	В доводити до відома
Б заважати працювати	Г приймати участь

4. Доберіть іменник до кожного дієслова, утворивши сталі дієслівні вирази.

Дієслово	Іменник
1 докласти	А слова
2 дотримати	Б згоди
3 досягти	В зусиль
4 дійти	Г успіхів

5. Доберіть іменник до кожного дієслова.

Дієслово	Іменник
1 брати	А збори
2 підбивати	Б підсумки
3 відкривати	В рішення
4 приймати	Г участь

6. Закінчення -емо в першій особі множини теперішнього часу має дієслово

А біжу	В знаходжу
Б кричу	Г пишу

7. Доберіть синоніми.

Фразеологізм	Синонім
1 ламати голову	А насміхатися
2 гратися з вогнем	Б придивлятися
3 мотати на вус	В ризикувати
4 піднімати на глум	Г думати

8. Граматичну помилку допущено в реченні

- А Студенти подякували свого викладача.
- Б Під час екскурсії діти милувалися краєвидом.
- В Затримка потяга сталася з вини диспетчера.
- Г Встановлено пам'ятник видатному письменнику.

9. Неправильно утворено дієслово

- А стимулювати В дискутирувати
- Б вислуховувати Г лідирувати

10. Дієслово у формі наказового способу вжито в рядку

- А подякуємо господарям
- Б стояти струнко
- В красиво пишемо
- Г співаймо голосніше

11. Окремо НЕ з дієприкметником треба писати в рядку

- А не/приховані від людини скарби
- Б не/написаний пригодницький роман
- В заросли не/прополені грядки
- Г не/заплакані очі дівочі

12. Правильно утворено дієприкметник у рядку

- А засохший бутерброд В дозрівші полуниці
- Б промокший одяг Г перестиглі овочі

13. Неправильно утворено ступінь порівняння прислівника

- А щонайвище В найсильніше
- Б більш швидше Г більш далеко

14. Правильно написано всі прислівники в рядку

- А спідлоба, удвічі, аніскільки
- Б ледве-ледве, день у день, що ночі
- В поза торік, як-не-як, на жаль
- Г з ліва, раз у раз, по-друге

15. З'ясуйте, якими частинами мови є виділені в реченні слова (цифра позначає наступне слово).

Мені (1)наче сниться: хтось хитає мене в колисці, (2)а місяць сміється (3)наді мною (4)тихесенько.

- А сполучник В прислівник
- Б частка Г прийменник

16. З'ясуйте, якими частинами мови є виділені в реченні слова (цифра позначає наступне слово).

Дика група (1)облита білим молоком, і (2)в тому пахучому молоці, (3)що стиха піниться, бджоли (4)неначе киплять.

- А дієприкметник В займенник
- Б частка Г прийменник

17. Правильно утворено словосполучення з прийменником у рядку

- А сталося по недбалості
- Б підручник по історії
- В пішов по гриби
- Г зупинка по вимозі

Прочитайте текст. Виконайте завдання 18–20.

(1)З/поміж українських архітекторів варто відзначити Івана Левинського. (2)За сорока/літню діяльність ним були зведені сотні будівель житлово-побутового та громадського призначення. (3)Усе створене ним дивує. (4)До будь/якої праці він підходив по/господарськи.

18. Разом треба писати слово

А будь/якої	В сорока/літню
Б по/господарськи	Г з/поміж

19. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А першому	В третьому
Б другому	Г четвертому

20. Сполучник ужито в реченні

А першому	В третьому
Б другому	Г четвертому

21. Дієприкметниковий зворот є в реченні

- А У світлиці, завішаній образами, стояла півсутінь (М. Стельмах).
- Б В літо весна поспіша, сіючи квітом круг себе (Д. Іванов).
- В Стежка в'ється попід крутим схилом, у дубах та грабах, в'ється понад урвищем (Є. Гуцало).
- Г З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (Д. Іванов).

22. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Мій літній поїзд зупинився знову перед цією айстрою смутною (І. Жиленко).
- Б Картаючи себе за негідний вчинок, я припишк у курені (Я. Стельмах).
- В Дятли знай довбали дзьобами кору дістаючи з-під неї поживу (Є. Гуцало).
- Г Дитинства теплий вітер з очей моїх сльозинку витер (О. Довгон'ят).

23. Граматично правильне продовження речення «Граючись з м'ячем на вулиці, ...» наведено в рядку

- А у мене виникла нова ідея
- Б мене переповнюють позитивні емоції
- В є багато цікавих вправ
- Г не вибігайте на проїжджу частину

24. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні

- А Вибач мені за/те, що була неввічлива.
- Б Не те б заспівали, як/би знали.
- В Треба встигнути, що/б там не було.
- Г Ранні птахи сповістили про/те, що займається новий день.

БАГАТСТВО МОВИ

ЯК ПРАВИЛО – ЯК ЗАВЕДЕНО

За відповідник до російського вислову *как правило* в нас дуже вподобали перекладене українською *як правило*. А тим часом наша мова має для цього свої оригінальні звороти, про які часом чомусь забувають: *як звичайно, як водиться, як заведено*. Наприклад: 1. *У дворі, як звичайно, нікого не було*. 2. *Хата, як водиться, старшому братові зосталася*. 3. *На випускний вечір, як заведено, приходять із квітами*. Слід уникати сполуки *як прийнято* (Б. Рогоза).

РАЗОМ З ТИМ – ВОДНОЧАС

Тепер уживані і сполука *разом з тим*, і слово *водночас*. Вони стосуються значення «у той самий час, у той же час; одночасно». Нині досить активно використовують сполуку *разом з тим*. Наприклад: *Ми поважаємо інші народи, але разом з тим і вони повинні поважати корінний народ України*. Проте більшою мірою відповідає духові української мови слово *водночас*. Наприклад: 1. *Хороша, барвиста і водночас проста мова*. 2. *Водночас, коли ми вийдемо на вулицю, то побачимо...* (І. Вихованець).

МОЖЛИВІСТЬ – ЗМОГА

Що Ви маєте? *Можливість*? Чи *змогу*? У сучасному мовленні спостерігаємо надуживання словосполукою *мати можливість*. І майже зовсім забуто сполуку *мати змогу*, таку доладну, притаманну духові нашої мови. Обидві словосполуки використовуйте на здоров'я. Наприклад: 1. *Сучасні дослідження дають змогу зробити висновок про...* 2. *Це дає можливість відтворити повніше картину життя...* Проте, безперечно, потрібно надавати перевагу вислову *мати змогу* – стислішому й фонетично довершенішому (І. Вихованець).

РОЗРІЗНЯЙМО

Відкрити – забрати те, що закриває кого, що-небудь; робити доступним зорові; помічати раніше непомічене; започатковувати щось. *Відкрити хід, відкрити засідання; відкрити невідомі землі; відкрити рахунок у банку*.

Відчиніти – робити вільним вхід, доступ до чогось або вихід назовні. *Відчинити двері; відчинити квартиру*.

Показник – це те, по чому можна судити про розвиток і хід чогось. *Показник зростання; показник духовного рівня*.

Показчик – напис, стрілка, яка показує щось; довідкова книжка. *Дорожній показчик*.

МОЯ сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

ПРИЯЗНИЙ

Жило в праслов'янській мові слово *приятити*. Ним наші предки передавали такі поняття, як *любити, дружити, приймати*.

Прияти, приятелювати, пріязний... Ви помітили, що це слова-родичі, що їх об'єднує спільна частинка? Так, *пріязний* утворилося від праслов'янського *при-яти*. І справді, пріязний – це той, хто приймає людину – у свою душу, в серце, хто дружить з іншими і симпатизує їм (А. Мовчун).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання, використовуючи прийменники.

1. Який прийменник є нотою?
2. У назвах яких міст перший склад співзвучний із прийменником?
3. Хто із членів родини складається зі сполучника й займенника?
4. Назви яких рослин з'єднані сполучником?
5. До якого сполучника треба додати літеру *м*, щоб утворити ноту?
6. Яка африканська муха складається з двох однакових часток?
7. Які частки б'ються?

КРОСВОРД

Накресліть у зошиті кросворд. У горизонтальні ряди клітин запишіть синоніми до таких службових слів:

1) опріч; 2) неначебто; 3) проте; 4) заради; 5) тільки.

1				
2		а		
3		а		
4		а		
5				

СКОРОМОВКА

Ліз Мартин через тин,
за яким великий млин.
Вдома всім сказав Мартин,
що не меле зараз млин,
бо втомився дуже він.

В. Кленц

УСМІХНІМОСЯ

– Мій пес такий розумний, – хвалиться Сашко Ліні, – коли повертається з прогулянки, то тисне лапою на дзвінок.

– А моєму це робити не треба, – каже Ліна.

– Це ж чому?

– У нього є власний ключ від квартири!

Хто зможе знайти всі службові слова, які «заховалися» в цій усмішці?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке текст? 2. Що таке тема й основна думка тексту?

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність і завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

586 І. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тему й основну думку.

ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК

У вересні 1846 року Тарас Шевченко за завданням археографічної комісії виїхав до Подільської та Волинської губерній. Йому було доручено відвідати Почаївську лавру та змалювати її зовнішній вигляд, інтер'єр собору і краєвид, який відкривається з лаврської тераси на околиці.

Шевченко із захопленням змалював святиню, виконав не три, а чотири акварелі. На одному з малюнків зображено осяяний сонцем архітектурний комплекс Почаївської лаври з Успенським собором у центрі. До лаври в'їздили дорогою, що веде нагору. При в'їзді ліворуч знаходиться двоповерховий будинок архієрея*, праворуч – одноповерховий готель, у якому проживав Шевченко. З готельного балкона відкривається чудовий краєвид на околиці й кременецькі гори. Напрочуд вдало художник передав гру яскравих осінніх кольорів і світлотіньових контрастів: блакитно-сіре хмарне небо, прозоре

Т. Шевченко. Почаївська лавра з півдня

*Архієр́ей – загальна назва вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа) у православних християн.

повітря, жовтаво-зеленувате листя дерев, сліпучо-білі споруди Успенського собору.

Усе це характеризує Шевченка як великого колориста, зрілого майстра архітектурного пейзажу (З книжки «Національний музей Т. Шевченка»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Користуючись схемою «Істотні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлювання є текстом.
2. Доберіть до тексту заголовок, який виражав би його основну думку.
3. Визначте мікротеми. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми й підкресліть ключові слова.
4. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть простий план.
5. Обґрунтуйте поділ на абзаци.
6. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті. За потреби скористайтесь поданою нижче схемою.
7. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях першого абзацу.
8. Визначте спосіб зв'язку речень (послідовний або паралельний).
9. Сформулюйте три запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті

повтор слова

синоніми

спільнокореневі слова

займенники

прислівники

сполучники

Тема 2. ПОНЯТТЯ ПРО ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є стилі мовлення? 2. У яких ситуаціях спілкування використовують різні стилі?

587 Прочитайте текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, з якою метою створено це висловлювання. Визначте його тему й основну думку. Які мовні засоби сприяють емоційному викладу авторської думки?

ТАЛАНОВИТИЙ СПОРТСМЕН

У нашому класі багато учнів займається спортом. Дехто вже досяг значних успіхів, має почесні нагороди. Серед них і талановитий боксер Василь Яременко.

А все почалося в десятирічному віці, коли тренер дозволив Василю вперше ступити на ринг. І ось уже п'ятий рік хлопець чотири рази на тиждень приходить у спортзал і тренується по півтори години. За цей час він здобув перемогу в дев'яти вирішальних поєдинках, став призером чем-

повітря, жовтаво-зеленувате листя дерев, сліпучо-білі споруди Успенського собору.

Усе це характеризує Шевченка як великого колориста, зрілого майстра архітектурного пейзажу (З книжки «Національний музей Т. Шевченка»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Користуючись схемою «Істотні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлювання є текстом.
2. Доберіть до тексту заголовок, який виражав би його основну думку.
3. Визначте мікротеми. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми й підкресліть ключові слова.
4. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть простий план.
5. Обґрунтуйте поділ на абзаци.
6. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті. За потреби скористайтесь поданою нижче схемою.
7. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях першого абзацу.
8. Визначте спосіб зв'язку речень (послідовний або паралельний).
9. Сформулюйте три запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті

повтор слова

синоніми

спільнокореневі слова

займенники

прислівники

сполучники

Тема 2. ПОНЯТТЯ ПРО ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є стилі мовлення? 2. У яких ситуаціях спілкування використовують різні стилі?

587 Прочитайте текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, з якою метою створено це висловлювання. Визначте його тему й основну думку. Які мовні засоби сприяють емоційному викладу авторської думки?

ТАЛАНОВИТИЙ СПОРТСМЕН

У нашому класі багато учнів займається спортом. Дехто вже досяг значних успіхів, має почесні нагороди. Серед них і талановитий боксер Василь Яременко.

А все почалося в десятирічному віці, коли тренер дозволив Василю вперше ступити на ринг. І ось уже п'ятий рік хлопець чотири рази на тиждень приходить у спортзал і тренується по півтори години. За цей час він здобув перемогу в дев'яти вирішальних поєдинках, став призером чем-

589 Уявіть, що вас запросили взяти участь у теле- чи радіопередачі. Підготуйте невелике усне висловлювання (5–6 речень) у формі звернення до своїх однолітків у публіцистичному стилі на одну з поданих тем.

1. Чи вмієш ти дарувати радість? 2. Життя – найвища цінність. 3. Протидіяти несправедливому складно, але потрібно. 4. Твори себе працею. 5. Пам'ятаймо про полеглих.

590 I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку, тип і стиль мовлення.

ДОРОГИЙ ОБРАЗ

Лівійська пустеля. Піраміди

Кажуть, це було в Лівійській пустелі. Автобус із туристами мчав новою автострадою, що розсікала пустелю на два попелясто-жовті крила. Над безкраїм морем сипучих пісків підносилися де-не-де вже звичні піраміди, які, здавалося, своєю вічністю перевищують це піщане мовчання.

Водія попросив зупинитися високий чоловік. Шелестіли піски. Здивовано дивилися туристи на цього інтелігентного дивака, якому раптом заманулося зупинити автобус серед пустелі. Чоловік рішуче простував піщаними хвилями й зупинився біля піраміди. Усе це він зробив настільки просто й звично, немовбито все життя провів в одному з бедуїнських племен. Занадто зосереджений, заглиблений у себе, чоловік раптом заспівав. Це була українська пісня – відомий романс на слова Лесі Українки.

Туристи, висипавши з автобуса, слухали. Певно, рідко кому в житті доводилося слухати спів такої дивної експресії, такої розкованості й душевної якості – душа співака була наодинці не з Лівійською пустелею, а сам на сам з душею Лесі Українки. Треба було бути справжнім, непідробним актором, щоб зважитися на таку імпрровізацію – не злякатися штучності. Треба було мати такий голос, щоб викликати з пустелі душу поетеси і переконати вже не здивованих, а зачарованих випадкових супутників своїх в абсолютній необхідності такого виклику. Треба було любити так її – Лесю Українку. Цим актором був народний артист Борис Гмиря.

Борис Гмиря носив у душі образ поетеси завжди, але звучання гарячого вітру пустелі викликало його настільки відчутно й мимовільно, що він не міг не заспівати «Стояла я і слухала весну» (І. Драч).

Борис Гмиря носив у душі образ поетеси завжди, але звучання гарячого вітру пустелі викликало його настільки відчутно й мимовільно, що він не міг не заспівати «Стояла я і слухала весну» (І. Драч).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

III. Колективно складіть і запишіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге. Усно перекажіть прочитане за планом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

План складають для того, щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе й зазначити послідовність викладу думок.

Орієнтовна схема складного плану

- I. Вступ.
- II. Основна частина.
 - 1.
 - 2.
 - 3.
- III. Висновок.

Тема 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

- 591** I. Прочитайте мовчки текст. З якою метою його створено?

НАЙДАВНІШІ ПЛЕМЕНА УКРАЇНИ

За часів енеоліту (IV–III тис. до н. е.) на території України сформувалися дві основні групи племен – землероби та скотарі. Цьому сприяли родючі ґрунти, помірний клімат, наявність степів.

У цей час виникла трипільська культура. Поселення трипільців розташовувалися на Правобережній Україні і в Причорномор'ї. Назва культури походить від села Трипілья Київської області, де в 1893 році археолог Вікентій Хвойка відкрив перше поселення. Нині в Україні відомо близько тисячі пам'яток цієї культури. Трипільці будували величезні поселення – протоміста. Найбільшими з них є Доброводи, Майданецьке, Тальянки. У таких поселеннях було близько двох тисяч жител і проживало від десяти до двадцяти тисяч осіб. Житла трипільців розташовувалися колами. Будинки були наземні. Інколи житла були двоповерховими. Стіни й печі зазвичай білили та розмальовували, як і в традиційній українській хаті.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували більше десяти сортів пшениці, займалися виноградарством, садівництвом і скотарством. Справжнім дивом були витвори трипільських гончарів. Посуд фарбували білою, червоною і чорною фарбами та розмальовували. Тому трипільську культуру інколи називають культурою мальованої кераміки. Окрім посуду, на території поселень знайдено керамічні фігурки людей і тварин, макети жител, ритуальне начиння.

Трипільці жили великими родинами, які об'єднувалися в роди, роди – у племена, племена – у союзи племен. Плем'я очолював старійшина, який керував суспільним і господарським життям. Малюнки на трипільській кераміці донесли до нас сцени поклоніння сонцю, заклинання дощу та інші. Трипільці нагромадили знання про космос і зоряне небо, що простежується на символічних зображеннях.

Поряд із землеробами жили племена скотарів. До археологічних культур скотарів належить середньостогівська культура. Її представники жили на Придніпров'ї, Сіверському Дінці, Донбасі. Основним заняттям цих племен було розведення коней. Звідси в Європі поширився орнамент на посуді, зроблений відбитком шнура.

До культур кочових скотарів учені відносять ямну та катакомбну. Ямна була поширена на території від Нижнього Поволжя до Нижнього Придніпров'я. Назва ямної культури походить від звичаю ховати небіжчиків

у прямокутних ямах під курганами. У могилу клали посуд з їжею, знаряддя праці, зброю та бронзові прикраси. У похованнях знайдено частини возів, що свідчить про виникнення колісного транспорту. Ці племена вели кочовий спосіб життя, проте в них існували місця зимівель, що мали укріплення. Так, біля села Михайлівка на Херсонщині знайдено залишки мурів довжиною сорок п'ять метрів і висотою два метри. Скотарі ямної культури обожнювали сили природи – сонце й вогонь.

На початку епохи бронзи в степах України з'явилися племена катакомбної культури. Її назва походить від гробниць-катакомб. Ці племена розселилися від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю. Провідна роль у кочівників належала чоловікові.

Племена-носії трипільської та багатьох інших культур стали основою для формування нових народів і зробили значний внесок у розвиток світової цивілізації та збагатили історію України (З підручника).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
3. Виділіть основну й другорядну інформацію.
4. Відшукайте інформацію про трипільську кераміку.
5. Виділіть ключові слова.
6. Визначте мікротеми. Складіть і запишіть складний план прочитаного.
7. Виконайте тестові завдання.

Тест для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Формуванню племен землеробів і скотарів на території України сприяли
 - А родючі ґрунти, помірний клімат, наявність степів
 - Б рівнини, через які пролягали торгові шляхи
 - В розквіт мистецтва й винайдення колісного транспорту
2. Трипільці проживали в
 - А землянках Б печерах В наземних будинках
3. Основним заняттям трипільців було
 - А скотарство Б землеробство В виноградарство
4. Трипільська культура відома
 - А різними колісними транспортними засобами
 - Б розмаїттям кам'яних знарядь праці й прийомів полювання
 - В дивовижною мальованою керамікою
5. Про виникнення колісного транспорту в кочових скотарів свідчать
 - А частини возів, знайдені в похованнях
 - Б малюнки возів на керамічних виробах
 - В згадки про вози в літописах
6. Скотарі ямної культури обожнювали
 - А коней
 - Б сонце й вогонь
 - В рослин і тварин

593 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що може розповісти про людину її зовнішній вигляд? Як саме?

594 Доповніть усно ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами.

Обличчя – кругле, смутляве, ...

Очі – блакитні, темні, ...

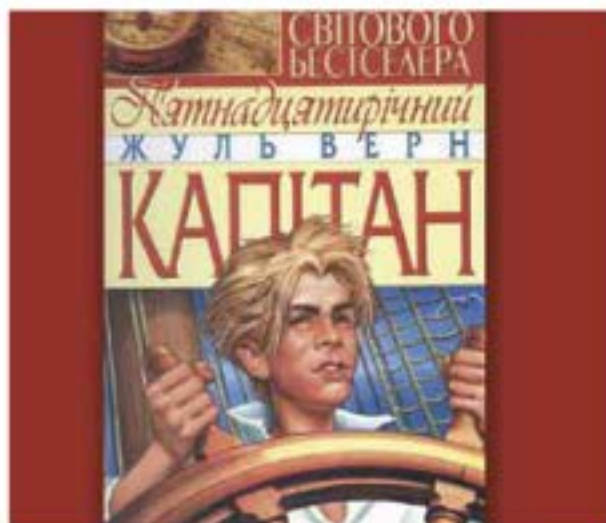
Волосся – довге, кучеряве, ...

Ніс – кирпатий, з горбинкою, ...

Постава – високий, стрункий, ...

595 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Відповідь обґрунтуйте.

ДІК СЕНД

«П'ятнадцятирічний капітан»
(ілюстрація О. Бубна)

Команда шхуни «Пілігрим» складалася з п'яти матросів і новачка. Цей новачок, хлопець п'ятнадцяти років, був сином невідомих батька й матері. Він виховувався в дитячому будинку. Звали його Дік Сенд.

Ім'я Дік дано маленькому сироті на честь жалісливого перехожого, який підібрав його через два або три дні після народження.

Дік Сенд був середній на зріст, міцно збудований, чорнявий, із синіми рішучими очима. Робота моряка підготувала його до життєвої боротьби. Його розумне обличчя дихало енергією. Це

було обличчя не тільки хороброї, а й завзятої людини.

У п'ятнадцять років хлопець уже міг приймати рішення і доводити до кінця свої задуми. Його вигляд, жвавий і серйозний водночас, привертав до себе увагу. На відміну від своїх ровесників Дік був скупий на слова та жести. Дуже рано, у тім віці, коли ще звичайно не замислюються над майбутнім, він усвідомив своє становище й дав собі обіцянку «стати людиною».

Діка змалку вабило море, і у вісім років він пішов юнгою* на корабель, який плавав у південних морях. Хлопець став навчатися моряцького ремесла. Офіцери зацікавилися допитливим, здібним до науки дитям і залюбки ділилися з ним своїми знаннями та досвідом, а згодом віддали до школи. Тут він особливо захоплювався географією та історією подорожей, і йому кортіло швидше вирости, щоб вивчати вищу математику й судноплавство...

І от нарешті новачком-матросом він ступив на борт «Пілігрима». Серце юного сироти повнилося вдячністю, і він, не вагаючись, пішов би у вогонь і воду за тих, що дали йому освіту та наставили його на добро (*Жюль Верн, переклад П. Соколовського*).

*Юнга – підліток на судні, що навчається морської справи, готується стати матросом.

- II. Знайдіть у тексті опис зовнішності хлопця та выпишіть портретну лексику, використану автором.
- III. Поміркуйте, з якою метою письменник удається до опису зовнішності Діка. На яких деталях зосереджує увагу? Про що ми дізнаємося з цього опису? Розкрийте ставлення автора до свого героя.
- IV. Складіть і запишіть простий план тексту. За складеним планом та виписаною портретною лексикою докладно перекажіть прочитане (усно).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **докладному** переказі, на відміну від вибіркового, почуте або прочитане передається повно, наближено до тексту.

Тема 5. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

- **596** I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Визначте, що виражає заголовок до тексту: основну думку чи тему.

УСМІШКА

Був травневий сонячний ранок. На зелених луках за селом розквітнули жовті кульбабки, дзвеніли бджоли й джмелі, в блакитному небі грав на срібних струнах жайворонок.

Цієї тихої ранкової хвилини з хати вийшла маленька дівчинка. У неї були блакитні очі, біле, мов спіла пшениця, волосся. Вона почимчикувала зеленими луками. Побачила барвистого метелика й усміхнулася. Їй стало так радісно, що захотілося, щоб цілий світ бачив її усмішку. Усміхалася дівчинка й тупала за метеликом. Він летів повагом, не поспішав.

Коли це дівчинка побачила діда. Він ішов їй назустріч. Погляд його був похмурий, брови насуплені, в очах злість. Дівчинка несла назустріч дідові усмішку. Вона сподівалася, що він зараз усміхнеться. Невже в такий радісний день можна бути похмурим і непривітним. Уже в глибині її душі піднялася маленька хвиля страху, але вона усміхалась, вона несла назустріч дідові свою усмішку й закликала його: «Усміхніться й ви, дідусю!». Та дід не усміхався. Погляд його залишався похмурий, брови – насуплені, очі – злі.

Страх оволодів серцем дівчинки. Усмішка погасла на її лиці. І тої ж хвилини їй здалося, що затьмарився, спохмурнів цілий світ. Зелений луг посірів. Жовті сонечка кульбабок перетворилися на фіолетові плями, блакитне небо стало бліде, а срібна пісня жайворонка тремтіла, мов струмок. Дівчинка заплакала. За хвилину дід уже був далеко. Вона бачила тепер його спину, але спина здавалася їй злою і непривітною.

Дівчинка йшла собі луками далі. Її серце затремтіло, коли вона побачила, що знову назустріч хтось іде. То бабуся, з ціпком старенька дибає. Дівчинка насторожилась і запитливо глянула в її очі. Бабуся усміхнулася. І така була добра та щира її усмішка, що цілий світ навколо дівчинки знову ожив, заграв, заспівав. Знову зайсніли кульбабки, задзвеніли бджоли й джмелі, заграв на срібних струнах жайворонок.

Дівчинка усміхнулася, перед її очима знову затремтіли барвисті крильця метелика. Вона пішла за ним (За В. Сухомлинським).

II. Знайдіть описи зовнішності людей. Поясніть, з якою метою автор вдається до цих описів. На яких деталях зовнішності кожного героя він зосереджує увагу читача?

III. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, які почуття охопили дівчинку після зустрічі з дідом, а які – після зустрічі з бабусею.

2. Розкажіть, яким здавався світ дівчинці до і після першої зустрічі. Як ви думаєте, чому серце дівчинки затремтіло, коли вона вдруге побачила, що до неї знову хтось наближається?

3. Випишіть із тексту синоніми до дієслова *йти*. Яке значення відіграє цей синонімічний ряд у тексті?

4. Спишіть подані сполучення слів, підкресліть орфограми.

Розквітнули кульбабки, дзвеніли бджоли, біле волосся, ішов назустріч, затьмарився і спохмурнів світ, серце затремтіло, затремтіли крильця.

5. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченні з прямою мовою.

IV. Складіть і запишіть складний план прочитаного. За планом докладно перекажіть текст (письмово).

Тема 6. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

597 I. Прочитайте три описи зовнішності людей.

На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалася між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була карта-та новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки. Її кругле, ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева (О. Донченко).

* * *

Загубився хлопчик п'яти років. Звати Сергієм. Волосся світле, очі сірі. Одягнений у спортивні штани світло-синього кольору та куртку зеленого кольору. На верхній губі невелика родимка. Тих, хто знає про місцезнаходження дитини, просимо повідомити за телефоном 102 (З оголошення).

* * *

Основними ознаками людей європейської раси є світлий колір шкіри, прямий розріз очей, слабо випнуті вилиці, переважно витке волосся темного, каштанового, русого й білявого кольорів, відносно вузькі ніс і губи (З довідника).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Кого описано в поданих уривках? На яких деталях зовнішності людини зосереджено увагу?

2. З якою метою створено кожен опис?

3. Який текст відрізняється від інших емоційним забарвленням?

4. У якому тексті ознаки зовнішності людини передано за допомогою художніх засобів (епітетів, порівняння тощо)?
5. До якого стилю мовлення належить кожен опис?

598 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чим художній опис зовнішності людини відрізняється від наукового (ділового).

Науковий опис

Опис зовнішності людини може бути діловим, науковим або художнім.

Науковий і діловий описи вимагають високого ступеня точності. У них необхідно назвати всі суттєві ознаки зовнішності людини в логічній послідовності. Такі описи є стислими й конкретними.

Діловий опис використовують, наприклад, під час розшуку людини. Опис зовнішності представника певної етнічної групи (папуаса, негра чи слов'янина) в енциклопедії буде науковим.

Художній опис

Портрет літературного героя є прикладом **художнього** опису. У художньому описі кожен змальовує зовнішність людини дещо по-своєму, так, якою бачить її саме він. У такому описі широко використовують різноманітні художні засоби (порівняння, епітети, метафори, пестливі слова тощо). Не обов'язково називати всі ознаки зовнішності. Головне – дати яскраве уявлення про людину, передати через опис своє ставлення до неї.

Мета художнього опису зовнішності людини – створити її образ у цілому, емоційно вплинути на читача, викликати певне ставлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не можна змішувати в межах одного твору різні стилі. Це є правилом дотримання одного стилю.

599 Складіть усний твір-опис зовнішності вашого однокласника (однокласниці, друга, когось із рідних, відомого співака чи спортсмена) в художньому стилі. Зосередьте увагу на найяскравіших рисах (виразі обличчя, очах, усмішці, жестах тощо). Ви можете описати його (її) у хвилини радості, смутку або за будь-якою роботою. Скористайтеся поданим нижче матеріалом.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-описом зовнішності людини

Добираючи матеріал до твору-опису зовнішності людини, потрібно звертати увагу на вік, вираз обличчя, колір очей і волосся, форму носа, брів, на зріст, поставу й ходу, основні елементи одягу. Не всі ознаки потрібно перераховувати, та й порядок їх розміщення може бути різний.

Можна назвати ім'я людини, а також відтворити особливості її вдачі, характеру, загальну культуру, манеру поведінки, її ставлення до інших

людей. Ці ознаки хоч і не входять в опис зовнішності, але в змалюванні словесного портрета можуть бути непрямою характеристикою зовнішності, яка дає можливість відтворити цілісне уявлення про описувану людину як особистість. І навпаки, опис зовнішності може розкривати настрій, внутрішній стан, характер людини.

Ви можете не називати всіх ознак зовнішності. Ваше завдання – дати яскраве уявлення про людину, передати через опис своє ставлення до неї.

Багато про людину можуть сказати такі деталі, як одяг, предмети інтер'єру, у якому вона знаходиться.

Ставлення до людини можна передати за допомогою оцінних слів: *це йому личить; підкреслює його вразливий характер; усі друзі особливо люблять; цю рису люди не сприймають; це так йому пасує; справляє гарне враження.*

Орієнтовна схема твору-опису зовнішності людини

I. Зачин (основна думка опису).

II. Основна частина.

1. Вік, постава, зріст, хода, міміка, жести.
2. Обличчя, очі, погляд, волосся, губи, ніс, рот тощо.
3. Одяг.

III. Кінцівка (висновок про людину, зовнішність якої описуємо).

Словник портретної лексики

Обличчя	Симпатичне, ніжне, продовгувате, кругловиде, худорляве, повне, бліде, засмагле, стомлене, радісне, відкрите, добре
Очі	Блакитні, чорні, ясні, сяючі, веселі, розумні, лагідні, привітні, добрі, глибоко запалі, виразні, великі, малі, вузькі
Погляд	Веселий, сповнений доброти, привітний, злий, сумний, спокійний, уважний, лукавий, задумливий, проникливий, глибокий, байдужий, замріяний
Ніс	Тонкий, товстий, довгий, невеликий, кирпатий, широкий, прямий, рівний, з горбинкою, маленький
Волосся	Темне, русаве, золотаве, біляве, пшеничне, сиве, коротке, довге, пряме, хвилясте, пишне
Рот	Маленький, невеликий, широкий, красивий
Зуби	Білі, рівні, рідкі, криві, щербаті
Губи	Повні, тонкі, вузькі, красиво окреслені, маленькі, бліді
Брови	Тонкі, широкі, ледь помітні, кошлаті, кострубаті, насуплені, густі, чорні, світлі, темні
Руки	Тендітні, красиві, натруджені, умілі, ніжні, цупкі
Постава	Високий, низький, атлетичної статури, широкоплечий, стрункий, кремезний, середнього зросту, тендітний, огрядний, худорлявий, неповороткий

Тема 7. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА КАРТИНОЮ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

600

жець».

I. Розгляньте уважно репродукцію картини Антона Монастирського «Запорожець».

А. Монастирський. Запорожець

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які думки й почуття викликає картина?
2. Які деталі зображення привертають вашу увагу?
3. Якими словами можна описати вираз обличчя, очі, погляд козака, його руки, поставу, одяг. За потреби скористайтесь словником портретної лексики на с. 224.
4. Чи вдалося автору, на вашу думку, передати мужню вдачу запорожця, його готовність до боротьби з ворогами?
5. Чи вдалося автору, на вашу думку, в образі козака втілити глибокі роздуми про історичну долю батьківщини? Чи допомагає колірна гама підкреслити глибину і складність цих роздумів?

III. Напишіть твір-опис зовнішності козака за картиною А. Монастирського «Запорожець». Не забудьте наприкінці твору висловити загальне враження від зображення. Скористайтесь поданим нижче лексичним матеріалом.

ЛЕКСИЧНИЙ МАТЕРІАЛ. Мужня вдача, борець за народну волю, роздуми про долю батьківщини, вольове обличчя, сильні руки, козацька шабля, штани-шаровари, широкий пояс, просторе й зручне вбрання, насичені фарби.

ДОВІДКА. Антін Монастирський народився 1878 року. З дитинства виховувався в атмосфері духовності та любові до рідного краю. Особливе значення для маленького Антона мала народна пісня. Після закінчення Краківської академії красних мистецтв жив і працював у Львові. Народний художник України.

Тема 8. ОПИС ДІЙ. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ДІЙ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

 601 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яка робота приносить вам найбільше задоволення? Чи завжди ви задоволені результатами своєї праці?

Опис дій

Опис дій – це опис складових частин конкретної роботи. Ці дії людина виконує в певній послідовності.

Художній опис

Опис дій у художньому стилі має на меті вплинути на читача, викликати певне ставлення до виконавця дій. Художні тексти-описи емоційні, образні, у них використовуємо різні художні засоби (епітети, метафори, порівняння, слова в переносному значенні тощо).

 602 І. Прочитайте текст. Розкажіть, чи простим є процес випікання хліба. Чому жінка одягала в цей день чисту сорочку, вишитий фартух?

ХЛІБ НА СТОЛІ

Ледь-ледь збиралося на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися вишитим фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну приповідку: «Ну ось і зійшов святець, аж віко* підпер!». Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками – нараз спалахували сухі дрівця, потріскуючи голосними пострілами. Піч готіла, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик** аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало. Коли воно нарешті ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці, – наказувала нам, – поїсте й розходьтєся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустианих листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх ще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати

була вся в роботі. Легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав **уволю** надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу паляничку, що призначалася мені, я біг за лопатою і, внівши, приставляв її до печі. Розіславши капустяний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі. Нагнічені челюсті покліпували, наче в безмісячну ніч зорі. Іскорками **розжареної** сажі здригався жар. Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати шутнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (За В. Скуратівським).

* *Віко* – верхня частина діжки, скрині, якою їх закривають.

***Ослінчик* – переносна кімнатна лава для сидіння.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Яку роботу описано в тексті? Назвіть складові частини цієї роботи. Чи вдалося авторові передати ставлення героїні до своєї праці? Із чого це видно?
2. Знайдіть і зачитайте речення, у яких ідеться про випікання хліба. Розкажіть, як мати вимішувала тісто й формувала сонцесяйні паляниці. Чи вправними були її рухи? Із чого це видно? Що робила вона перед тим, як посадити хлібину в піч?
3. Знайдіть у тексті словосполучення (дієслово+іменник, дієслово+займенник) або одиничні дієслова, які вказують на процес праці – випікання хліба.
4. Визначте вжиті в тексті художні засоби (епітети, метафори, порівняння, слова в переносному значенні). Яка їхня роль?
5. Випишіть виділені слова, підкресліть та обґрунтуйте орфограми. Знайдіть у тексті дієприслівникові звороти. Як вони виділені на письмі?

III. Складіть і запишіть складний план тексту. За складеним планом напишіть стислий переказ прочитаного.

Тема 9. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ДІЙ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

 603 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Яка робота приносить задоволення й радість вашим рідним, друзям чи знайомим? Чи доводилося вам спостерігати за тим, як вони виконували цю роботу?

604 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Складіть усно невеликий твір-опис дій у формі настанов (3–4 речення) у науковому стилі, уявивши одну з поданих ситуацій.

1. Ваш сусід-першокласник попросив пояснити, як створити й надіслати смс-повідомлення.
2. Вашому дідусеві треба створити новий текстовий документ на комп'ютері.
3. Ваша подруга хоче пересадити кімнатну рослину, але не знає, як це правильно зробити.

була вся в роботі. Легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав **уволю** надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу паляничку, що призначалася мені, я біг за лопатою і, внівши, приставляв її до печі. Розіславши капустяний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі. Нагнічені челюсті покліпували, наче в безмісячну ніч зорі. Іскорками **розжареної** сажі здригався жар. Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати шутнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (За В. Скуратівським).

* *Віко* – верхня частина діжки, скрині, якою їх закривають.

***Ослінчик* – переносна кімнатна лава для сидіння.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Яку роботу описано в тексті? Назвіть складові частини цієї роботи. Чи вдалося авторові передати ставлення героїні до своєї праці? Із чого це видно?
2. Знайдіть і зачитайте речення, у яких ідеться про випікання хліба. Розкажіть, як мати вимішувала тісто й формувала сонцесяйні паляниці. Чи вправними були її рухи? Із чого це видно? Що робила вона перед тим, як посадити хлібину в піч?
3. Знайдіть у тексті словосполучення (дієслово+іменник, дієслово+займенник) або одиничні дієслова, які вказують на процес праці – випікання хліба.
4. Визначте вжиті в тексті художні засоби (епітети, метафори, порівняння, слова в переносному значенні). Яка їхня роль?
5. Випишіть виділені слова, підкресліть та обґрунтуйте орфограми. Знайдіть у тексті дієприслівникові звороти. Як вони виділені на письмі?

III. Складіть і запишіть складний план тексту. За складеним планом напишіть стислий переказ прочитаного.

Тема 9. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ДІЙ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

 603 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Яка робота приносить задоволення й радість вашим рідним, друзям чи знайомим? Чи доводилося вам спостерігати за тим, як вони виконували цю роботу?

604 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Складіть усно невеликий твір-опис дій у формі настанов (3–4 речення) у науковому стилі, уявивши одну з поданих ситуацій.

1. Ваш сусід-першокласник попросив пояснити, як створити й надіслати смс-повідомлення.

2. Вашому дідусеві треба створити новий текстовий документ на комп'ютері.

3. Ваша подруга хоче пересадити кімнатну рослину, але не знає, як це правильно зробити.

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ДІЙ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

607 Напишіть твір-опис дій, які виконуєте ви, у художньому стилі. Скористайтесь поданою нижче пам'яткою, а також (за потреби) одним із планів.

ТЕМИ: «Приготування обіду», «Приготування борщу» (або іншої страви), «Виготовлення шпаківні», «Як я мию акваріум», «Як я прибираю кімнату», «Як я виготовляю писанку», «Малювання», «Вишивання», «Моделювання».

План твору-опису на тему «Виготовлення шпаківні»

1. У столярній майстерні.
2. Виготовлення шпаківні.
3. Завдання виконано.

План твору-опису на тему «Приготування борщу»

1. Бабусин рецепт.
2. Приготування борщу.
3. Страва вдалася!

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-описом дій у художньому стилі

1. У вступній частині твору вкажіть на особу й зазначте назву роботи.
2. В основній частині твору, описуючи безпосередньо дії, дотримуйтеся чіткої послідовності їх виконання. Використовуйте при цьому спеціальні слова (*спочатку, потім, пізніше, затим, насамкінець* та ін.).
3. Під час опису вживайте слова, що аналізують виконувані операції (*працює швидко, зосереджено, вправно; праця успішна, відповідальна, напружена, нелегка, радісна, сумлінна* тощо).
4. Використовуйте художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо).
5. Пам'ятайте, що основною метою художнього опису є характеристика людини під час роботи та її ставлення до праці.

608 Напишіть гумористичний твір-опис дій, кінцівкою до якого є подані рядки.

Я з радістю почав пригощати товариша супом. Коля спробував ложку та як підскочить! Із очей його полилися сльози. Так, не пошкодував я перцю!

Тема 11. АУДІЮВАННЯ

609 І. Прослухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлювання.

ЦІНОЮ ЖИТТЯ

Було те під час війни. До міста підходили вороги. Місто запекло боронилося, але втриматися не було надії. З порту, аби не потрапити до ворожих рук, виходили в море останні кораблі. Хоч і в морі, звісно, чатували небезпеки...

Вийшов у море великий пасажирський корабель... На борту, либонь, з тисяча малечі – школярів, ще менших і зовсім малих. Спочатку було ніби все добре. Поруч із стерновим стояв на містку капітан, оглядав у бінокль і море, і небо. Море тихе й ласкаве...

Неподалік рівно погуркував меткий сторожовий катер, що супроводив пасажирське судно. На катері – четверо чи п'ятеро моряків. Ото і весь екіпаж.

Проти велетня-«пасажира» сторожове суденце здавалося маленьким, ніби іграшковим. Але воно готове було захистити дітей від небезпеки і з моря, і з неба.

Раптом, вкипівши очима в бінокль, сполотнів капітан. Побачив: тиха смарагдова гладь здибилася невисоким бурунцем. Його створює, стрімко плинувши попід водою, фашистська торпеда. То жахлива штука! Ударить у борт – і піде красень-корабель на дно...

– Ліворуч руля! – схвильовано й квапливо наказав капітан стерновому.

Той уже й сам побачив небезпеку й різко рвонув судно ліворуч. Рятунок тільки в тому, щоб якнайскоріше стати проти торпеди носом. Тоді черкнеться вона боком, відрикошетить геть і не зашкодить судну... Але ж здоровецький корабель, неповороткий.

Стерновий ціпить зуби, налягаючи на стерно, але судно повертається ліворуч по-волі-поволі!.. Ні, не встигне підставити торпеді нісі!.. Кінець!

І враз струшує повітря й котиться понад морем луною страшенний вибух. Здрігнувся всім металевим тілом, став

дибки на вибуховій хвилі красень-корабель.

Та скоро уляглася хвиля, розвіявся дим. Знову, як і раніше, тихе й ласкаве море... Але обіч корабля вже не погуркує сторожове суденце. В останню мить, перед самим кораблем, підставило воно торпеді свій борт, рвонувшись їй навперейми. Життя своє підставили матроси (За О. Пархоменком).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Чи можна цей текст вважати оповіданням? Відповідь обґрунтуйте.
3. Визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку.
4. Де й коли відбуваються події?
5. Чому пасажирський корабель змушений був вийти в море, де чатувала небезпека?
6. Яким зображено море в творі?
7. Як ви думаєте, у чому полягає героїзм матросів?
8. Як автор тексту ставиться до вчинку матросів?
9. Визначте ключові слова.
10. Складіть і запишіть простий план тексту.

Тема 12. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

610 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю. Що корисного для себе ви дізналися?

КАЛЬЦІЙ

Кальцій – дуже важливий елемент для здоров'я людини.

Майже 99 % кальцію міститься в кістках і зубах людини. Здається, що так багато кісток у нашому тілі й кальцію має вистачати. Проте варто людині недоотримати цього елемента з їжею, як відразу і кістки, і зуби починають відчувати його нестачу. Кальцій з них починає витрачатися на інші потреби організму, адже він регулює серцеву діяльність, бере участь у згортванні крові, стимулює імунну систему тощо. Тим більше, що засвоєнню його заважають жири, нестача вітаміну D, рослинні кислоти, які містяться в продуктах харчування. Власне, організм засвоює всього 20–30 % кальцію, що надійшов з їжею.

Кальцій потрібний не лише людям з певними захворюваннями, а всім без винятку, дорослим і дітям, людям похилого віку. Правда, у різних дозах. Так, у разі високого артеріального тиску, нічних судом ніг, пародонтозу, остеопорозу потреба людини в кальції перевищує добову норму здорової людини вдвічі.

Аби поповнити дефіцит кальцію, необхідно ввести до свого раціону такі рослинні продукти, як овочі зеленого кольору, зокрема огірки, капусту (особливо броколі), кабачки, горох, салат-латук, апельсини, абрикоси, яблука, груші, виноград, вишні, ананас, манго, гранати, дині, насіння соняшнику, агрус, горіхи, різні види смородини (плоди і листя), мигдаль, цибулю, редьку, пророслу пшеницю, полуницю. Також на кальцій багаті молоко (особливо козине), сир, кефір, йогурт, сири, вершки, яйця, риба (лососева), рибні консерви (лосось, сардини). Варто пам'ятати, що кальцій із м'яса, великої риби, злаків засвоюється важко, тому споживати ці продукти ліпше з овочами й зеленню. Не радять занадто захоплюватися шпинатом і квасолею, оскільки вони містять велику кількість елементів, які перешкоджають засвоєнню кальцію організмом. А от вітамін D, навпаки, прискорює засвоєння кальцію. Тому якомога більше бувайте на сонці, яке сприяє виробленню цього вітаміну.

Отже, рослини й сонце допоможуть збагатити ваш організм кальцієм (З довідника).

II. Визначте мікротеми в тексті. Складіть простий план висловлювання. За складеним планом підготуйте стислий переказ тексту (усно).

Тема 12. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

610 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю. Що корисного для себе ви дізналися?

КАЛЬЦІЙ

Кальцій – дуже важливий елемент для здоров'я людини.

Майже 99 % кальцію міститься в кістках і зубах людини. Здається, що так багато кісток у нашому тілі й кальцію має вистачати. Проте варто людині недоотримати цього елемента з їжею, як відразу і кістки, і зуби починають відчувати його нестачу. Кальцій з них починає витрачатися на інші потреби організму, адже він регулює серцеву діяльність, бере участь у згортванні крові, стимулює імунну систему тощо. Тим більше, що засвоєнню його заважають жири, нестача вітаміну D, рослинні кислоти, які містяться в продуктах харчування. Власне, організм засвоює всього 20–30 % кальцію, що надійшов з їжею.

Кальцій потрібний не лише людям з певними захворюваннями, а всім без винятку, дорослим і дітям, людям похилого віку. Правда, у різних дозах. Так, у разі високого артеріального тиску, нічних судом ніг, пародонтозу, остеопорозу потреба людини в кальції перевищує добову норму здорової людини вдвічі.

Аби поповнити дефіцит кальцію, необхідно ввести до свого раціону такі рослинні продукти, як овочі зеленого кольору, зокрема огірки, капусту (особливо броколі), кабачки, горох, салат-латук, апельсини, абрикоси, яблука, груші, виноград, вишні, ананас, манго, гранати, дині, насіння соняшнику, агрус, горіхи, різні види смородини (плоди і листя), мигдаль, цибулю, редьку, пророслу пшеницю, полуницю. Також на кальцій багаті молоко (особливо козине), сир, кефір, йогурт, сири, вершки, яйця, риба (лососева), рибні консерви (лосось, сардини). Варто пам'ятати, що кальцій із м'яса, великої риби, злаків засвоюється важко, тому споживати ці продукти ліпше з овочами й зеленню. Не радять занадто захоплюватися шпинатом і квасолею, оскільки вони містять велику кількість елементів, які перешкоджають засвоєнню кальцію організмом. А от вітамін D, навпаки, прискорює засвоєння кальцію. Тому якомога більше бувайте на сонці, яке сприяє виробленню цього вітаміну.

Отже, рослини й сонце допоможуть збагатити ваш організм кальцієм (З довідника).

II. Визначте мікротеми в тексті. Складіть простий план висловлювання. За складеним планом підготуйте стислий переказ тексту (усно).

Інтелігентність – це здатність до розуміння, до сприйняття, це терпиме ставлення до світу й людей.

Отже, інтелігентність не тільки в знаннях (За Д. Лихачовим).

II. Визначте тему й основну думку тексту. Яку точку зору відстоює автор?

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. Запишіть ключові слова.

IV. Колективно складіть план тексту. Прочитайте текст удруге. Користуючись планом та виписаними словами, напишіть докладний переказ тексту.

Тема 14. ДІАЛОГ

613 Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову «боротьба думок».

БОРОТЬБА САМОЛЮБСТВА

Одного разу записали суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це. Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію та начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

– Це не я! – сказав один з них.

– Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співбесідника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли нарешті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Виявилось, що обидва одностайні, згодні в основних положеннях.

Як часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – зайве випробування для нервової системи та згаяний час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (За Л. Ковальовою).

614 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Двоє семикласників голосно сперечалися. Кожен був переконаний у своїй правоті. Суперечка кінчилася тим, що Микола не витримав і вдарив свого «супротивника». Поясніть, що означає аргументовано довести свою думку. Яких правил ведення дискусії не дотримався Микола?

 615 Напишіть діалог дискусійного характеру (8–10 реплік) на одну з поданих тем, що міг би відбутися між семикласниками (семикласницями).

ТЕМИ: «Чи все можна придбати за гроші?», «Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими в школі?», «Чи потрібні в школі уроки етики?».

 616 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між семикласниками (семикласницями) щодо вимоги ходити до школи в шкільній формі. Один учень (учениця) наполягає на тому, що шкільна форма має бути обов'язковою в школі, а інший (інша) – заперечує це.

 617 Прочитайте початок розмови двох друзів. Уявіть і опишіть мовленнєву ситуацію. Продовжте діалог (5–7 реплік).

– Привіт, Романе!

– Вітаю, Сергію!

- У мене є ідея! Пограймо після обіду в комп'ютерні ігри.
- Це, звичайно, добре, але я вже сьогодні біля комп'ютера просидів годину.
- Не сміши! У мене ж нова гра!

618 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в одній з описаних ситуацій (8–10 реплік).

1. Однокласники діляться враженнями після перегляду фільму.
2. Онук щойно приїхав до бабусі на гостину.
3. Однокласники вирішують, який подарунок купити однолітку на день народження.
4. Ви прийшли до однокласника на день народження, двері відчинив його батько.

Тема 15. УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки публіцистичного стилю мовлення?

619 Розгляньте схеми. Зробіть висновок, чим твір-роздум дискусійного характеру відрізняється від звичайного роздуму.

Побудова твору-роздуму дискусійного характеру

I. Вступна частина:

- чужа думка, яка привернула увагу автора;
- погоджується чи не погоджується автор із цією думкою;
- висловлення своєї думки (теза).

II. Основна частина (аргументи, докази).

III. Висновок.

Побудова твору-роздуму

I. Твердження (теза), яке потребує доведення.

II. Основна частина (аргументи, докази).

III. Висновок.

620 Прочитайте текст. Поміркуйте, у чому полягає дискусійність його теми. Яку точку зору відстоює автор? Визначте будову тексту.

Багато я чув суперечок про щастя. Дехто говорить, що щастя – це багатство, гроші. Але ж справжнє щастя, дружбу за гроші не купиш. Помоему, щасливий той, хто готує щастя не тільки для себе, а для інших...

Хто любить людей, того й люди поважають і люблять. Бо щастя – це не тільки бути власником чогось, брати, одержувати. Хіба ти, наприклад, не радієш, коли можеш що-небудь подарувати батькові-матері, товаришеві чи подрузі, чимось допомогти їм? Щастя в тому, щоб віддавати, допомагати іншим, ділитися з ними радістю.

Той тільки щасливий по-справжньому, хто може сказати людям: «Мое щастя – частина нашого великого загального щастя!» (Л. Кассіль).

621 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поміркуйте, чи може бути по-справжньому щасливою людиною, якщо нещасливі ті, хто поруч із нею.

622 Напишіть твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі на тему «Що таке щастя в моєму розумінні». Уживайте для зв'язку окремих частин роздуму слова *бо, через те що, тому що, отже, таким чином*.

623 I. Поміркуйте над запитаннями.

- Що можна вважати справедливим у взаєминах з іншими людьми? Чому?

- Як потрібно протидіяти несправедливості? Чи можна вважати насильство допустимою протидією несправедливості?

- Що означає бути справедливим – пам'ятати про власні права чи не забувати про права інших людей?

- Як ви розумієте вислів відомого французького письменника Л. Вовенарга «Не можна бути справедливим, якщо не бути людяним»?

II. Пригадайте ситуацію із життя вашої сім'ї чи класу, яка потребувала оцінки з позицій справедливості. Проаналізуйте причини виникнення цієї ситуації.

III. Напишіть твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі на тему «Чи легко бути справедливим?».

Тема 16. ЗАМІТКА ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В ГАЗЕТУ

ПРИГАДАЙМО. Що таке замітка?

624 Прочитайте замітку. З'ясуйте, чи міститься в тексті авторська позиція або оцінка описаного факту. Висловіть власне ставлення до порушеної у висловлюванні теми.

ТАЛАНТ І ПОВАГА

Кожній людині хочеться, щоб з нею рахувалися, до її думки дослухалися, питали в неї поради. Усе це ознаки поваги, яку виявляють до людини ті, хто її оточує.

За що ж поважають людей?

Один юнак сказав: «Я хочу, щоб мене поважали, щоб я сам міг себе поважати. А поважають тільки талановитих. Як жити, якщо ні до чого немає хисту? Як жити, якщо ніколи не будеш щасливим?».

Думаю, таке міркування помилкове.

Поважають не тільки за талант, поважають і за вміння працювати, і за правдивість, і за справедливість – за ті моральні якості, які можна в собі виробити і, таким чином, викликати повагу людей.

Не варто пов'язувати два різних питання – талант і повагу (За Л. Ковалювою).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Замітка в газету містить актуальну, злободенну інформацію. У замітці автор може висловити своє ставлення до порушеного питання.

Як написати замітку дискусійного характеру

1. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку замітки і міг би привернути увагу читачів, спонукав би до роздумів або викликав би бажання посперечатися.

2. Викладайте зміст у певній послідовності, даючи відповіді на запитання: *що сталося?, де сталося?, коли сталося? і чому сталося?*

3. Наведіть різні погляди на обговорювану проблему.

4. Висловіть власну позицію, наводячи переконливі доведення.

5. Додержуйте вимог публіцистичного стилю (уживайте спонукально-окличні й питально-окличні речення, риторичні запитання, емоційно забарвлені слова з метою надання текстові замітки емоційності).

625 I. Прочитайте уривок з листа учениці до газети. Що ви відповіли б дівчинці на її запитання?

Деякі мої однокласники вважають, що своєї природної краси аж ніяк не досить. Найбільше вони дбають про різні прикраси, вважають, що тільки вони роблять людину красивою.

У нашій школі є дівчата-старшокласниці, які навішують на себе безліч усілякої мішури. Тут і намисто, і браслети, і персні, і кліпси, і ще якісь підвіски на ланцюжках. Вони не розуміють, що в усьому, і особливо в прикрасах, потрібні стриманість і почуття міри.

Хіба тільки від прикрас залежить справжня краса й привабливість людини? (За П. Білоусенком)

 II. Напишіть замітку дискусійного характеру в газету на одну із запропонованих тем: «Яку людину можна вважати красивою?», «Що в людині є найціннішим?», «Що важливіше: краса внутрішня чи краса зовнішня?».

 626 Напишіть замітку дискусійного характеру в газету на одну з поданих тем: «Чи потрібна акція “Милосердя”?», «Якою повинна бути сучасна школа?», «Що робити зі сміттям?», «Чи потрібні електронні підручники?», «Чи легко бути учнем?», «Вільний час – для чого він?».

Тема 17. РОЗПИСКА

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?

627 Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Чи допоміг вам цей твір зрозуміти, що таке розписка? Для чого, на вашу думку, складають розписки?

РОЗПИСКА

Я, завгосп школи села Веселий Кут,
 Степан Кіндратович Сорокопуд,
 одержав від Маківської Тамари
 відповідні товари шкільні:

дитячі санчата (одні),
 бутси і п'єкси (чотири пари),
 шахи, фляги, транспортири (по чотири).
 Підпис: С. Сорокопуд

Призначення розписки

Згідно з юридичними нормами передача й одержання грошей, документів, матеріальних цінностей тощо стверджується розпискою.

Розписка – це діловий папір, у якому укладач підтверджує факт одержання документів, грошей або матеріальних цінностей від іншої особи чи організації.

Реквізити

Розписка має такі реквізити:

- назва документа (*розписка*);
- текст (зазначаємо, кому видано розписку, у зв'язку з отриманням яких документів, цінностей тощо);
- дата;
- підпис.

У розписці треба чітко вказувати точне найменування матеріальних цінностей чи документів, а грошові суми писати не лише цифрами, а й літерами.

Ознаки стилю

Розписка має відповідати основним ознакам **офіційно-ділового стилю**: (однозначність, стандартність, стислість, логічність, послідовність, відсутність образності, емоційно-забарвленої лексики).

628 Прочитайте зразок розписки. Визначте її реквізити.

Розписка

Я, Крикун Дмитро Олександрович, отримав від учителя фізкультури Левківського Василя Васильовича 3 (три) палатки, 5 (п'ять) м'ячів, 2 (два) компаси для участі учнів 7 класу в туристичному зльоті. Зобов'язуюсь отримані матеріальні цінності повернути 25 травня 2015 року.

10 травня 2015 року

/Підпис/

629 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть розписку про одержання вами від певної особи чи організації інвентарю, грошей чи документів.

ВАРІАНТ Б. Напишіть розписку про одержання в бібліотеці школи книжок у кількості 10 штук.

Тема 18. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які основні ознаки оповідання? 2. Що таке сюжет?

Побудова

Побудова оповідання

Головним компонентом оповідання є **розповідь про події в часовій послідовності**. Тому перед тим, як писати оповідання, потрібно визначити, у якій послідовності використати матеріал.

- зав'язка (початок дії)
- розвиток дії
кульмінація (найбільше загострення подій)
- розв'язка (закінчення дії)

Для переходу від однієї частини тексту до іншої можна вживати такі слова та сполучення: *одного разу, раптом, згодом, якось, нарешті, ось так*.

Сюжет

Написати оповідання за поданим сюжетом означає, що текст необхідно доповнити, розширити, тобто домислити якісь події. Можна ввести діалоги, невеликі описи, роздуми.

630 Напишіть твір-оповідання за поданим сюжетом. Складіть самостійно план. Доберіть заголовок.

Цього року весна запізнилася. У березні ще були морози. У школі хлопці повідомили, що біля озера сіла велика зграя лелек, які повернулися з вирію. Птахам нічого було їсти, і вони почали гинути. Люди підгодували їх. Більшість чорногузів наші односельці врятували. Птахи, відпочивши, полетіли до своїх домівок, на старі гнізда (За О. Довгою).

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Офіційно-діловий стиль мовлення має такі підстили:

- адміністративно-канцелярський (накази, інструкції, розпорядження, доручення, розписки, довідки, заяви, службові листи тощо);
- законодавчий (конституція, закони, укази, постанови тощо);
- дипломатичний (міжнародні угоди і звернення — конвенції, декларації, комюніке, ноти, протоколи, ультиматуми тощо).

Адміністративно-канцелярський підстиль регулює офіційні стосунки між установами, організаціями, між громадянами та установами, між службовими особами.

Дипломатичний підстиль регулює офіційні стосунки держав між собою, міжнародних організацій між собою та між громадянами різних держав.

Законодавчий підстиль — це мова державної влади, якою вона розмовляє зі своїм суспільством. Він регулює офіційні стосунки між громадянами, між установами, організаціями, підприємствами.

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ХВИЛИНУ ТОМУ

Нерідко чуємо й читаємо висловлення з кількісними уточнювачами *назад і тому назад* на зразок «*Це було два роки назад*»; «*Він забув, що думав хвилину тому назад*». Натомість потрібно вживати слово *тому* після слів з кількісним значенням. Наприклад: *Це було два роки тому*; *Він забув, що думав хвилину тому*.

ЯК ПОЕТ

Сполука *в якості когось (чогось)* є «суржиковим витвором», який заступає українські граматичні форми. Наприклад: *у якості поета*. Замість сполуки *в якості* потрібно вживати граматичних форм, які відбивають українську літературну норму. До них належать сполучник *як*, сполуки *в ролі* й *у функції*. Наприклад: *Шевченка можна розглядати як поета національного відродження*; *Шевченко з'явився на горизонті тогочасних передчуттів і сподівань у ролі романтичного визволителя*.

Зазначені нормативні конструкції функціонують у різних мовних стилях. Сполуку ж *у якості* витворено під впливом російського в качестве. Вона перебуває поза літературними нормами нашої мови (За І. Вихованцем).

Є, а не ЯВЛЯЄТЬСЯ

Є – форма теперішнього часу дієслова *бути*. У функції зв'язки слово *є* часто (особливо в усному мовленні) помилково замінюють словом *являтися*. Проте лексему *являтися* в сучасній літературній мові вживають тільки в значенні *ввижатися уві сні, під час марення*. Наприклад: *Уві сні мені явилися дві богині* (І. Франко). Порівняймо:

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Мій брат є керівником	Мій брат являється керівником

РОЗРІЗНЯЙМО

Усла́влювати – возвеличувати когось, щось. *Уславлювати Батьківщину, уславлювати людину*.

Осла́влювати – обмовляти, ганьбити когось, поширювати плітки, знеславлювати. «*Не сплять, не дрімають мої вороженьки, – було каже Марина, – славили мене молоду*» (І. Нечуй-Левицький).

* * *

Нерухо́мий – той, що не рухається, залишається в одному й тому ж положенні. *Нерухомі дерева, нерухоме обличчя, нерухоме майно*.

Непору́шний, крім іншого, вказує, що не можна чогось порушити. *Непорушна клятва, непорушна тиша*.

ТЕНІС

Назва англійської гри теніс має французького «предка». Під час гри французи вигукують: «Тене!» – «Тримайте!», «Ловіть!» Цей вигук начебто і був підставою для називання гри. Настільний теніс має ще одну звуконаслідувальну назву *пінг-понг*, запозичену з англійської мови на позначення спортивної гри з маленьким целулоїдним м'ячем, який перекидають дерев'яною ракеткою над столом, розділеним невисокою поперечною сіткою. Звуконаслідувальне слово *пінг* і *пінг-понг* передає в англійській мові звучання вихлопу газу, польоту кулі та ін. (За А. Коваль).

ЦІКАВО ЗНАТИ

У деяких мовах середній рід називають інакше, ніж у мові українській: нейтральний (латинська, французька), ніякий (польська), ні той ні сей (грецька) тощо. А в багатьох мовах він відсутній узагалі (литовська, французька й інші).

Учені за допомогою найсучаснішої апаратури встановили, що людина може почути й розрізнити 340 тисяч звуків. Жодна мова світу не має такої великої кількості звуків, і жодна людина світу не може вимовити такої величезної кількості звуків (З посібника).

ДИВНІ ЗМІНИ

О слово – пошуку натхненник,
через ріку пізнання міст!
Це ж диво: на очах іменник
мінє дієслова зміст.

З іменниками із одними
це дієслово руйнівне,
а застосуєш інші – з ними
уже зробилось будівне.

*Розбити ворога, приміром,
розбити камінь, циферблат.
А з творчим пориванням щирим –
розбить, наприклад, клумбу, сад.*

Серед словесного огрому
такі бувають чудеса.
І як подумать – саме в цьому
і примха мови, і краса.

Дмитро Білоус

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

КОЛО ДУМОК

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажанням висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

УВАГА! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

ПОСПІЛКУЙТЕСЯ

Це завдання дає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок виконання

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

УВАГА! Під час виконання цього завдання висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АБИ (не чути) аби тільки, аби-но, тільки б, якби тільки; (дати дорогу) щоб, щоби, для того, щоб.

АБО чи, чи то, д. альбо, (інакше) тобто, інакше кажучи.

АВЖЕЖ аякже, звичайно, певно, певна річ, ясна річ, звісно, безперечно, безумовно, нема слова /сумніву/, годі й казати, а так, а так, що правда, то правда; (частка) так, еге, ага, атож; якраз! отож!

АЛЕ та, проте, однак, одначе, а, а втім, а проте, але ж, аж, тільки, коли ж.

АНОНСУВАТИ афішувати, оголошувати, повідомляти, сповіщати.

БАГАТО чимало, немало, повно, видимо-невидимо, багацько (розм.).

БІЛЯ прийм. побіля, край, коло, близько, поблизу, недалеко, неподалік.

БЛИЗЬКО недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за горами.

БУДЬ-КОЛИ (у будь-який час) абіколи, повсякчас, хоч колі (розм.), колі-будь (розм.).

ВДОСВІТА на світанку, рано-вранці, рано, ранесенько, на світанні, світанком, рано-раненько, рано-пораненьку, на зорі.

ВИПАДКОВО (не передбачаючи; за збігом обставин) ненароком, несподівано, непередбачено, часом.

ВІДВЕРТО відкрито, неприховано, незамасковано, явно, виразно, наочно.

ВІДРАЗУ (у той же час) зразу, зараз, зараз же, моментально, негайно, прожогом, прямо, нараз, в один раз, тут же, притьмом (розм.).

ВІДСТУПНИЦТВО зрада, зрадництво, зречення, відречення.

ВПРАВО (у правий бік) вправоруч, праворуч, направо.

ВРАНЦІ зранку, рано, ранком, зрання, зарання, спозаранку, пораненьку (розм.).

ВЧАСНО своєчасно, впо́ру, якраз, саме враз, до речі.

ДАРЕМНО (без сподіваних наслідків) дарма, марно, безплідно, безрезультатно, безуспішно, даром (розм.), задарма (розм.).

ДИВНО чудно, дивовижно, навдивовіжжю, чудернацько, незвично, на диво.

ДОБРЕ (так, як слід) хороше, гарно, славно, гарзд, гоже, вдало, полюдськи, до ладу.

ДОДАВАТИ (давати, говорити і т. ін. на додачу, понад щось) добавляти, приєднувати, докладати, прикладати, прилучати, долучати, примішувати, прибавляти (розм.).

ДОРЕЧНИЙ слухний, придатний, путящий (розм.), своєчасний.

ДОСИТЬ (стільки, скільки треба; великою мірою) доволі, достатньо, вдосталь, досхочу.

ДОШКУЛЬНИЙ (який глибоко вражає, ображає) безпощадний, в'їдливий, їдкий, ядучий, ущипливий, різкий, гіркий, гострий, колючий, шпаркий.

ДУЖЕ (великою мірою) немало, значно, чимало, вельми, істотно, досить, надзвичайно, незвичайно, вкрай, безмежно, безмірно.

ЗАВДОВЖКИ довжиною, вдóвжки.

ЗАВГЛИБШКИ глибиною, вглібшки.

ЗАВЖДИ постійно, повсякчас, довіку, повік, повік-віків, повік-віки, завше (розм.).

ЗАЗДАЛЕГІДЬ завчасно, наперед, попереду, авансом (розм.).

ЗАТАМОВАНИЙ стриманий, приглушений, причаєний, здержаний.

ЗАХИЩАТИ обороняти, боронити, убезпечувати, убереігати, відстоювати, (погляди) обстоювати, (за кого) вступатися.

ЗДАВНА (з давніх часів) віддавна, спрадавна, з давніх-давніх, зрóду-віку, зрóду (розм.).

ЗРІДКА (в окремих місцях) де-не-де, деінде, місцями, подéкуди.

ІНОДІ інколи, часом, зрідка, час від часу, ко́лі-не-ко́лі, де́коли, вря́ді-годи́ (розм.), подéколи (розм.).

КВАПЛИВО поквапно, поспішно, розм. похапцем, хапаючись.

КИПІТИ клетотіти, вирувати, нуртувати, бурхати, шаленіти.

КОЛИ-НЕБУДЬ (у який-небудь час) колись, коли.

КУДИ-НЕБУДЬ (у яке́сь невизначене або байдуже яке місце) кудись, де-небудь, деінде (розм.).

КУДИСЬ (невідомо куди) куди-небудь, десь, хтозна-куди, казна-куди (розм.), бозна-куди (розм.).

ЛАГОДИТИ ладнати, залагоджувати, справляти, поправляти, правити, (механізми) ремонтувати, (отвори) залатувати.

ЛЕГКО (без труднощів) просто, вільно, дешево, гладко, ніпочому, задарма́ (розм.), заіграшки (розм.).

ЛЕДВЕ ледь, насілу, з трудом, ледве-ледве, ледь-ледь, так-сяк.

ЛІВОРУЧ наліво, вліво, зліва, по (на) ліву руку.

ЛЮБО ніжно, приємно, мило, люб'язно, ласкаво, гарно

МАБУТЬ либонь, напевно, очевидно, можливо

МАЛО небагато; недостатньо, замало, не густо, як кіт наплакав, на заячий скік, крапля в морі.

МЕНШАТИ (ставати меншим) зменшуватися, (про ціну) знижуватися, (про розмір, обсяг) укорочуватися, (про витрати) скорочуватися, (про кількість, об'єм, ступінь вияву) убувати.

МИМОВОЛІ мимовільно, невільно, мимохіть, самохіть, несвідомо, підсвідомо, інтуїтивно, хоч-не-хоч, нехотя.

МОВЧАЗНИЙ (який не любить багато говорити) мовчазливий, неговіркий, малоговоркий, небагатослівний, небалакучий.

МРІЯТИ марити, снити, книжн. фантазувати.

НАВКОЛО (прислівник і прийменник) довкола, кругом, навкруг, навкруги.

НАДТО надміру, занадто, через міру.

НАЗАВЖДИ навіки, навічно, навіки-віків, на віки вічні, на вічність.

НАЛАШТОВУВАТИ ладнати, налагоджувати, (музичний інструмент) настроювати, (викликати настрої) сприяти чому.

НАОДИНЦІ сам на сам, віч-на-віч, тет-а-тет.

НАОСЛІП всліпу, навмання, наздогад, (не знаючи напрямку) будь-куди.

НАПРОЧУД надзвичайно, навдивовижу, дивовижно, неповторно.

НАРАЗ враз, раптом, несподівано, зненацька.

НАСПРАВДІ справді, дійсно, у дійсності, фактично, практично, наяву.

НАСТІЙНИЙ (дуже потрібний) нагальний, доконечний, крайній, конечний, насущний.

НАХАБНИЙ зухвалий, безцеремонний, безпардонний (розм.), хамський (розм.).

НЕЗВАЖАЮЧИ НА попри (із Зн.в.), при (з М.в.), всупереч (з Д.в.), наперекір (з Д.в.).

НЕПОРЯДНО недостойно, негідно, негарно, недобре, непристойно, погано, негоче, нехороше, нечесно, нізько.

НЕСКАЗАННИЙ надзвичайний, неперевершений, невимовний.

НІБИ мов, наче, неначе, немов, буцім, нібито, начеб, начебто, немовбито

ОБЕРІГАТИ (захищати когось) берегти, охороняти, захищати, пильнувати.

ОБ'ЄДНУВАТИСЯ гуртуватися, організовуватися, згуртовуватися, єднатися, блокуватися.

ОДНОЧАСНО водночас, разом, синхронно, рівночасно, (гуртом) спільно, нараз.

ОСВОЇТИ (навчитися користуватися чим-небудь) опанувати, освоїтися (із чим).

ОСТЕРІГАТИСЯ берегтися, оберігатися, уважати, уникати, пильнуватися.

ПЕРЕДЧАСНО завчасно, дочасно, перед часом, рано, зарано, зарання.

ПОВАЖАТИ шанувати, ушановувати, цінити, цінувати, поклонятися, схилятися, обожнювати.

ПОВІЛЬНО поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, спокійно, стіха, помалу, повагом, неквапом (розм.), поволеньки (розм.).

ПОГАНО (не так, як треба) негарзд, недобре, незадовільно, негарно, негоче, зле, нехороше, неладно, жахливо, неважно, кепсько (розм.), абіяк (розм.), казна-як (розм.), так-сяк (розм.).

ПОСПІШНО поспішливо, поспіхом, наспіх, нашвидку, нашвидкуруч, спішно, квапливо, поквапно, похапцем.

ПОТАЙ потаємно, таємно, таємничо, стіха, нішком, назираці, по-змовницьки, тішком-нішком.

ПОТІМ після, далі, відтак, вслід, потому (розм.), опісля (розм.), зати́м (розм.).

ПРАВОРУЧ (з правого боку) справа, по праву руку, вправо (розм.).

РАДІТИ радуватися, утішатися, тішитися, потішатися, торжествувати, триумфувати.

РАЗОМ вкупі, гуртом, громадою, спільно, сукупно.

РАПТОМ раптово, несподівано, зненацька, враз, відразу, нараз, разом, неждано, негадано, неждано-негадано.

РОЗУМНО розсудливо, мудро, розважливо.

РУЙНУВАТИ нищити, знищувати, розвалювати, розбирати, валити, ламати, плюндрувати, трощити, громити.

РУХЛИВИЙ швидкий, меткий, жвавий, моторний, проворний, (занадто) верткий, вертлявий, (нестримний у своїй діяльності) динамічний, (може швидко все зробити) спритний.

СЕРЕД посеред, між, поміж, помежи (розм.).

СИЛОМІЦЬ, насильно, силою, примусом.

СИЛЬНО міцно, дуже, потужно.

СКРІЗЬ всюди, повсюди, повсюдно, кругом, поспіль.

СПАЛАХУВАТИ вибухати, скипати, паленіти, займатися, запалюватися, розпалюватися.

СПЕРЕЧАТИСЯ дискутувати, полемізувати, дебатувати, диспутувати.

СПЕРШУ, перше, насамперед, спочатку, наперед.

СПІШНО негайно, терміново, нагально, невідкладно, пильно.

СПОКІЙНИЙ тихий, супокійний, погідливий, смирний, мирний, ідилічний, безтурботний.

СПОКОНВІКУ (з найдавніших часів) споконвіків, відвіку, звіку, справіку, спрадавна, спрадавен, з віку-правіку.

СПРИЯТЛИВИЙ слухний, зручний, придатний, підхожий, підходящий, пригójий (розм.).

СУТТЄВИЙ істотний, визначальний, посутній.

ТЕМНІТИ темнішати, тьмаритися, меркнути.

ТИХО слабко, неголосно, негучно, глухо, нишком, тишком-нишком (розм.), стиха, напівголосно, потихесеньку (розм.).

ТОТОЖНИЙ рівнозначний, рівноцінний, адекватний, ідентичний, достеменний (розм.).

ТРЕМТІТИ дрижати, здригатися, труситися, тріпотати, (про звук) деренчати, вібрувати.

ТРИВКИЙ міцний, твердий, непорушний.

ТРИВОЖНО неспокійно, моторошно.

ТЬМЯНІТИ (ставати тьмяним) затьмарюватися, блякнути, меркнути, мерхнути, бліднути, гаснути, тьмянішати, (про блиск) туманіти.

УДАВАНИЙ нещирий, штучний, роблений, фальшивий, лицемірний, облудний, неприродний.

УНИКАТИ (намагатися не зустрічатися, не спілкуватися з кимсь) обминати, обходити, сторонитися, відвертатися, минати.

УПЕРТИЙ затятий, непоступливий, невіддатливий, незгідливий, незгідний, запеклий, норовистий.

УХИЛЯТИСЯ (намагатися не робити чого-небудь) відсторонятися, відвертатися, уникати, сторонитися.

ХВАЛИТИ вихваляти, виславляти, прославляти.

ХИСТ уміння, здібності, дар, обдаровання, талант, потяг, нахил

ХУРТОВИНА метелиця, завірюха, заметіль, хуга.

ЦІЛКОМ (до кінця; повною мірою) повністю, абсолютно, зовсім, цілковито, остаточно, сповна, точно, поспіль, геть-чісто (розм.); дощенту, дотла, дочіста (розм.).

ЦІКАВИЙ (який виявляє інтерес до чогось) допитливий, зацікавлений, (який чимсь привертає увагу) оригінальний, інтересний, привабливий.

ЧАСТКОВО (не повністю) почасті, певною мірою, більш-менш.

ЧЕКАТИ ждати, дожидати, очікувати, сподіватися (кого, чого), вичікувати, вижидати, виглядати, чатувати.

ЧЕМНИЙ ввічливий, увічливий, ґречний, привітний, приязний, розм. поштивий.

ЧЕПУРНИЙ охайний, ошатний, елегантний.

ЧИМАЛО (у значній кількості) досить.

ЧОМУСЬ чогось, навіщось, нащось.

ШАНУВАТИ ушановувати, поважати, цінувати, обожнювати, книжн. боготворити.

ШВИДКО (з великою швидкістю) стрімко, стрімліво, хутко, бистро, прудко, мерщій, стрілою, віхорем, шалено, прожогом, стрімголов.

ШИРОКИЙ розлогий, просторий, вільний, привільний, обширний, (про рух) розмашистий, (про дерево) розлогий, розкидистий.

ШУМНИЙ шумливий, гомінкий, гомінливий.

ЩИРИЙ сердечний, правдивий, щиросердий, чистосердечний, невдаваний, нелукавий відвертий, відкритий, привітний.

ЩІЛЬНО міцно, тісно, туго, цупко, (про щось зачинене) наглухо.

ЩОСЬ що-небудь, дещо.

ЮНАЦТВО молодь, парубоцтво.

ЯВНО відкрито, очевидно.

ЯКИЙ-НЕБУДЬ (один із кількох) котрій-небудь, який, жоден, жодний, інший, котрій.

ЯКОСЬ як-небудь, абияк, сяк-так, колись, раз, одного разу.

ЯСКРАВО виразно, живо.

ЯСНИЙ прозорий, яскравий, безхмарний, сонячний, погідливий, погожий, світлий.

ОРФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

А

абікуди
абі-то
абіхто, абікого
абó ж
авжеж
алé ж
анітрохи

Б

багáто-багáто
бáтько-мáти
без відома
бéзвісти
бездогáнно
без кінця-краю
без ла́ду
без сýмніву
без упіну
Біблія
більш-мéнш
Благовіщення
Бóжа Мáтір
боягу́зтво
бриньáти
бу́дь-коли́
будь-що-бу́дь
будь-який

В

ва́риво
Ватика́н
вво́лю
вго́ру *присл.*
вго́лос *присл.*
вдо́світа
Велі́кдень
величéзний
взі́мку
взна́ки
від сьогóдні
відтепéр
віч-на́-віч
влі́тку

в міру
вна́слідок
вни́зу
вні́чию
вно́чі
во́гничок
в основно́му
воста́ннє *присл.*
в результа́ті
вре́шті
вре́шті-ре́шт
вро́зтіч
вряді́-годи́
всерéдині
все́-таки
всьогó-на́-всього
в ціло́му

Г

гілля́чка
годи́на-дві
Голла́ндія
голла́ндський

Д

дава́й-но
давні́м-давнó
далéко-далéко
де́куди
де-не-де́
день у де́нь
десь-інколи
де́сь-то
дирéктор
диригéнт
довко́ла
довóлі
до вподо́би
додо́му *присл.*
до за́втра
до ла́ду
доні́ні
до́ньчин
допі́зна

до побáчення
до ре́чі
до сих пі́р
до смаку́
до снаги́
до сьогóдні
дотепéр
дощéнту

Ж

жада́ний
жовтога́рйчий

З

заодно́
завши́ршки
зга́рячу
з да́вніх-даве́н
з ді́да-пра́діда
з дня на де́нь
з кінця в кі́нець
знадво́ру
зо́зла
з-по́між
зро́ду-ві́ку
з ті́м щоб

І

іді́-бо
ін'е́кція
інтерме́цо
і́рреа́льний

К

ка́зна-коли́
кіне́ць кінце́м
коли́-не́будь
коли́-не-коли́
контра́стний
кон'ю́ктура

Л

Лисі́чка-Сестрі́чка
ліво́руч

М

мимово́лі
 мимохі́дь
 мимохі́ть
 міні-футбо́л

Н

на бігу́
 навесні́ *присл.*
 на ве́сну *присл.*
 навздогі́н
 на відмі́нно
 наві́ки
 на віку́
 навкру́гі
 на-гора́
 на́далі
 на́двечі́р
 надво́рі *присл.*
 на дво́рі
 на диво́
 на до́бра́ніч
 на жа́ль
 на за́втра
 на зло
 назо́всім
 назу́стріч *присл.*
 наоста́нку
 наро́дно-визво́льний
 народногоспода́рський
 на сла́ву
 на смі́х *присл.*
 на́сміх *ім.*
 наспра́вді
 націо́нально-визво́льний
 нашвидку́рұч
 на щастя́
 неабихто́
 невдо́взі
 невпи́нно
 нега́дано
 нежда́но
 нежда́но-нега́дано
 незважа́ючи на те що́
 нездо́ланий
 нездола́нний
 незлі́чений
 незлі́ченний
 не зо́всім

немо́вбито
 ненáче
 ненáчебто
 нескáзаний
 нескáзаний
 не сьо́годні-завтра́
 нiзвiдки
 норд-óст

О

обі́йстя
 одiн в одiн
 одні́м одна́
 оранже́рея
 ото́ж-то

П

пiвде́нно-схiдний
 пiв-Євро́пи
 пiвогiрка́
 пiв'я́блука
 під си́лу
 пі́ца
 пліч-ó-пліч
 по-ба́тьківськи
 по-ба́тьківському
 пові́к-ві́ки
 Поді́лля
 поза́очі
 по-iншому́ *присл.*
 по́ки що́
 по можли́вості
 по пра́вді
 президе́нт (Президе́нт)
 прем'є́р-міні́стр
 преосвяще́нство
 Псалти́р
 по су́ті
 по че́рзі

Р

раз по́ раз
 раз у раз
 Різдво́
 рік у рік

С

самовíддано
 свяще́ник

свяще́нний
 Син Бо́жий
 спiдло́ба
 споконві́ку
 споча́тку
 справедли́вий
 ссавці́
 старáнно
 суспíльно корiсний
 суспíльно-полiтiчний

Т

ти́м-то
 то́бто

У

уви́ сні
 угóлос
 у на́прямку
 упродо́вж
 усупе́реч

Х

хлі́б-сі́ль
 хоч-не-хо́ч
 хто́зна-ко́ли

Ч

час від ча́су

Ш

шале́но
 Шевче́нківська пре́мія
 шевче́нківський стиль
 Шевче́нкові пое́зії
 шiстна́дцять

Щ

щогоди́ни
 що ж до
 щолі́та
 щопра́вда
 щоси́ли
 що то за

Я

як-не-я́к
 як-óт
 як слíд

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Умовні скорочення: *заст.* – застаріле слово; *перен.* – переносне значення.

Ба́лка¹. Яр із пологими схилами.

Ба́лка². 1. Дерев'яний брус, металева або залізобетонна деталь, що з'єднує фундамент, стіни, опори моста і є основою настилу, перекриття (стелі, підлоги і т. ін.). 2. *діалектне слово*. Сволоок. Балка Т-подібного профілю.

Благослове́нний. 1. *заст.* Дієприкметник до *благословити*. 2. *прикметник, заст.* Багатий, щедрий, життєдайний. 3. *прикметник, заст.* Щасливий, радісний. 4. *прикметник, урочисте слово*. Гідний слави; прославлений, славний.

Вво́лю. Мірою, яка цілком задовольняє; досхочу.

Ве́жа. 1. Вузька споруда, що заввишки значно більша, ніж завширшки; будується окремо або як складова частина фортеці, палацу і т. ін. 2. *заст.* В'язниця. 3. Те саме, що *башта*.

Ві́дні́ні. З цього часу, від цієї пори.

Вря́ді-го́ді. Зрідка, нечасто, деколи.

Вщент (ущéнт). Зовсім, остаточно, без залишку.

Господа́рський¹. 1. Стосовно до господарства. // Який відає господарством якої-небудь установи, організації. 2. Стосовно до ведення господарства. 3. Пов'язаний з використанням у господарстві. 4. Який добре веде своє або доручене йому господарство.

Госпо́дарський². Прикметник до *госпо́дар*. // Належний господарю.

Дошкүляти. 1. Виводити з терпіння, з рівноваги, досаждаючи словами, діями. 2. Порушувати нормальний стан, завдавати неприємностей. 3. Спричиняти, викликати фізичний біль.

Запанібра́та. Як із рівним; запросто.

Зате́пла. Поки тепло, до настання холодів.

Зга́рячу. Розгарячившись, спалахнувши в пориві якого-небудь почуття.

Зо́палу. У стані сильного збудження; необачно. // У перший момент після чого-небудь; не відчувши, не помітивши.

Зумо́влювати. 1. Бути причиною чого-небудь, викликати щось; спричиняти. 2. Будучи умовою існування або формування чого-небудь, визначати його якість, характер, специфіку.

Летю́чий. 1. Який має здатність пересуватися в повітрі за допомогою крил. 2. Який швидко рухається (по землі, воді і т. ін.). // *перен.* Неврівноважений, неспокійний (про людину та її вдачу). 3. *перен.* Якого починають без попередньої підготовки і проводять швидко (про мітинги, збори).

Лука́вити. Хитрувати, приховуючи правду.

Мості́ти. 1. Суцільно вкривати камінням і т. ін. (дорогу, площу та ін.); брукувати. 2. Класти, розміщати де-небудь. 3. Влаштовувати, звивати (гніздо).

Мушкет. Старовинна рушниця великого калібру.

На́взнак. Обличчям догори, на спині; на спину.

На́встіж. До кінця, на всю широчінь.

Наніве́ць. Внівець, нінащо. *Зводити нанівець.*

Нао́сліп. 1. Не бачачи нічого, не дивлячись куди-небудь. 2. *перен.* Не маючи впевненості, точних, конкретних даних.

Нара́зі. Поки що, зараз.

На́чисто. 1. Без помарок, виправлень, недоробок; набіло, остаточно. || Дуже чисто. 2. *розмовне слово.* Зовсім, повністю; нічого не залишаючи. 3. *розмовне слово.* Відверто, щиро, ні з чим не криючись.

Невбла́ганий. 1. Якого не можна вблагати, упросити; непохитний, незламний. 2. Якого не можна змінити, пом'якшити і т. ін. // Якого не можна відвернути; невідворотний, неминучий.

Незді́йснений. Який не здійснився, не збувся. *Незді́йснений намір.*

Незді́йснений. Який не може здійснитися, збутися.

Незрі́вняний. Якого не можна ні з ким, ні з чим порівняти, якого не можна перевершити; неперевершений.

Неска́заний. Не виявлений певним чином, не виражений словами; невисловлений.

Неска́заний. 1. Якого не можна виразити, передати словами. 2. Дуже великий силою свого вияву; незвичайний. *Несказанне диво.*

Обумо́влювати. 1. Те саме, що *зумовлювати*. 2. *чим.* Ставити в залежність від певних умов.

Опі́вночі. Серед ночі, о дванадцятій чи близько дванадцятої години ночі.

Перека́зувати. 1. Передавати кому-небудь, сповіщати когось на словах або в листі про доручення, прохання і т. ін. 2. Оповідати, передавати своїми словами почуте або прочитане. 3. Розповідати про що-небудь побачене, пережите або якісь новини. 4. Пересилати гроші поштою, телеграфом, через банк.

Пово́лі. 1. Не швидко, не поспішаючи. 2. Поступово, з часом, не відразу.

Повсякча́с. Постійно, завжди. У будь-який момент; будь-коли. *Нині, повсякчас і на віки вічні.*

Поде́куди. 1. У деяких місцях, місцями; де-не-де. 2. Іноді, часом.

Поча́сти. 1. Неповністю, не цілком, частково. // Менше, ніж щось інше; трохи. // До певної міри. 2. Якийсь час.

Споконві́ку. З найдавніших часів; здавна, з давніх-давен.

Цілко́м. 1. У цілому вигляді, без поділу, членування на частини. 2. До кінця, зовсім, абсолютно.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Відповіді

15. Найцікавіша (найбільш цікава) розповідь, сильний біль, дві треті мільйона, три кілометри.

16. Велика Ведмедиця, шевченківські вірші, Шевченкова хата, дамоклів меч (фразеологізм).

30. II. Замовкати, затихати, примовкати, стишуватися, припинятися.

33. У кожній групі має бути по чотири слова.

39. Витрішки продавати, ніде голці впасти, як у воду дивитися, ґав ловити.

55. 1. Син безмежно любить своїх батьків і вірить їм. 2. Сергійко щиро подякував Дмитру за допомогу.

61. Окремо пишемо *не* з дієсловами в 3, 6, 9 реченнях.

62. 4. Мене познайомили з хлопцем, який не має поганих звичок.

74. Сполучник *і* з'єднує частини складного речення в четвертому реченні.

106. *Кичера* – гора, вкрита вся лісом, крім вершини.

111. Навести цікаві факти, загорнути в папір, брати участь у змаганні, вимкнути світло.

112. Слова лисом підшиті.

115. 1. І каші ми не хочемо, і по воду не підемо.

126. 1. Було б більше часу, Сергійко прочитав би книжку.

139. II. Дієслово *стривай* вживається в єдиному способі – наказовому.

151. Коми після слів: *струмок, розпогодилося*.

168. Співати дифірамби, спалювати кораблі, тягти волинку, точити баян-драси, напускати туману, надуті губи, топтати ряст.

170. Завершити – завершай, оживати – оживай.

174. Дієприкметники: *підстрелений, перебита*.

192. Коми після слів: *повітря, листя; гречка; степ, снігом; хліб; колос, сонцем; неба; дощ, снігом*.

197. План, накреслений архітекторами, затвердили вчасно.

203. Хлопчик, який біжить дорогою; посивілий чоловік.

206. Сивіючу, посивіле, пожовклий, зачерствілий.

210. Змолотити – змолочений; змолоти – змелений, змолотий.

215. 1. Пиляний, підписуваний. 2. Удосконалений, колений (колотий).

216. II. Створених видань, підготовлені люди, оздоблений рукопис, описані події.

218. Правити смаленого дуба – говорити дурниці, нісенітниці; як з хреста знятий – дуже блідий, з хворобливим виглядом.

235. 1. До вечора залишився один не розвантажений вчасно фургон.

260. Потрібно поставити чотири коми.

276. Змірявши поглядом – пильно, уважно оглянувши кого-, що-небудь; повісивши носа – зажурившись, засмутившись, втративши надію.

290. Коми після слів: 1) *і, дихаючи*; 2) *і, відштовхнувшись*; 3) *тікав, врагами, ховався, лякаючись*; 4) *і, глибочінь*; 5) *й, обкосивши*; 6) *поток, пил*.

319. 2. Поодинокі рибалки, плаваючи на своїх маленьких човниках, вибирали місце для ловів.

328. 4. Згарячу (прислівник причини) – спалахнувши в пориві якого-небудь почуття.

332. Засоби зв'язку: займенник, прислівник, спільнокореневі слова.

334. 9. Миттю. 10. Вкупі.

344. 1. Найбільш зручно, найзручніше.

350. Навесні, згарячу.

353. Затеpla, здалеку та інші слова.

362. I. 1. Впевнено, самовіддано, сумлінно. II. [шчоде'н:о].

367. Несказанно, непорушно та ін.

370. I. Недалеко (неподалік), недобре (негарно, негоже), небагато, недорого, нешвидко (неспішно, нескоро, неквапливо), непогано.

378. Залюбки – охоче, радо; назирці – вслід, слідом.

379. I. Навсидячки, гопки, непереливки, невтямки.

382. II. 5. Дуже далекий або зовсім ніякий родич. 6. Приносити удачу, успіх, щастя.

383. Почасти, навпомацки.

386. Неждано, мальовничо.

397. 1. Відучора, вчетверо. 2. Наскрізь, усередині, по-новому (прислівники).

398. Писати залюбки, лежати горілиць.

403. 3. В – прийменник, день – іменник.

404. Втрюх – прислівник.

416. I. Усі слова, крім перших двох.

418. Треба поставити три коми.

438. II. Поміж, серед, посеред, між.

440. Понад, з приводу та інші слова.

443. Треба списати три речення.

448. I. Прийменник є в кожному сполученні (згідно з, у разі, залежно від та інші).

450. 3-посеред, вздовж, всупереч.

451. У першій колонці – чотири слова.

453. 2. Кома після слова *мати*.

466. 1. ... з його розповіді. 7. ... з метою поліпшення обслуговування. 10. Це сталося не з нашої вини.

467. Старалися ради (задля) гостей, попри образи.

474. 3. Хоч... та (парний сполучник).

484. 6. За якої умови? Сполучник умови. 7. Незважаючи на що? Допустовий сполучник.

486. 2. Коми після слів: *заснули, шапками, хати, стріх*.

502. 6. Якби – сполучник.

532. Нещастя, недруг, недобрий, недуга, негайний (невідкладний), непокоїтися, нешвидко (неспішно), неактивний (недіяльний).

549. 7. I сорока – Скре-ке-ке! – Прилетіла.

Відповіді до тестових завдань

стор. 59–60: 1. Г; 2. Б; 3. А; 4. В; 5. Б.

стор. 92–93: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. А; 5. Г; 6. А3, Б4, В1, Г2; 7. Б; 8. Б; 9. В.

стор. 115–116: 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. А; 5. В; 6. А4, Б1, В2, Г3; 7. Б; 8. А; 9. Г; 10.

Кома після іменника «груші».

стор. 149–150: 1. 1Б, 2Д, 3В, 4А; 2. А; 3. Г; 4. Б; 5. Г.

стор. 196–197: 1. 1В, 2А, 3Д, 4Б; 2А; 3Б; 4В; 5. 1В, 2Г, 3Б, 4А; 6Г; 7В; 8А; 9Б; 10В; 11Г; 12А.

стор. 206–208: 1. А; 2. Б; 3. Г; 4. 3А, 1Б, 4В, 2Г; 5. 4А, 2Б, 1В, 3Г; 6. Г; 7. 4А, 3Б, 2В, 1Г; 8 А; 9. В; 10. Г; 11. А; 12. Г; 13. Б; 14. А; 15. 2А, 1Б, В4, Г3; 16. А1, Б4, В3, Г2; 17. В; 18. В; 19. В; 20. Б.

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 152. 1. Позавчора, вчора, ... 2. Сьогодні. 3. Світло. 4. Мокро.

Вікторина на с. 210. 1. До. 2. Донецьк, Запоріжжя тощо. 3. Та-то. 4. Матинь-мачуха, брат-і-сестра. 5. і (нота *мі*). 6. Цеце. 7. Би-й.

Відповіді до тестових завдань

стор. 59–60: 1. Г; 2. Б; 3. А; 4. В; 5. Б.

стор. 92–93: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. А; 5. Г; 6. А3, Б4, В1, Г2; 7. Б; 8. Б; 9. В.

стор. 115–116: 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. А; 5. В; 6. А4, Б1, В2, Г3; 7. Б; 8. А; 9. Г; 10.

Кома після іменника «груші».

стор. 149–150: 1. 1Б, 2Д, 3В, 4А; 2. А; 3. Г; 4. Б; 5. Г.

стор. 196–197: 1. 1В, 2А, 3Д, 4Б; 2А; 3Б; 4В; 5. 1В, 2Г, 3Б, 4А; 6Г; 7В; 8А; 9Б; 10В; 11Г; 12А.

стор. 206–208: 1. А; 2. Б; 3. Г; 4. 3А, 1Б, 4В, 2Г; 5. 4А, 2Б, 1В, 3Г; 6. Г; 7. 4А, 3Б, 2В, 1Г; 8 А; 9. В; 10. Г; 11. А; 12. Г; 13. Б; 14. А; 15. 2А, 1Б, В4, Г3; 16. А1, Б4, В3, Г2; 17. В; 18. В; 19. В; 20. Б.

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 152. 1. Позавчора, вчора, ... 2. Сьогодні. 3. Світло. 4. Мокро.

Вікторина на с. 210. 1. До. 2. Донецьк, Запоріжжя тощо. 3. Та-то. 4. Матинь-мачуха, брат-і-сестра. 5. і (нота *мі*). 6. Цеце. 7. Би-й.

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 27. Дієприслівник як особлива форма дієслова	98
§ 28. Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті та одиничному дієприслівникові	101
§ 29. Написання <i>не</i> з дієприслівниками	106
§ 30. Дієприслівники доконаного та недоконаного виду	108
§ 31. Узагальнення вивченого з теми «Дієприслівник»	112

ПРИСЛІВНИК

§ 32. Прислівник як частина мови	120
§ 33. Ступені порівняння прислівників	123
§ 34. Способи творення прислівників	127
§ 35. Букви <i>н</i> та <i>nn</i> у прислівниках	130
§ 36. Написання <i>не</i> та <i>ні</i> з прислівниками	131
§ 37. Написання <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників	134
§ 38. Правопис прислівників на <i>-о</i> , <i>-е</i> , утворених від прикметників і дієприкметників	136
§ 39. Написання прислівників разом і через дефіс	137
§ 40. Написання прислівникових сполучень	143
§ 41. Узагальнення вивченого з теми «Прислівник»	146

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

§ 42. Прийменник як службова частина мови	154
§ 43. Написання прийменників	158
§ 44. Особливості вживання прийменників	160
§ 45. Сполучник як службова частина мови	166
§ 46. Сполучники сурядності та підрядності	169
§ 47. Написання сполучників	175
§ 48. Частка як службова частина мови	178
§ 49. Правопис часток	183
§ 50. <i>Не</i> та <i>ні</i> з різними частинами мови	186
§ 51. Вигук як частина мови	190
§ 52. Узагальнення вивченого з теми «Службові частини мови. Вигук»	194

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

199

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Тема 1. Повторення вивченого про текст	211
Тема 2. Поняття про публіцистичний стиль мовлення. Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю	212
Тема 3. Читання мовчки	215

253

<i>Тема 4.</i>	Опис зовнішності людини. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності людини	217
<i>Тема 5.</i>	Письмовий докладний переказ розповідного тексту з елементами опису зовнішності людини в художньому стилі	219
<i>Тема 6.</i>	Усний твір-опис зовнішності людини в художньому стилі	220
<i>Тема 7.</i>	Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі	223
<i>Тема 8.</i>	Опис дій. Письмовий стислий переказ розповідного тексту з елементами опису дій у художньому стилі	224
<i>Тема 9.</i>	Усний твір-опис дій на основі власних спостережень	225
<i>Тема 10.</i>	Письмовий твір-опис дій у художньому стилі	227
<i>Тема 11.</i>	Аудіювання	227
<i>Тема 12.</i>	Усний стислий переказ тексту наукового стилю	229
<i>Тема 13.</i>	Роздум дискусійного характеру. Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру	230
<i>Тема 14.</i>	Діалог	231
<i>Тема 15.</i>	Усний твір-роздум дискусійного характеру публіцистичного стилю.....	232
<i>Тема 16.</i>	Замітка дискусійного характеру в газету	233
<i>Тема 17.</i>	Розписка.....	234
<i>Тема 18.</i>	Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	236

ДОДАТКИ

Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	239
Словничок синонімів	240
Орфографічний словничок	245
Тлумачний словничок	247
Перевір себе. Відповіді	249